

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ <http://www.armin.am>

Էլ. փոստ՝ info@armin.am

ԵԶՆԻԿ Բահանա ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

Դոկտոր Աստվածաբանություն

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Մաս Ա (Սկզբից մինչև 1441 թ.)

«ՀԱՂԲԱՏԱՎԱՆՔ» Բարեգործական Միություն
1990

Ե Ր Կ Ո Ւ Խ Ո Ս Ք

Fr. Yeznik Petrossian
 Doctor of Theology

**A HISTORY OF ARMENIAN
 CHURCH**

Part 1 (From the beginning till 1441)

«HAGHBATAVANK» BENEVOLENT SOCIETY
 1990

Հայ եկեղեցու պատմությունը պատմությունն է Հերոսական մի ժողովրդի, որ քրիստոնեությունը դարձրել է իր բարախուն սիրտը և իր կյանքի գնով դարեր շարունակ պահպանել է այն օտար արհավիրքներից:

Ա. Հայ եկեղեցու պատմությունը սկսվում է առաքելական քարոզչության տարիներից: Այն կարելի է բաժանել չորս շրջանների.

ա. Հին շրջան /Ա-Ք դարի կես/. Սա Հայ եկեղեցու կազմավորման, ազգայնացման, դավանաբանական դիրքորոշման և իր գոյության ու ուղղափառության համար մղ ած պայքարի շրջանն է:

բ. Միջին շրջան /Ք դարի կեսից մինչև 1441 թվականը/. Հայաստանում ազգային պետականության վերականգնմամբ Հայ եկեղեցին թևակոխում է մի նոր շրջան: Մտղկում է աստվածաբանական միտքն ու եկեղեցական մշակույթը: ԺԱ դարից սկսած արտազաղթի հետևանքով Հայ եկեղեցու սահմանները ընդարձակվում են դեպի Միջագետք, Ասորիք, Փոքր Ասիա, Ղրիմ, Լեհաստան և այլն: Եթե Հին շրջանում Հայ եկեղեցու սահմանները որոշվում էին Հայաստանի վարչական սահմաններով, ապա այս շրջանում Հայ եկեղեցին դառնում է ոչ միայն Հայաստան աշխարհի, այլ նաև ողջ Հայության եկեղեցին, նրա սահմաններում ընդգրկվում են նաև Հայ գաղթավայրերը: Շուրջ չորս դար Հայոց կաթողիկոսարանը Հաստատվում է Կիլիկիա: Այս շրջանում Հայ եկեղեցին պատմական բանակցություններ է վարում Կ. Պոլսի Տիեզերական պատրիարքության, Լոռմեա-Կաթողիկ, Ասորի և Վրաց եկեղեցիների հետ:

գ. Նոր շրջան /1441 թվականից մինչև ժՔ դարի սկիզբը/. 1441 թ. Հայ եկեղեցու Հայրապետական Աթոռը վերադառնում է Ս. Էջմիածին: 1453 թվականին կործանվում է Բյուզանդական կայսրությունը: Միջեկեղեցական հարաբերությունները, որոնք նպատակ ունեին ապահովել քրիստոնյա պետությունների ռազմական օգնությունը, դառնում են անիմաստ: 1461 թվականին Կ. Պոլսում Հիմնադրվում է Հայ պատրիարքություն, որը կարևոր դեր է խաղում Հայ եկեղեցու, ինչպես նաև Հայ ժողովրդի կյանքում, որպես Օսմանյան կայսրության տարածքում գտնվող Հայ ժողովրդի կրոնական և ազգային գործերի ղեկավար մարմին: Քաղաքական անբարենպաստ պայմանների պատճառով ժՑ դարի վերջից մինչև ժԷ դարի երկրորդ քառորդը Հայ եկեղեցին ապրում է խավարի և ամլության տարիներ: Մովսես Գ Տաթևացու (1629-1632) և նրա աշակերտների անձնվեր գործունեության շնորհիվ Հայ եկեղեցին սկսում է ապրել զարթոնքի և լուսավորության մի նոր շրջան:

դ. Նորագույն շրջան /ժՔ-ի դարեր/. 1828 թվականին Արևելյան Հայաստանի Ռուսաստանի Հետ միացումով Հայ եկեղեցու առջև բացվում են գործունեության ավելի նպաստավոր պայմաններ: ԺՔ դարի երկրորդ կեսին Ս. Էջմիածինը և Արմաշը դառնում են գիտական կենտրոններ: Ա Համաշխարհային պատերազմը և Մեծ եղեռնը, սակայն, քանդեցին Հայ եկեղեցու սյուները: Մնացին միայն հիմքերը, որոնց վրա, մինչև այսօր, կառուցվում են նոր սյուներ: 1920 թվականին Արևելյան Հայաստանում Հաստատվում են խորհրդային

կարգեր: Մեծ եղեռնի հետևանքով առաջանում է արդի Հայ Սփյուռքը: Հայ եկեղեցին կանգնում է նորանոր ու բազմապիսի խնդիրների առջև: Հայ եկեղեցու կենտրոնը՝ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածինը, դառնում է աշխարհով մեկ տարածված Հայությանը Մայր Հայաստանին կապող հիմնական կամուրջը:

* * *

Բ. Խոսելով Հայ եկեղեցու պատմության սկզբնաղբյուրների մասին, պետք է նշել, որ թեև դրանք սակավաթիվ չեն, սակայն բավարար էլ չեն, Հստակ պարզաբանելու համար դանազան մութ և երկբայական հարցեր: Ինչ խոսք, հնում բավարար չափով աղբյուրներ եղել են, սակայն պարսկական զրազաշտականության կրակը, երկհարյուրամյա արաբական լուծը, սելջուկների, մոնղոլների, թուրքերի և այլոց հրոսակային ասպատակությունները ոչնչացրել են մեր Հայրերի ստեղծագործությունների մեծ մասը: Փրկվել են միայն այն պատահիկները, որոնք բախվելով Հայոց աշխարհի բարձրաբերձ լեռներին, վայր են ընկել և իբրև սրբազան մասունք Հավաքվել ու պահպանվել սուրբ և լուսավոր վանականների կողմից: Շատ քիչ սկզբնաղբյուրներ են պահպանվել Հստակապես հին շրջանի վերաբերյալ: Այնուամենայնիվ, պահպանված այդ նշխարներն էլ հնարավորություն են տալիս բավական ճշգրիտ կերպով պատկերացնելու Հայ եկեղեցու պատմության զարգացման ուղին, հիմնական երևույթները:

* * *

Գ. Ավելի քան երկու հարյուր տարի է, ինչ Հայ և օտար գիտնականները ուսումնասիրում են Հայ եկեղեցու պատմությունը: Հրատարակվել են բազմաթիվ մենագրություններ և ձեռնարկ-գասադրքեր, որոնցից Հիշատակության են արժանի հետևյալները.

- Մ. վրզ. Մուրադանյաց, Պատմութիւն Հայաստանեայց Առաքելական Սուրբ եկեղեցւոյ, Յերուսաղէմ, Ի տպարանի սրբոց Յակովբեանց, 1672:
- Յուսիկ վրզ. Մովսէսեան, Հայաստանեայցս Առաքելական Ս. եկեղեցւոյ պատմութիւն, Վաղարշապատ, Ի տպարանի Սրբոյ Կաթողիկէ Էջմիածնի, 1884:
- Կարապետ Մ. վրզ. /Տէր-Մկրտչեան/, Հայոց եկեղեցւոյ պատմութիւն, Մասն Ա. Վաղարշապատ, տպարան Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի, 1908:
- Արք. Նահապետ Չամ/Ինճեան, Հայոց եկեղեցու Պատմութիւն, Նոր-Նախիջևան, տպարան Ս. Աւագեանի, Ա մասն 1908, Բ մասն 1909:
- Գէորգ-Մեքսթա, Պատմութիւն Հայ եկեղեցւոյ, Կ. Պոլիս, "Փարոս" Հրատարակչական ընկերութիւն, Ա Հատոր 1913, Բ Հատոր 1914:
- Մագաբիա արքեպ. Որմանեան, Ազգապատում-Հայ Ուղղափառ եկեղեցւոյ անցքերը սկիզբէն մինչև մեր օրերը յարակից ազգային պարագաներով պատմուած, Բ տպագրութիւն, Պէյրութ, Ա Հտ. 1969, Բ Հտ. 1960, Գ Հտ. 1961:

- Дулаurier Э.Д., История Армянской Церкви, Кшишнев 1900.
- Dulaugier E., Histoire, dogmes, traditions et liturgie de l' Eglise Armenienne Orientale, Paris 1855.
- Issaverdens J., Armenia and the Armenians, t. 2, History of the Armenian Church, Venice, Armenian monastery of St. Lazarus 1875 (t. I, 1874).
- Manandian A., Beiträge zur albanischen Geschichte, Leipzig 1897.
- Tournebize Fr., Histoire politique et religieuse de l' Arménie depuis les origines des Armeniens jusqu'à la mort de leur dernier roi (l'an 1393). Paris 1910 (Paris s.d. Rev. Or. Chrét. jusqu'en 1908).
- Առաքելոս 'Առ. Παπακωνδρέου, "Ιδρυσις και 'οργα'νωσις τῆς 'Αρμενικῆς 'Εκκλησι'ας με'χρι τῆς Δ' Ο'ικουμηνικῆς Συνο'δου μετ' ε'ι'σαγωγῆς. 'Αθήνα 1966.

Նկատի պետք է ունենալ, որ Հայ եկեղեցու պատմության վերաբերյալ Հրատարակված ուսումնասիրությունների և ձեռնարկների մի զգալի մասը դրված են կանխակալ և միակողմանի մտացումներով, որոնց հիմնական նպատակն է եղել ոչ թե զիտական և անաչառ պատմություն գրել, այլ մի կողմից մերժել Հայ եկեղեցու առաքելականությունն ու ուղղափառությունը, մյուս կողմից ցույց տալ, թե Հայ եկեղեցին անցյալում ենթակա է եղել կամ Բյուզանդիայի, կամ Հռոմի եկեղեցուն: Օրինակ.

- Լ. Վ. Լազուսի, Կարևոր խնդիրներ Հայ եկեղեցւոյ պատմութեան, Վենետիկ-Ս. Ղազար 1927:
- Լ. Ա. Կոզեան, Հայոց եկեղեցին մինչև Փլորենտեան ժողովը, Բնյութ 1961:
- Karapet Amatori, L' Eglise Arménienne et l' Catholicité, Venice 1978.
- Nerses Setian, Eine Rechtfertigung der Armenisch-Unierte Armenischen Kirche der Geschichte (Die Kirchen Armeniens, Stuttgart 1978).

* * *

Հայ եկեղեցու պատմության գրքերը հիմնականում Հրատարակվել են նախահեղափոխական շրջանում: Այս տարիների ընթացքում Հայաստանում են նոր սկզբնաղբյուրներ և ճշտվել Հայ եկեղեցու պատմության զանազան հարցեր, դեմքեր, գեպքեր և թվականներ: Այս ամենը, ինչպես նաև այսօրվա գիտության պահանջները, Հրամայական են դարձնում Հայ եկեղեցու պատմության մի նոր շարագրանք:

Սույն ձեռնարկը նախատեսվում է իբրև դասագիրք: Այն բաժանված է դասերի: Ցուրաքանչյուր դասի վերջում դասարանական քննարկումների համար տրված է պարտադիր ընթերցանության գրականության ցանկ:

Սույն Հատորը ընդգրկում է Հայ եկեղեցու պատմության Հին և Միջին շրջանների Համառոտ շարագրանքը:

Ցանկանում եմ շնորհակալություն Հայտնել գերաշնորհ Սիոն արք. Մանուկյանին, ղոկտոր պրն. Հրաչ Բարթիկյանին և բանասիրական գիտ. թեկնածու պրն. Արմեն Տեր-Ստեփանյանին, որոնք ընթերցեցին սույն աշխատության ձեռագիրը և արեցին օգտակար դիտողություններ ու սրբագրություններ:

Դաս Ա. ԲՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹՅԱՆ ԲԱՐՈՋՉՈՒԹՅՈՒՆԸ ԼԱՅՄԱՍԱՆՈՒՄ

Հայ եկեղեցու պատմության հնագույն շրջանի վերաբերյալ պատմական տեղեկությունները սակավաթիվ են: Հիմնական պատճառն այն է, որ հայերեն այբուբենը ստեղծվել է Ե զարի սկզբին, երբ և ծնունդ է առել Հայ մատենագրությունը՝ իր բազմազան ճյուղերով: Առաջին պատմական երկերը, բնականաբար, գրվել են այդ ժամանակ: Առաջին դարերի Հայ եկեղեցու պատմությունը, իբրև Սրբազան Ավանդություն, բանավոր կերպով ավանդվել է սերնդից սերունդ և Ե զարում միայն գրի առնվել Հայ պատմագրական և վարժապարհական գրականության մեջ: Սրբազան Ավանդությունը չպետք է շփոթել առասպելի հետ: Այն ունի պատմական հիմք, որոշ ժամանակ բանավոր կերպով պահպանվել է եկեղեցում, հավանաբար կրել է որոշ փոփոխություններ, զարդարվել Հրաշապատումներով և ապա, պատեհ չափով, գրի է առնվել: Սրբազան Ավանդության պատմական հիմքը չի կարելի ուրանալ:

Համաձայն Հայ եկեղեցու Ավանդության, որն աչքի է ընկնում իր պատմական տվյալներով, Հայոց հոգի վրա քրիստոնեության սերմերը ցանկվել են դեռ առաքելական շրջանում: Մի շարք պատմական տվյալներ և վկայաբանություններ խոսում են այն մասին, որ Հայաստանում քրիստոնեությունը քարոզել են Ս. Քաղեոս և Ս. Բարդուղիմեոս առաքյալները, որոնք և նահատակվելով Հայոց Սանատրուկ թագավորի հրամանով, դարձել են Հայաստանի եկեղեցու հիմնադիրները:

ա. Ս. Քաղեոս առաքյալի Հայաստանում քարոզելու և նահատակվելու ավանդությունը

Փափստոս Բուզանդը իր պատմությունը սկսում է հետևյալ բառերով. «Քաղեոս առաքյալի քարոզությունից և նրա մարտիրոսական վախճանից մինչև Գրիգորի վարդապետության վերջն ու նրա վախճանը, և առաքելասպան Սանատրուկ թագավորից մինչև Տրդատ թագավորի ակամա հնազանդվելը . . . ուրիշների կողմից արդեն գրվել են»: Նման որևէ գործ հայերեն լեզվով մեզ չի հասել: Այդ պատճառով էլ երկար ժամանակ Բուզանդի վերահիշյալ վկայությունը համարվել է կեղծիք: Սակայն, վերջերս Հայաստանում Ազաթանզեդեանի ասորերեն համառոտ թարգմանության մեջ պահպանվել է հետևյալ արժեքավոր վկայությունը. «Հայաստանի թագավոր Սանատրուկի օրոք Լեբեոն, Քաղեոս անվանվածը, այսինքն Ազդան, եկավ /Հայաստան/. նա նրանց քարոզեց հավան խոսքը, և Սանատրուկը Արզարի քրոշ տղան, նրան ընդունեց: Երբ Հայոց իշխանները իմացան այդ, հավաքվեցին, զնացին նրա մոտ և ասացին. Դու իրավունք չունես քո հայրերի աստվածներին լքելու: Եվ նա կատարեց նրանց կամքը և վերադարձավ իր նախկին մոլորության: Ինչ վերաբերում է Ազդային, նրան բարձրացրին մի բլրի վրա և այնտեղ էլ նրանց կողմից նահատակվեց և թաղվեց հավատացյալ մարդկանց կողմից: Երկար ժամանակից հետո մահացավ Սանատրուկը: նրանից հետո թագավորաց Արտաիշեշը /Արտաշեսը/»:

Համաձայն ասորական և հայկական գրավոր ավանդությունների, որոնք

կազմավորվել են Բ-Գ զարբերում և իրենց վերջնական ձևը ստացել Դ-Ե զարբերում, Բրիստոնի աշակերտներից Քաղեոսը /ասորական անվանաձևով՝ Ազդան/ գալիս է Եգիպտոս, բժշկում Արզար թագավորին, եպիսկոպոս ձեռնադրում Ազդային /Հայկական աղբյուրներում այս անվանաձևը շփոթվել է Ազդա անվանաձևի հետ/: Մեզ հասած բոլոր աղբյուրները մինչև այստեղ համաձայնվում են միմյանց հետ: Քաղեոս կամ Ազդե առաքյալի հետագա գործունեության վերաբերյալ, սակայն, աղբյուրները զգալիորեն տարբերվում են միմյանցից:

Լաբուրնայի անունը կրող Ազդեի վարդապետության ասորական ընդարձակ խմբագրությունը, որը ձևավորվել է Գ զարում և վերջնական տեսքը ստացել Դ զարում, նշում է, թե՛ Քաղեոս առաքյալը վախճանվել և թաղվել է Եգիպտոսում: Նույն բնագրի հայերեն ոսկեդարյան թարգմանության մեջ կարդում ենք, որ Քաղեոս առաքյալը Եգիպտոսում իր քարոզությունը ավարտելուց հետո սեւավ զնաց զեպի Արեւիլք՝ քարոզելու Բրիստոնի Ավետարանը»: Անշուշտ կարելի է մտածել, թե այս տարբերակը Հայ թարգմանչի միտումնավոր կերպով արված գործն է: Սակայն այդ դեպքում Հայ թարգմանչը չէր ասի սեւավ զնաց զեպի Արեւիլք», այլ կասեր՝ «սեւավ Հայաստան»: Բարբախտաբար պահպանվել է «Ազդայի վարդապետության» ասորերեն բնագրի մի այլ՝ ավելի հին խմբագրության հատված, ըստ որի Ազդան Եգիպտոսից անցնում է Մոփք, ուր և նահատակվում է: Բացահայտ է, որ գոյություն են ունեցել այդ ավանդության մի քանի տարբերակներ և հավանականն այն է, որ ասորական ընդարձակ խմբագրության այն վկայությունը, թե իբր Քաղեոս առաքյալը վախճանվել և թաղվել է Եգիպտոսում, Դ զարի ընդմիջարկություն է, իբրև արդյունք այն եկրոնիկների, որ ուներ այդ ժամանակ Եգիպտոսի եկեղեցին, շրջակա եկեղեցիների մեջ առանձնահատուկ տեղ զբաղեցրած էր:

Գալով բուն Հայկական աղբյուրներին, գրանք մխարբան վկայում են, որ Քաղեոս առաքյալը Եգիպտոսից անցել է Հայաստան, քրիստոնյա դարձրել բազմաթիվ Հայերի, այդ թվում նաև Սանդուխտ արքայազուտերը: և ապա Սանատրուկ թագավորի հրամանով, մյուս քրիստոնյաների հետ, նահատակվել Արտաղ զավառի Եսվարշան գյուղաքաղաքում:

բ. Ս. Բարդուղիմեոս առաքյալի Հայաստանում քարոզելու և նահատակվելու ավանդությունը

Մովսես Խորենացին Քաղեոս առաքյալի մասին խոսելուց հետո ավելացնում է. «Բայց Հայերին վիճակվեց նաև Բարդուղիմեոս առաքյալը, որը և նահատակվեց մեզ մոտ՝ Արեւրանոս քաղաքում» /Բ 17/: Ե զարում գրի առնված «Վկայություն սրբոյ առաքելոյն Բարդուղիմեոսի» երկի /Մոփքք ԺԹ Ե-30/ համաձայն առաքյալը ութ պարսիկ հետևորդների հետ Սանատրուկի թագավորության 29-րդ տարում Գարսիաստանից գալիս է Հայոց Գողթն գավառը, այնտեղից անցնում Հայաստանի կենտրոնական մասը, Արտաշի բլրի մոտ հանդիպում Բրիստոնի տասներկու առաքյալներից Հուզա և Կարեբանին, որից հետո զնում է Լեբ և Զարեանգ զավառները և ապա Հայոց Ուրբեանոս քաղաքը: Այնուհետև պատմվում է թագավորի քույր Որուհու և Տերենտիոս հազարապետի քրիստոնյա դառնալու և Սանատրուկի հրամանով նրանց ու

առաջալի նահատակության մասին: Առաջալի՝ Գողթն գավառի քարոզության մասին խոսում է նաև Սյունյաց նահանգի պատմիչ Ստեփանոս Օրբելյանը /Գլ. 2/: Նրա մոտ կան մի շարք պատմական մանրամասնություններ, որ բացակայում են վկայաբանությունում, ինչպես օրինակ Գողթնի առաջին եպիսկոպոսները, որոշ իշխաններին անունները և այլն: Երևում է, որ Օրբելյանը բացի Բարդուղիմեոս առաջալի վկայաբանությունից, օգտվել է նաև այլ պատմական աղբյուրներից, որ մեզ չեն հասել: Լատիական Հիշատակության արժանի է այն պարագան, որ ըստ Օրբելյանի Գողթնի առաջին եպիսկոպոսները /Կուսմի, Բաբելյան Խուսիկ/ պարսիկներ են: Եթե Օրբելյանը կամ աղբյուրը Հորինած լիներ այդ ամենը, ապա եպիսկոպոսները ոչ թե պարսիկ, այլ Հայ պիտի լինեին: Օրբելյանի կողմից գրանց պարսիկ համարվելը վկայում է պատմական ճշմարտության մասին: Լավանաբար գրանք այն պարսիկներից էին, որոնք, Բարդուղիմեոս առաջալի վկայաբանության համաձայն, ուղեկցել էին նրան զեպի Լայոց աշխարհը: Այսպիսով երկու տարբեր աղբյուրներ հանդիսանալով նույն պատմական իրադեպության երկու տարբեր արձագանքները, լրացնում են միմյանց և ամբողջացնում մեր պատկերացումները այդ զեպեթի մասին:

գ. Աննատրուկ թագավորը պատմական անձ է

Վերոհիշյալ ավանդություններում հիշվող Լայոց Աննատրուկ թագավորը երկար ժամանակ համարվում էր Բ գարի վերջի (166-200) անձնավորություն: Այդ իսկ պատճառով պատմաբաններից ոմանք մերժում էին այդ ավանդությունների պատմականությունը, ոմանք էլ այդ եղելությունները փոխադրում Բ գարի վերջ: Որ Աննատրուկը Հայ թագավոր է և պատմական անձ, վկայում են նաև օտար պատմիչները: Դիոն Կասիոսը նրան հիշում է իբրև Լայոց Վաղարշ Ա թագավորի /117-144/ հայրը /76, 9, 6/: Աննատրուկը, իբրև Լայոց թագավոր, հիշվում է նաև Արքիանոսի Պարթևականք գրքում: Արքիանոսը ժամանակակից է եղել Լազրիանոս կայսեր /117-138/: Այս ևս վկայում է այն մասին, որ Աննատրուկը իրական թագավորի է Ա գարում: Արդի պատմագիտությունը Աննատրուկի թագավորությունը դնում է 88-110 թթ.-ի միջև:

դ. Ոսկյանք և Սուքիասյանք

Մեզ է հասել պատմագրական երկի մի փոքրիկ հատված, ուր պատմվում է Ա գարի վերջին և Բ-գարի սկզբին Լայաստանում Ոսկյանք և Սուքիասյանք նահատակության մասին: Լեզիսակը նշում է, որ այդ պատմությունը թաղել է Տատիանոսի /Բ գ./ մի ճառից: Տատիանոսը իր Դիանոսսարոնի մեջ լայնորեն օգտագործել է պարսկական նյութեր: Սա ցույց է տալիս, որ նա քառասուկայակ էր առաջալիների և քրիստոնյա առաջին քարոզիչների ու նահատակների մասին իր ժամանակ գոյություն ունեցած պատմությունների: Լեոնաբար և նրա վկայությունները Լայաստանի քարոզիչների և նահատակների մասին ունեն մեծ արժեք: Համաձայն այս գրությունից Քաղեոս առաջալի աշակերտներ Ոսկյանք, Խոյուսի գլխավորությամբ, առաջալի մահից հետո ապաստանում են Եփրատ գետի ակունքներում՝ Մաղկեաց ձորերում: Երբ իշխանության զուլս է

զալիս Արտաշես թագավորը, սրանք մոտենում են թագավորին և քարոզում Զրիստոսի աստվածության մասին: Թագավորը, զբաղված լինելով պատերազմով, զենն է Արևելք՝ պատվիրելով նրանց իր վերադարձին կրկին խոսել իրեն այդ մասին: Որոշ ժամանակ անց Ոսկյանք գարձի են դերում խաթանիկ թագուհու հետ Ալանքից Լայաստան եկած պալատականներին, այդ իսկ պատճառով էլ նահատակվում են թագուհու որդիների կողմից: Զրիստոնյա զարձած ալան իշխանները հեռանում են արքունիքից և բնակություն հաստատում Զրաբաշի լեռան լանջին, ուր քառասունչորս տարի բնակվելուց հետո նահատակվում են իրենց առաջնորդ Սուքիասի ղլխավորությամբ: Որոշ ժամանակ անց այդ վայրերում Վաղարշ թագավորը մի մեծ ավան է կառուցում և իր անունով կոչում այն Վաղարշակերտ:

Վկայաբանության մեջ խոսվում է երկու Հայ թագավորների մասին. Հայկական այբուբեններում հիշվող Արտաշեսը նույնացվում է օտար աղբյուրներում հիշվող Տիրիզատեսի՝ Արշակունյաց Հարստության Հիմնադիր Տրդատ Ա Արշակունու հետ /66-88/: Լայսնի է նաև, որ Վաղարշակերտ քաղաքը կառուցել է Վաղարշ Ա-ն /117-141/: Այսպիսով Ոսկյանք ու Սուքիասյանք նահատակությունները ընկնում են այս երկու թագավորների իշխանության տարիների միջև, որ համընկնում է Սանատրուկի քրիստոնեանահամ քաղաքականության տարիներին:

Երկու հիշված Արտաշեսի պատերազմական գործողությունները Արևելքում պատմական եղելություններ են. Մովսես Խորենացին /Բ Ժ/ և Լուսեպոս Փլավիոսը պատմում են, որ Արտաշեսը Արևելք է զնացել 72-74 թթ. ալանների զեպի Լայաստան կատարած արշավանքը դիմադրելու համար:

ե. Լայաստանում քրիստոնեության տարածմանը նպաստող նախադրյալները

Անշուշտ զժմար է ասել, թե վերոհիշյալ ավանդությունների քանի՞ տոկոսն է պատմական, սակայն գրանց պատմական հիմքը մերժել չի կարելի: Լատիական, որ թե՛ արտաքին և թե՛ ներքին պայմանները միանգամայն նպաստավոր էին Լայաստանում քրիստոնեության տարածման գործին: Այսպես, օրինակ. Ա գարում իսկ քրիստոնեությունը լայն տարածում էր գտել Լայաստանի Հարևան երկրներում՝ Կապադովիայում, Օսրոնում և Ադիարեանում: Վերոհիշյալ երկրների հետ Լայաստանի քաղաքական, առևտրական և մշակութային կապերը նպաստավոր պայմաններ կարող էին ստեղծել Լայաստանում քրիստոնեության տարածման համար: Կարևոր է նաև այն հանգամանքը, որ Ա-Գ գղ.-ում Փոքր Լայսքը քաղաքականապես մաս էր կազմում Կապադովիայի նահանգի և բնական է, որ այնտեղ տարածված քրիստոնեությունը Փոքր Լայսքի վրայով ներթափանցեր նաև Մեծ Լայսք:

Լայաստանում քրիստոնեության տարածման համար կարևոր նախապայման է եղել նաև Լայաստանի քաղաքներում Հրեական գաղութների առկայությունը, քանի որ, ինչպես Հայսնի է, առաջին քրիստոնյա քարոզիչները գնում էին այնտեղ, ուր կային Հրեա գաղութներ: Լայաստանի կարևոր քաղաքներում՝ Տիգրանակերտում, Արտաշատում, Վաղարշապատում, և այլուր, Հրեա Համայնքները կազմում էին առանձին գաղութներ, որոնց զուլս

կանգնած էր զազուրթ ոնոր:

Նկատի ունենալով այս ամենը, ցանկանում ենք կրկնել Եվեյցարեայի Լույն Յրթողոջս Եկեղեցու ճիտրուպիտ Դամաեկինոսի Հետեւյալ խոսքը. «Անհնարին է պատկերացնել, թե ինչպե՞ս կարող էր զբիտանեւթյունը շտարածվել Լալաստանում զեւ առաքելական զարերում, թեկուզև փոքր ծավալով»:

Սկզբնազբյուրներ

Լաւրուհեայ զիտեազիւր ցարի երեսնայ, Քուզթ Արզարու յեղեալ յատրույն ի ձեռն Ս. Քարգմանեաց, ի Ս. Դազար ի վանս Միթթարայ ի Վենեթիկ, 1666: Կամ Դերուրեւեւ երեսնայ, Քուզթ Արզարու Քազարի հայոց և Բարդուիւնի սրբոյն Քաղէի առաքելոյ, ի սպարանի առաքելական Աթոռոյ Ս. Յակովբեանց, յԵրուսաղէմ, 1666:

Վկայարանութիւն Քաղէաի առաքելոյն Բարդուիւնի և զայստեան ի Լալաստան և կաթողիկոսն որ ի Երեսնայ Սոփեր Ը, էջ 9-58:

Վկայութիւն սրբոյ առաքելոյն Բարդուիւնի. Սոփեր ԺԲ, էջ 5-30:

Առեւտրու Սրբեայն Սյունիի պատմութիւն, Քարգմ. Ա. Ա. Արրահամյանի, երևան, Սովետական գրող, 1966, էջ 76-78, գլ. 2:

Բան և աստութիւն ճշմարիտ սրբոյ Ոսկեանց Բանաւայեց, Սոփեր ԺԲ, էջ 58-66:

Ուսումնասիրութիւններ

Կարապետ Մ. վրդ., Լալոց Եկեղեցւոյ պատմութիւն, Մասն Ա, Վազարշապատ, 1906, էջ 31-34, 47-60:

Հ. Ղևոնդ Մ. Աւեշան, Արշալոյս Յրիտանեւութեան Լալոց, երկրորդ տպագրութիւն, Վենեթիկ - ի Ս. Դազար, 1920, էջ 13-73:

Հայկ. Միտնայան, Ասորական աղբյուրները Լալ Եկեղեցու մասին, «Էջմիածին», 1970, է 49-56, Ժ-ԺԲ 173-180:

Յրուսեաց վրդ. Տէր-Միխայեանց, Լալոց Եկեղեցու յարաբերութիւնները Ասորաց Եկեղեցիների հետ, Ս. Էջմիածին, Տպարան Մալր Աթոռոյ, 1906, էջ 1-13:

Դաս Բ. ԲՐԻՍՏՈՍԻ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ Ա-Գ ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Լալաստանի Եկեղեցու Ա-Գ դղ.-ի պատմութիւնը թաղված է խավարի և խորհրդավորութեան մեջ: Այնուամենայնիվ կան տվյալներ, որոնք խոսում են այդ Եկեղեցու գոյութեան մասին:

ա. Գողթնի եպիսկոպոսական աթոռը

Ինչպես տեսանք, Ստեփանոս Օրբելյանի Պատմութիւն նահանգին Սիսական աշխատութեան մեջ /գլ. 2/ պահպանված է Ս. զարում Գողթնի Եկեղեցու Հիմնադրման ավանդութիւնը, ըստ որի Ս. Բարդուղիմեոս առաքյալը Կումսիին ձեռնադրում է Գողթն գավառի եպիսկոպոս: Սրան հաջորդում է Բարեւալ Խուժիկը, որից հետո Գողթնի Եկեղեցին Մուշե անուանով մեկին ուղարկում է ձեռնադրվելու Քաղէի Աթոռից: Մուշեն, սակայն, չի կարողանում վերադառնալ Քրիստոնյաների դեմ հարուցված Հալածանքների պատճառով: Նախորդ դասին նշեցինք, որ այս եպիսկոպոսների պարսիկ և ոչ թե Հայ լինելը խոսում է ավանդութեան պատմական Հիմք ունենալու մասին:

բ. Արտազի կամ Աշտիշատի եպիսկոպոսական աթոռը

Պահպանվել է Արտազի Աթոռի մի հնագույն գավազանագիրք՝ կազմված 649 թվականին: Ստորև մեջ ենք բերում մեզ հետաքրքրող հատվածը աշխարհաբար թարգմանութեամբ. «Քաղեոս առաքյալը Արշակունյաց Սանատրուկ թագավորի ժամանակ եկավ Լալաստանի Եւփարատի քաղաքը, և ավետարանական լույսով լուսավորեց այնտեղի Հավատացյալներին, իր աշակերտ Ջաբարհային ձեռնադրեց քաղաքի եպիսկոպոս և ինքը գնաց երկրի այլ կողմերում քարոզելու բոլոր Հեթանոսներին: Ասվում է, թե այս Ջաբարհան նահատակվել է Հայոց երվանդ թագավորից, Փրկչի Համբաւանուց 42 տարի հետո:

Նրանից հետո եպիսկոպոս կարգվեց Չեմինտառը: Սա մոտ 4 տարի հովվեց Բրիտանի Հավատացյալներին և վախճանվեց:

Հաջորդեց Առաքելաբէ Հ եպիսկոպոսը: Սա 15 տարի ժողովրդին կառավարելուց հետո նահատակվեց բարբարոսներից:

Սրան հաջորդեց Մուշեի կամ Մուշեղը՝ Պարսից երկրից: Սա թաքստոցում 30 տարի սուրբ ժողովրդին կառավարելուց հետո վախճանվեց:

Նահեմ եպիսկոպոսը՝ 25 տարի: Սրան հաջորդ է Հիշվում ոմն Եւփարէ եպիսկոպոս Աղվանից, որ շուրջ 20 տարի կառավարեց Արտազի հոռը:

Սրանից հետո եղավ Ղևոնդեան եպիսկոպոսը, շուրջ 17 տարի: Սա նահատակվեց Եւփարատում, Լոռի Ավրեիոս կայսեր և Հայոց Վազարշ թագավորի ժամանակ:

Սրանից հետո չկարողացանք գտնել թե ովքե՞ր հաջորդեցին Արտազի առաքելական վիճակի Եկեղեցու տեսչութեանը: Ասում են, թե Ս. Գրիգոր Պարթևի ժամանակ կար Քրիստոնեւթյուն և տեսուչքազատի և անկատ

վայրում» /Գրաբարը տե՛ս «Արարատ» 1868, էջ 102/:

Եթե փորձենք կազմել Արտազի Աթոռի գավազանադիրքը կստանանք հետևյալ պատկերը.

Ձաքարիա	-70/71
Ջեմենտոս	71-75
Ատրներսեհ	76-91
Մուշե	92-122
Շահեն	123-148
Շավարշ	149-169
Ղևոնդիոս	169/170-186/187

Վերոհիշյալ եպիսկոպոսների մասին, բացի երկուսից, այլ աղբյուրներից ուրիշ ոչինչ հայտնի չէ մեզ: Մուշեն ամենայն հավանականությամբ այն Մուշեն է, որին հիշում է Օրբելյանը իբրև Գողթնի եպիսկոպոսության թեկնածու, որ ձեռնադրվելու էր գնացել Ս. Քաղզի Աթոռը և Հալածանքների պատճառով վերադառնալ չկարողանալով, հովվել է Ս. Քաղզի Աթոռի Հավատացյալներին: Իսկ վերջին Ղևոնդիոս եպիսկոպոսը պատմական անձնավորություն է /169-186/7/, որ նահատակվել է Հայոց Վաղարշ Բ /186-196/ թագավորի՝ քրիստոնյաների դեմ հարուցած Հալածանքների ժամանակ:

Վերոհիշյալ գավազանագրերի 7 դարի եպիսկոպոսները նույնպես պատմական անձնավորություններ են, սակայն ոչ թե Արտազի եպիսկոպոսներն են եղել, այլ Աշտիշատի: Կարծվում է /Լ. Պողոս Անանյան/, որ քրիստոնյա առաջին Համայնքը Հայաստանում կազմավորվել է ոչ թե Արտազում, այլ Մանատրուկ թագավորի մայրաքաղաք Մծուրքում, իսկ Մծուրքի կրթամասումից Հետո այդ Համայնքը փոխադրվել է մոտակա Աշտիշատ: Արտազը եղել է Հայոց արքունիքի ամառանոցը միայն, և այդ է պատճառը, որ Քաղզոս առաքյալի և Սանդուխտի նահատակությունը դրվում է Արտազում: 7 դարի սկզբին, երբ Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը ձեռնադրվեց Հայաստանի եպիսկոպոս, նրա գահակալությունը տեղի ունեցավ ոչ թե Հայաստանի մայրաքաղաք Վաղարշավատում, այլ Հեռավոր Աշտիշատում: Տարօրինակ այս եղելությունը կարող է բացատրվել հենց նրանով միայն, որ Աշտիշատում գոյություն ունեւր մի հին եպիսկոպոսական Աթոռ:

գ. Հալածանքները քրիստոնեության դեմ

Բ դարի վերջին Հայաստանում քրիստոնեության գոյությունը Հաստատվում է նաև Տերտուլիանոսի մի վկայությամբ: Նա իր Ընդդեմ Լրեաների աշխատության մեջ /7/, գրված 197 թվականին, Գործք Առաքելոցի Բ 9 Համարի առթիվ խոսելիս քրիստոնեությունն ընդունող ազգերի՝ պարթևներին, մեղեցիկների (մարերի), փուռզիացիների և կապադովկացիների կարգին հիշում է նաև Հայերին: Տերտուլիանոսի այս վկայությունը կրկնել է նա Օգոստինոսը /Ընդդեմ Մանիք. 9/:

Քրիստոնեաների նկատմամբ Վաղարշ Բ-ի Հալածանքները եզակի երևույթ չէին Հայաստանում: Բ դարի վերջին և Գ դարի սկզբին Հայաստանում քրիստոնեաների դեմ Հալածանքներ են հարուցում նաև Խոսրով Ա /196-216/ թագավորը և նրա Հաջորդները: Այդ Հալածանքները նկարագրել է

Կապադովկիայի Կեսարիայի Փիլիսոփանոս եպիսկոպոսը /230-268/ իր «Եկեղեցու Հալածանքների պատմությունը» գրքում:

դ. Հայոց Մերուժան եպիսկոպոսի մասին

Եվսերիոս Կեսարացին, Թվարկելով Դիոնիսիոս եպիսկոպոս Ալեքսանդրացու գրությունները, հիշում է ապաշխարության մասին մի նամակ, ուղղված Հայաստանի քրիստոնյաներին, որոնց եպիսկոպոսն էր Մերուժանը /2 46, 2/: Պատմաբաններից ոմանք փորձել են այս Մերուժանին համարել Փոքր Հայքի այս կամ այն քաղաքի եպիսկոպոս: Ըստ նրանց, Դիոնիսիոսի գրած նամակի պատճառը Դեկոս կայսեր /249-261/ Հալածանքների հետևանքով ուրացողներին թողություն չներհելու խնդիրն է, և քանի որ այդ ժամանակ Մեծ Հայքը անկախ երկիր էր, Դեկոսի Հալածանքները չէին կարող Մեծ Հայքի վրա տարածվել: Դիոնիսիոսի նամակը, սակայն, Դեկոսի Հալածանքների հետ կապված լինելուց ավելի առնչվում է նովատիանոսի հարուցած խնդրի հետ^{**}: Բացի այդ, տեսանք արգեն, որ Մեծ Հայքում ևս եղել են Հալածանքներ և Հալածանքներից բխող նման խնդիրներ ևս բնական է որ լինեն: Անկախ այս հանգամանքից, Դիոնիսիոսի նամակը չէր կարող Փոքր Հայքի քրիստոնյաներին ուղղված լինել, նախ այն պատճառով, որ այդ ժամանակ Փոքր Հայքը ինքնուրույն վարչական միավոր չէր, այլ Կապադովկիայի նահանգի մեջ էր մտնում: Եվ երկրորդ՝ Լուսինական կայսրության մեջ գտնվող եպիսկոպոսները կոչվում էին իրենց աթոռանիստ քաղաքների անուններով և հետևաբար Մերաստիայի կամ Մելիտիների եպիսկոպոսը չէր կարող Հայոց եպիսկոպոս կոչվել, այլ Մերաստիայի կամ Մելիտիների եպիսկոպոս: Զպետք է մոռանալ նաև, որ Փոքր Հայքի քրիստոնեությունը Հունական բնույթ ուներ: Վերոհիշյալ նկատառումներով էլ պատմաբանների մեծ մասը Մերուժանին համարում է Մեծ Հայքի եպիսկոպոս: Դիոնիսիոս Ալեքսանդրացու՝ Մերուժան եպիսկոպոսին ուղղված նամակի գրության թվականը գրվում է 251-255 թթ.-ի միջև:

Դիոնիսիոս Ալեքսանդրացու՝ Հայոց Մերուժան եպիսկոպոսին ուղղված թուղթը ցույց է տալիս, որ Գ դարի կեսին Հայաստանում գոյություն ուներ կազմակերպված և միջեկեղեցական շրջանակներում ճանաչում գտած եկեղեցի:

ե. Քրիստոնեությունը Փոքր Հայքում

^{*}Փիլիսոփանոսի գիրքը մեզ չի հասել: Այդ մասին կարդում ենք Մեսրոպ Մաշտոցի աշակերտ Ստեփաննոս Տարոնացու կազմած Կեսարիայի Աթոռի գավազանագրում (Արարատ 1868, էջ 105) և Մովսես Խորենացու Հայոց պատմության մեջ: Ըստ Խորենացու «Կապադովկական Կեսարիայի Փիլիսոփանոս եպիսկոպոսը . . . շատ գրվածքներ գրեց, որոնցից մեկն է պատմությունը եկեղեցու հալածանքի . . . ուր նույնպես գրում է, թե մեր աշխարհում էլ շատերը նահատակվեցին Խոսրովի ձեռքով, և նրանից հետո ուրիշները ուրիշներին» (Բ, հն):

^{**}Նովատիանոսը, Հռոմի հակաթոռ եպիսկոպոսը, Գ դարի կեսին, Բարդուղիմ էր, թե բոլոր նրանք, ովքեր ուրացել են քրիստոնեությունը հալածանքների ժամանակ, ներմաս արժանի չեն և չեն կարող վերստին եկեղեցու գիրկը ընդունվել: Նովատիանոսի այս դիրքորոշումը դասապարտվում է Հռոմի 251 թ. ժողովում:

ինչպես նշվեց արդեն, Ա-Գ դարերում Փոքր Հայքը մաս է կազմել Կապադովկիայի նահանգի: Բրիտոնները Կապադովկիայում, Հեսեաբար և Փոքր Հայքում մուտք է գործել դեռ առաքելական ժամանակներում:

Պլինիոսը /+144/ Տրայանոս /98-117/ կայսեր ուղղած նամակներից մեկում խոսում է այն մասին, թե քրիստոնյաները կայսրության արևելյան նահանգներում այնքան էին տարածվել, որ նրանց կարելի էր գտնել ոչ միայն քաղաքներում, այլ նաև գյուղերում և ավաններում:

Գ դարում արդեն Փոքր Հայքում գործում էին բազմաթիվ տեղական եկեղեցիներ, իրենց քահանաներով և սարկավազներով, որոշ վայրերում էլ՝ եպիսկոպոսներով: Այդ ցայտուն կերպով երևում է Սեբաստիայի 40 նահատակների կտակից:

Կան նաև մի շարք այլ պատմական վկայություններ, ինչպես օրինակ.

ա. եվսեբիոս Կեսարացին /ե, 5/ վկայում է, թե Մարկոս Ավրելիոս /160-180/ կայսեր ժամանակ Մելիտիների լեզեոնը բաղկացած էր Հիմնականում քրիստոնյաներից:

բ. եվսեբիոս Կեսարացին, խոսելով Դիոկղետիանոսի Հալածանքների մասին, Մելիտիների զեպեբրի մասին ասում է. «բանտերը, որ կառուցված էին մարդասպանների և զերեզմանագողերի Համար, այդ ժամանակ լցվեցին եպիսկոպոսներով, քահանաներով, սարկավազներով, ընթերցողներով և խոստովանողներով, այնպես որ ոչ մի ազատ տեղ չմնաց դատապարտված ոճրագործների Համար /2 6, 8-10/:

գ. Ս. Բարսեղ Կեսարացին եվսեբիոս եպիսկոպոս Սամոսատցուն ուղղած նամակներից մեկում /նամակ 95/ Հիշում է մի Հայկական գյուղ Փարգամուն անունով, որ նշանավոր էր իր Հռչակավոր մարտիրոսներով և այն բազմամարդ Հավաքույթներով, որ լինում էր այնտեղ ամեն տարի:

* * *

Գ դարի վերջին տասնամյակներում արդեն քրիստոնյաները այնքան էին բազմացել Հայաստանում, որ Գ դարի վերջին և Դ դարի սկզբին քրիստոնեությունը առանց մեծ զժվարությունների, բնական ընթացքով դարձավ պետական կրոն:

Սկզբնաղբյուրներ

Արտագի Աթոռի գավազանագիրքը, "Արարատ" 1868, էջ 102-104:
Կեսարիայի Աթոռի գավազանագիրքը, "Արարատ" 1868, էջ 104-105:
Ղիռնեսիոս Աղեմանդրացի, Թուղթ վասն Ապաշխարության առ Մեհրուսան եպիսկոպոս Հայոց. ներած. Հ. Ն. Ակիյանի, "ՀԱ", ԿԳ տարի, 1949, Դ-ԺԲ, էջ 59-78:
Ս. Թեոդորոս Սալահուդինի վկայարանությունը, Հ. Ղևոնդ Ալիշան, Հայպատում, Բ. Բ, էջ 85-87:

Ուսումնասիրություններ

Հենրիկոս Գեղեթ, Փաստոս Բիզանդ կամ Հայկական եկեղեցու սկզբնաղբյուրին. Թրգմ. Հ. Յ. Թորոսյան, Վենետիկ-Ս. Ղազար 1896, էջ 159-165:
Հ. Պողոս Անանյան, Բրիտոնեությունն հետքեր Հայաստանի մեջ Ս. Գրիգոր Լուսավորչի Բարոյությունն առաջ, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1873:
Երուսեղ վրդ. Տէր-Մինասյանց, Հայոց եկեղեցու յարաբերությունները Ասորւոց

եկեղեցիների հետ, էջ 13-18:

Լ. Duchesne, Բրիտոնեայ Հայաստանը Առեթոռի եկեղեցական պատմության մեջ, Թրգմ. Հ. Պ. Տերմաթեան, "ՀԱ", ԻԴ տարի, 1910, էջ 260-271:

Հ. Ղևոնդ Ալիշան, Արշակունյաց... էջ 73-84. և հալածանք քրիստոնեության յԲ և յԳ դարս - Նամոստեղի Փոքր Հայս - Մեհրուսան եպիսկոպոս Հայոց:

Ղևոնդ վրդաբ. Բարոյությունն և հալածանքները Սյունիքում եպիսկոպոսական շրջանում (Ա-Գ դդ.), "Էջմիածին" 1984, Ա, էջ 38-42:

Վարդան սրկ. Բարոյությունն. Բրիտոնեությունը Հայաստանում Ա-Գ դդ. և քրիստոնեական առաջին համայնքի սկզբնաղբյուրը Սյունիքում, "Էջմիածին" 1983, Ը, էջ 22-28:

Թորգոմ սրեղա Փաստմեղե, Հայ եկեղեցու ծագումն ու զարգացումը, "Հայտնի" մուսագիր, 1855, էջ 28-38:

Դաս Գ. ԲՐԻՍՈՆՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿՐՈՆ ԼԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Գ զարի վերջին և Դ զարի սկզբին քրիստոնեությունը Հայաստանում դառնում է պետական կրոն: Այդ՝ Հայ ժողովրդի պատմության ամենանշանակալից դեպքը արդի, պատմագիտության կողմից դրվում է 301 թվականին: Այդ գործում առաջնակարգ դեր են խաղացել Տրդատ Գ թագավորը /267-330/ և Հայաստանի առաջին հայրապետ Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը /301-325/:

ա. Հայոց արքունիքի դարձը

Ե զարի Հայ պատմագրության համաձայն, երբ 267 թվականին Տրդատը հռոմեական զորքի օգնությամբ վերագառնում է Հայաստան վերադարձելու իր հոր գահը, ճանապարհին՝ Եկեղյաց գավառի Երիզա ավանում, զոհաբանական զոհեր է մատուցում Անահիտ շաստվածուհու մեհյանին: Իր զինակիցներից Գրիգորը, քրիստոնյա լինելով, հրաժարվում է զոհ մատուցել: Այդ ժամանակ Տրդատին հայտնի է դառնում նաև, որ նա իր հոր՝ Խոսրով Բ-ին սպանող Անակ իշխանի որդին է: Թե մեկ և թե մյուս «հանցանքների» համար Տրդատը հրամայում է նրան զցել Արտաշատի ստորերկրյա բանտը, որ սահմանակալ էր մահապարտների համար: Նույն թվականին Տրդատը երկու հրովարտակ է արձակում, առաջինով հրամայելով Հայաստանի մեջ զտնվող քրիստոնյաների ոտքերը, ձեռքերն ու պարանոցը կապած արքունիք բերել և նրանց ունեցվածքը բռնագրավել, իսկ երկրորդով մահապատիժ է սահմանում քրիստոնյաներին թաքցնողների համար: Այս հրովարտակները ցույց են տալիս, թե որքան մեծ վտանգ էր համարվում քրիստոնեությունը պետության և հեթանոսության համար:

Ազգային ավանդությունը Հայաստանում քրիստոնեության պետական կրոն դառնալու երեւոյթը սերտորեն կապում է Ս. Լուսավորչին կույսերի նահատակության հետ: Ըստ այդ ավանդության սրանք հռոմայեցի կույսեր էին, որ փախչելով Գիողեթիանոս կայսեր հալածանքներից գալիս են Արևելք, երկրպագում Փրկչի տևորինական տեղերին և ապա Եգեսիայի վրայով անցնում Հայաստան ու Հաստատվում Վաղարշապատ մայրաքաղաքի մոտ՝ հնձաններում: Տրդատը, հմայված Լուսիսիմե կույսի գեղեցկությունից, ցանկանում է ամուսնանալ նրա հետ, սակայն մերժվելով, հրամայում է բոլոր կույսերին նահատակել: Լուսիսիմեն 32 րեկերուհիներով նահատակվում է քաղաքի հյուսիս-արևելյան կողմում, կույսերի առաջնորդ Գայանեն, երկու ընկերուհիներով՝ հարազատի կողմում, իսկ մեկը, որ հիվանդ էր՝ հնձանում:

Այս դեպքը տեղի է ունենում 300 թվականին: Կույսերի և հատկապես Լուսիսիմեի նահատակությունը Հոգեկան հզոր ցնցումներ է պատճառում թագավորին, որ ջղային ծանր հիվանդություն է ստանում: Ե զարում տարածված ժողովրդական գրույցը այդ հիվանդությունը որակում է խոզակերպություն և Տրդատին քանդակաղործության մեջ պատկերում

խոզակերպ: Թագավորի քույր Խոսրովիզուխուր մի քանի անգամ երազ է տեսնում, թե Տրդատին կարող է բուժել միայն բանտարկված Գրիգորը: Վերջինս, ազատվելով բանտարկությունից, հանդեսավորապես ընդունվում է Վաղարշապատում, նախ ամփոփում է նահատակ կույսերի աճյունները, ապա 66 օր քարոզում քրիստոնեության լույսի մասին ու բժշկում թագավորին: Թագավորը և ողջ արքունիքը քրիստոնյա են դառնում, քրիստոնեությունն էլ հույակելով պետական կրոն:

Թե իրապես ինչ դեր է խաղացել Լուսիսիմյանց կույսերի նահատակությունը Տրդատ թագավորի և արքունիքի քրիստոնյա դառնալու գործում, դժվար է ճշգրտորեն ասել: Այն հանգամանքը, սակայն, որ նույն Տրդատ թագավորի և Ս. Գրիգոր Լուսավորչի կարգադրություններով անմիջապես երեք տաճարներ են կառուցվում կույսերի նահատակությունների վայրերում, վկայում է այն մասին, թե ինչ մեծ նշանակություն են տվել ժամանակակիցները այդ նահատակություններին:

բ. Հեթանոսական տաճարների կործանումը

Նորագարձ արքունիքի առաջին գործն է լինում քանդել և երկրից վերացնել հեթանոսական կրոնի մեհյանները: Այս անշուշտ դյուրին գործ էր: Հեթանոսությունը բավականին հզոր էր և ամենուր զենքով դիմադրում էր թագավորական զորքին: Եվ մեծ դժվարությամբ միայն Ս. Գրիգոր Լուսավորիչն ու Տրդատը կարողանում են հաղթել ընդդիմադիրներին ու աստիճանաբար կործանել Տիր շաստուժ մեհյանը, որ գտնվում էր Վաղարշապատից Արտաշատ տանող ճանապարհին, Անահիտ զիցուհու բազիլը Արտաշատում, սպիտակափառ Բարշամինա շաստուժ մեհյանը Դարանաղյաց գավառի Թորգան գյուղում, շաստվածների հայր Զևս-Արամազդի մեհյանը Անի ամրոցում, Անահիտի մեհյանը Եկեղյաց գավառի Երիզա ավանում, Արամազդի զստեր՝ Նանեի մեհյանը Քիլ ավանում, Արամազդի որդի Միհրի մեհյանը Բագառիճ գյուղում /Դերջան գավառում/ և այլն:

գ. Ս. Գրիգոր Լուսավորչի ձեռնադրությունն ու գահակալությունը

Նորագարձ քրիստոնեությունը, սակայն, պետք է իր հովիվներն ու հովվապետները ունենար: Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը հանդեսավորությամբ ուղարկվում է իր կրթավայրը՝ Կապադոկիայի Կեսարիա, եպիսկոպոսական ձեռնադրություն ստանալու: Կեսարիայի եպիսկոպոս Ղևոնդը, Կապադոկիայի բազմաթիվ այլ եպիսկոպոսների հետ միասին, Ս. Գրիգոր Լուսավորչին ձեռնադրում է Հայաստանի եպիսկոպոս: Ղևոնդ եպիսկոպոսը, ներկա բոլոր եպիսկոպոսների հավանությամբ, հանձնարարում է Սեբաստիայի Պետրոս եպիսկոպոսին ընկերանալ Ս. Գրիգոր Լուսավորչին և վերջինիս գահակալության արարողությունը կատարել Հայաստանում: Հատկանշական է, որ գահակալության արարողությունը կատարվում է ոչ թե Հայաստանի մայրաքաղաք և Ս. Գրիգոր Լուսավորչի աթոռանիստ Վաղարշապատում, այլ հեռավոր Աշտիշատում, ուր գնալու համար նրանք ստիպված էին մեծ շեղում

կատարել ճանապարհից: Այս երևույթը բացատրվում է միայն նրանով, որ Աշտիշատում գոյություն ունեւ արգեն մի Հին եպիսկոպոսական աթոռ:

դ. Աշտիշատի, Բագավանի և Ս. Էջմիածնի եկեղեցիների կառուցումը

Աշտիշատում Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը կործանում է Վահագնի, Անահիտի և Աստղիկ-Ափրդիտի մեհյանները: Իննահինյա կոչված վայրում ամփոփում է լուսնաց երկրից իր Հետ բերած ԼովՀանենես Մկրտչի և Աթանազիեն վկայի մասունքները և մի վկայարան կառուցում այդ գերեզմանների վրա, պատվիրելով, որ ամեն տարի Հավաքվեն այդտեղ սուրբերի Հիշատակը տոնելու համար: Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը մի եկեղեցի է կառուցում նաև Աշտիշատում, Ս. Երրորդություն անունով սեղան կանգնեցնում, մկրտության ավազան շինում ու մկրտում է իրեն ուղեկցող իշխաններին, զորքին և բազմաթիվ նորադարձներին:

Աշտիշատից Լուսավորիչը Բագրևանդի վրայով ուղևորվում է գեպի Այրարատ: Տրդատը իր արքունիքով ընդառաջ է գնում և Բագավան գյուղաքաղաքում դիմավորում Հայաստանի Հովվապետին: Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը այտեղ ևս ամփոփում է ԼովՀանենես Մկրտչի և Աթանազիենի մասունքների մնացյալ մասը և զրանց վրա վկայարան կառուցում ու սեղան Հիմնում, ս. պատարազ մատուցում և ամսօրյա պահեցողությանը նախապատրաստվելուց Հետո մկրտում Տրդատին, արքունիքի անդամներին և բյուրավոր նորադարձներին: Պատվիրում է միաժամանակ, որ ամեն տարի նավասարդի օրը, որ Բագավանում տոնվում էր Ամանորի շաստով՝ Լյուրենկալ Վանատուրի տոնը, Հետայսու տոնեն Ս. ԼովՀանենես Մկրտչի և Ս. Աթանազիենի Հիշատակները:

Վաղարշապատ վերադարձին Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը ձեռնարկում է Հայաստանի Մայր Տաճարի՝ Կաթողիկե եկեղեցու կառուցումը, համաձայն մի տեսիլքի, ըստ որի Աստուծո Միածին Որդին իջնում է երկիր և Հրեղեն մուրճով Հարվածելով գետինն ցույց տալիս այն վայրը, ուր պիտի կառուցվեր Իջման Ս. Սեղանը:

ե. Պատերազմ հանուն քրիստոնեության

Նորադարձ Հայ պետությունը շուտով ստիպված է լինում պաշտպանելու քրիստոնեությունը Հռոմեական կայսրության դեմ: Եվսեբիոս Կեսարացի վկայում է, որ Մաքսիմիանոս Դայա կայսրը /306-313/ "պատերազմ Հայտարարեց արմեններին, այն մարդկանց, որոնք ի սկզբանե բարեկամ և նիզակակից էին Հռոմայեցիներին: Եվ որովհետև նրանք քրիստոնյա էին և ջերմեանդ պաշտում էին Աստծուն, ուստի աստվածատյացը ջանաց նրանց բռնությանը ստիպել, որ դառնան կուռքերի և դեերի պաշտամունքին: Դրանով նա բարեկամին ատելի դարձրեց, դաշնակցին՝ թշնամի . . . Արդ՝ նա Հենց ինքն իր բանակի Հետ, արմենների դեմ պատերազմելիս, ջախջախվեց" /Թ 8,2/:

Վերոհիշյալ վկայությունից պարզ է դառնում, որ Մաքսիմիանոս կայսրը Հայաստանի վրա հարձակվել է իր կյանքի վերջին օրերին՝ 313 թվականին:

Հետևաբար կարելի է ասել, որ շուրջ 10 տարվա ընթացքում քրիստոնեությունը այնպիսի խոր արմատներ էր գցել Հայաստանում, որ Հանուն նոր կրոնի Հայերը ընդառաջ են գնում մահվան՝ զենք վերցնելով Հզոր Հռոմեական կայսրության դեմ:

Սկզբնաղբյուրներ

Ագանթանգոզու Պատմություն Հայոց, Թարգմ. Արամ Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան, Սովետական գրող, 1977:
Յովհան Մամիկոնեան Պատմություն Տաթևոյ, աջի Աջ. Արրահամյակի, Երևան, 1941, էջ 74-118:

Ուսումնասիրություններ

Հ Գեղեք Փաստոս . . ., էջ 144-158:
Կարապետ Մ վոյո, Հայոց եկեղեցւոյ պատմութիւն, էջ 80-81:
Հակոբ Մանանդյան, Երկեր Բ, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, Երևան, 1978, էջ 120-140 - Տրդատ Գ և քրիստոնեության տարածումը Հայաստանում:
Հ և Սկիւնեան, Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ 219-249, "ՀԱ", ԿԳ տարի, 1949, Դ-ԺԲ, էջ 3-58:
Հ Գորոս Անտեան, Ս. Գրիգոր Լուսավորչի ձեռնադրութեան թուականը և պարագաները, Վենետիկ - Ս. Ղազար, 1960:
Գարուշ սուկ Լազարյան, Հայ եկեղեցին Դ դարի Ա կեսին, Ս. Էջմիածնի Հոգևոր Տնօրանի ղեկավարման ավարտածառ, մեմբեռագիր, Ս. Էջմիածին, 1982, էջ 21-32, գլուխ Գ - Գրիգոր Լուսավորչի կյանքն ու գործունեությունը մինչև հայոց դարձը, էջ 33-51, գլուխ Դ - Հայոց դարձը և Գրիգոր Լուսավորչի ձեռնադրությունը:
Ջավին ձ. վ Աղբյուրնայան, Հայաստանի քրիստոնեության դարձը, "Էջմիածին", ԺԱ-ԺԲ, 12-17:

Գրաք. ԱՅԻԿ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒՄԸ Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՎՈՐՁԻ ԶԵՆՔՈՎ

ա. Ս. Գրիգորի գործակիցները, հոգևորականների պատրաստումը

Հայաստանում քրիստոնեությունը տարածելու և ամրապնդելու, ինչպես նաև Հայ Եկեղեցու նվիրապետության կազմակերպման համար Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը կարիք ուներ գործակից հոգևորականների: Կեսարիայից վերադարձին նա կարժ ժամանակով կանգ է առնում Փոքր Հայքի Սեբաստիա քաղաքում, որտեղից բազմաթիվ հոգևորականներ է բերում իր հետ Հայաստան: Բնականաբար սրանց մեծ մասը Հայեր էին, թեպետև հունական քրիստոնեության ներկայացուցիչներ: Հայաստանում քրիստոնեության տարածման գործում մեծ նպաստ են բերել նաև Հույն և ասորի քարոզիչները: Այսպես օրինակ անվանապես Հիշվում են Իրենարքոսը՝ Սեբաստիայից, Սոփրոնիոսը՝ Կապադոկիայից, Քովմասը՝ Սաստաղից, Անտոն և Կրոնիդես միայնակյացները՝ Կեսարիայից, իսկ ասորի քարոզիչներից՝ Մար Ավգինը, Դանիել Ասորին՝ Աշտիշատի երկրորդ եպիսկոպոսը, Շաղիտան Կորզվաց աշխարհում, եպիսկոպոս Աղձնյաց և Մոփաց աշխարհում, Բասենի եպիսկոպոս Արտիթը /Դ դարի Բ կես/, անապատականության նշանավոր ներկայացուցիչ Գինտը՝ Տարոնում, Ս. Լևոնը՝ Հայրապետը՝ Կորզվաց աշխարհում և այլն:

Անշուշտ Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը չէր կարող բավարարվել միայն օտար քարոզիչների գործունեությամբ: Հայնաթափալ Հայաստանի կրոնական կարիքները հոգալու համար անհրաժեշտ էին մեծ թվով և հատկապես տեղացի հոգևորականներ: Այս նպատակի համար Լուսավորիչը, Տրդատ Թագավորի օժանդակությամբ բացում է հունական և ասորական դպրոցներ, կրթելու համար երկրի մատաղ սերնդին, հատկապես քրմերի զավակներին: Ազանթագղոսը վկայում է, որ քրմերի զավակները, կրթվելով քրիստոնեական ոգով, կարևոր դեր են խաղացել Հայ Եկեղեցու կազմակերպման շրջանում: Պատմիչը Հիշում է նաև նրանցից 12-ի անունները, որոնք եղել են Հայաստանի տարբեր նահանգների առաջին եպիսկոպոսներից:

Դ դարի սկզբին Հայաստանում գոյություն ուներ քրիստոնեության երկու հոսանք՝ հունականը և ասորականը: Վերջինս տարածված էր հատկապես Հայաստանի Հարավային նահանգներում: Մենք կատարվում էր կամ հունարեն, կամ ասորերեն: Այս պատճառով էլ բազմաթիվ հունարեն և ասորերեն բառեր են ընդգրկվել Հայոց լեզվի եկեղեցական բառացանկում, ինչպես օրինակ հունարենից՝ բեմ, փիլոն, մետրոպոլիտ, եպիսկոպոս, հերետիկոս, կաթողիկոս և այլն, ասորերենից՝ քահանա, արքեպ, ծոմ, քարոզ, շուշպա, ուրբաթ և այլն:

բ. Հայաստանի եկեղեցու նվիրապետության կազմավորումը

Նույն պատմիչի վկայությամբ, երբ Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը վերադառնում է Կեսարիայից, Թագավորը նրան բազմեցնում է իր արքունիքի երկրորդ գահին:

Այն ժամանակ Հայաստանը Ֆեոդալական մի երկիր էր: Երկրի ղեկավարը Թագավորն էր, որ միևնույն ժամանակ սեփականատերն էր կենտրոնական Այրարատ նահանգի: Թագավորի կողքին կային նախարարներ, որոնք իշխում էին իրենց պատկանող նահանգներին, կամ գավառներին, ժառանգական իրավունքով և առանձին զորքով, վասալական ենթակայության մեջ լինելով Թագավորից և իրենց հատուկ գահը ունենալով արքունիքում, համաձայն իրենց Հզորության: Տրդատ Թագավորը Ս. Գրիգոր Լուսավորչին տալիս է իր արքունիքի երկրորդ գահը: Հայտնի է, որ Լուսավորչի տոհմը լայնածավալ Հոգեբ ուներ Տարոնում: Դժվար է ասել, սակայն, թե Լուսավորիչը այդ Հոգեբը ձեռք բերեց այն բանից հետո, երբ բազմեց արքունիքի երկրորդ գահին, թե՞ այդ պատվին նա արժանացավ նաև այն բանի համար, որ ուներ արդեն ժառանգական երկիր:

Հստակ է այն, որ Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը Հայ Եկեղեցու նվիրապետությանը կազմակերպում է Հայաստանի պետական վարչական կառուցվածքի համաձայն: Նա յուրաքանչյուր նախարարության համար մեկական եպիսկոպոս է ձեռնադրում: Այս եպիսկոպոսները ենթակա էին Հայոց եպիսկոպոսին, որ շուտով ստանում է Հայոց Հայրապետ անունը: Այսպիսով Հայաստանի եկեղեցու նվիրապետական կառուցվածքը կազմավորվում է ինքնուրույն ճանապարհով, ելնելով տեղական պայմաններից և անկախ այն ընթացքից, որ ունեցավ եկեղեցին Լուսավորչի կայսրության մեջ, ուր 326 թ. նիկիայի Ա Տիեզերական ժողովում հաստատվեց միտրոպոլիտական սխեմը, իսկ 381 թ. Կ. Պոլիսի Բ Տիեզերական ժողովում պատրիարքականը:

Ստ. Օրբելյանը /ԺԳ դ./, վկայակոչելով Սամվել Կամրջաձորեցուն /Ժ դ./ ասում է, որ Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը հաստատեց 36 եպիսկոպոսություններ, որոնց գահակալները նստում էին հետևյալ կերպ. 18-ը աշից և 18-ը ձախից: Ընդ որում աշից առաջինը Հարթի եպիսկոպոսն էր, յոթերորդը՝ Սյունյաց, իսկ ձախից առաջինը՝ Բասենի եպիսկոպոսը /զլ. է/: Ըստ Օրբելյանի այլ վկայությունների Ս. Գրիգորը իր մերձավոր աշակերտներից մեկին՝ Գրիգորիս անունով, եպիսկոպոս է ձեռնադրում Սյունիքի վրա /զլ. Ե/, իսկ Մովսես Տարոնեցուն՝ Գողթնի /զլ. Զ/: Լիշցեցիք արդեն, որ Հայերեն Ազգայնագիտող Հիշում է քրմերի զավակներից սերված 12 եպիսկոպոսների անուններ, իսկ Ս. Գրիգորի հունարեն Վարքը գուգահեռաբար տալիս է նաև այդ եպիսկոպոսների անունները ըստ հետևյալի.

- Աղբիանոս՝ Բագրևանդի և Արշարունյաց,
- Եվտաղիոս՝ Բասենի և (Կոտայքի?),
- Մովսես՝ Եկեղյաց և Դերջանի,
- Եվսեբիոս՝ Դարանայաց,
- Հովհաննես՝ Կարինի,
- Ազապես՝ Սպերի և Ասպարապետության տան,
- Աղբեոս՝ Տարոնի, Տայոց և Մամիկոնյան տան*,
- Արտիթես՝ Խորխոռունիների տոհմի,
- Արսուկես՝ Ծիրակի,
- Անտիոքես՝ Կորզվաց աշխարհի,
- Տիրիկես՝ Վանանդացիների, Արեղյան և Գաբեղյան տոհմերի,

* Հայերեն Ազգայնագիտող Արթուր Կողարեն հիշում է Բասու եպիսկոպոսի անունը:

Կիրակոս՝ Արշամունյաց երկրի:

Այստեղ Հիշատակված Աթոռները Հիմնականում գտնվում են Հայաստանի արևմտյան նահանգներում, իսկ եպիսկոպոսներից Հիշված են միայն նախկին քրմերի զավակները: Բնականաբար Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը եպիսկոպոսություններ է հաստատել նաև Հայաստանի մնացյալ զավակներում, որոնց անունները, բացի վերոհիշյալներից չեն պահպանվել: Վստահաբար կարող ենք ասել միայն, որ Ս. Գրիգոր Լուսավորչի ձեռամբ Հայաստանում հաստատվում են ավելի քան 30 եպիսկոպոսություններ:

Մի քանի տասնամյակ անց, օրինակ, Ս. Ներսես Մծծ Հայրապետի ձեռնադրության առթիվ, 353 թվականին Ս. Ներսեսին դեպի Կեսարիա՝ ձեռնադրելու համար, ուղեկցողների մեջ եղել են 28 եպիսկոպոսներ, որոնցից անվանապես Հիշվում են հետևյալները.

- Գրիգոր եպիսկոպոս Սյունյաց,
- Փանն եպիսկոպոս Վրաց,
- Թաթուլ եպիսկոպոս Տարոնի,
- Հովսեփ եպիսկոպոս Բաղրատունյաց,
- Քաջաջ եպիսկոպոս Մարզպետական,
- Ամոգս եպիսկոպոս Բզնունյաց,
- Ներսես եպիսկոպոս Մոկաց,
- Շապուհ եպիսկոպոս Արծրունյաց,
- Արեսողոմ եպիսկոպոս Անձևացյաց,
- Վահան եպիսկոպոս Մամիկոնյանների,
- Զավեն եպիսկոպոս Յուրտավի,
- Տրդատ եպիսկոպոս Բասենի,
- Գնեյ եպիսկոպոս Մելիտենի /Սոփերք Զ էջ 25-26/:

Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը Հոգ է տարել նաև քրիստոնեությունը Հարևան երկրներում տարածելու համար: Այսպես, նա Վրաստան է ուղարկում Իրենարքոսին, Լազերի երկիր՝ Սոփրոնիոսին, Աղվանք՝ Թովմասին:

Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը, նկատի ունենալով իր անվերջանալի շրջազայությունները Հայաստանի տարբեր շրջաններում քրիստոնեության լույսը տարածելու և հաստատելու համար, ընդառաջելով Տրդատի խնդրանքին, արքունի եպիսկոպոս և իրեն հաջորդ է ձեռնադրում իր կրտսեր որդուն՝ Արիստակեսին, որ Լուսավորչի կենդանության օրով իսկ սկսում է վարել Հայոց 'աթոզիկոսության գործերը:

Սկզբնաղբյուրներ

Ն. Ասա. Սիրտոթիւն Հայոց, Վրաց, Արիագաց և Ալանաց ի սրբոյն Գրիգորէ Թարգմ. Յուսիկ արժ. ի Վաղարշապատ, Ելեմարաշարժ տպարան Մալր Աթոռ Ս. Էջմիածնի, 1911: Արտատպ. "Արարատ" ամսագրից 1910, հավելված, նո. 5, էջ 1-18, նո. 6, էջ 17-32, նո. 7, էջ 33-48, նո. 8, էջ 49-65, նո. 9, էջ 66-80, նո. 10, էջ 81-97, նո. 11, էջ 97-112, 1911, հավելված, նո. 1, էջ 113-128, նո. 2, էջ 129-139:

Փայլատու Բուզանց. Պատմություն Հայոց, Թրգմն. Սո. Մալխասյանցի, "Հայաստան" հրատարակչություն, Երևան, 1968, էջ 81-84, 9, Ժ. Մծրիկի Հակոբ եպիսկոպոսի մասին:

Ստեփանոս Սրբիլան, Սյունիքի պատմություն, Գլ. 6, է: էջ 73-76, 78-80:

Ուսումնասիրություններ

Հակոբ Մանանդյան, Երկեր, Բ, էջ 320-340 - ֆեոդալական հարաբերությունների զարգացումը Արշակունյաց Հայաստանում, էջ 341-350 - "Ազատ"-ները, "Սոսանիկ"-ները և եկեղեցականները:

Հայկազուն սրեղա Նաջարյան, Ճգնալորական և վանական շարժումների կազմավորումն ու զարգացումը Հայաստանում մինչև Ե դարի Ա կեսը, վարդապետական թեզ, Մեմենագիր, Ս. Էջմիածին, 1983, էջ 33-42, Գլ. 9 - Սար Ավգինը, Հակոբ Մծրնա Հայրապետը և նրանց գործունեությունը Հայաստանում:

Նրուսևոս վրո. Տեր-Մինասեանց, Հայոց եկեղեցու յարաբերութիւնները Ասորոց եկեղեցիների հետ, էջ 17-34:

Դաս Ե. ՆԻԿԻԱՅԻ Ա ԵՎ Կ. ՊՈԼՍԻ Բ ՏԻԵԶԵՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՆԵՐԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

ա. Արիոսի ուսմունքը

Դ դարի Բ տասնամյակին Ընդհանրական եկեղեցու ժողովում առաջ է գալիս մի հերետիկոսություն, որ իր ուսուցչի անունով կոչվում է արիոսականություն: Արիոսը՝ Ալեքսանդրիայի ակնառու քահանաներից մեկը, 318 թ. սկսում է քարոզել, թե Քրիստոս անսկիզբ չէ, այլ ստեղծվել է ժամանակներից և դարերից առաջ, Հայր Աստուծո ցանկությունով, որպեսզի նրա միջոցով կատարվի արարչագործությունը: Միակ անձնունքը, միակ Հավիտենականը, միակ անսկիզբը Հայր Աստվածն է: Որդին առաջացել է ոչ թե Հոր էությունից, այլ՝ ոչնչից: Կար ժամանակ, երբ Որդին չկար: Որդին, թեև ստացել է Հայր Աստուծո ողջ շնորհքը և որդեգրվել, սակայն անապական չէ, ինչպես Հայրը, այլ այլայլելի, ինչպես արարածները:

Արիոսի այս վարդապետության դեմ դուրս է գալիս Ալեքսանդրիայի արքեպիսկոպոս Ալեքսանդրը, որն իր քարոզներում շեշտում է, թե՝ «Հավիտենական է Աստված, Հավիտենական է և Որդին, Հայրը և Որդին միաժամանակ են, Որդին Համազո է Աստուծո մեջ անսկիզբ կերպով, Հավիտենական ծնունդ է, ծնված անծնունդից: Հայրը Որդուն չի նախորդում ոչ իսկ մի վայրկյան, միշտ եղել է Հայրը, միշտ էլ՝ Որդին: Նույն էությունից է Որդին» /Արիոսի նամակ առ եվսեբիոս եպիսկոպոս Նիկիոմիդացի/:

Փաստորեն Արիոսի վարդապետությամբ մերժվում է Քրիստոսի աստվածությունը, որով և վտանգի տակ է գրվում ողջ քրիստոնեական վարդապետությունը, մինչև Ալեքսանդր Ալեքսանդրացին, հետևելով եկեղեցու Ավանդությանը, շեշտում է, որ թեև Քրիստոս ծնունդ է, սակայն, ոչ թե ոչնչից, այլ Հայր Աստուծո էությունից: Եվ ունենալով Հայր Աստուծո էությունը՝ նա Հավիտենական է և անմահ, քանի որ Աստվածային էությունը ոչ սկիզբ ունի և ոչ վախճան: Անշուշտ Ալեքսանդր Ալեքսանդրացու վարդապետությունը այնքան էլ չի ենթարկվում տրամաբանության օրենքներին, մինչև Արիոսիներ տուրք է տալիս Հենց մարդկային տրամաբանությանը: Սակայն Աստվածային ճշմարտությունները ենթակա չեն մարդկային տրամաբանության օրենքներին: Հաճախ Աստվածային ճշմարտությունները անհասկանալի են մարդկանց համար, խորհուրդ են, սակայն քանի որ տրվել են մարդկանց Աստվածային Հայտնության միջոցով, ապա անմեկնելի են և պարտադիր Հավատացյալների համար: Լենց զրանում էլ կայանում է քրիստոնեության էությունը:

բ. Արիոսականության դատապարտումը Ա Տիեզերական ժողովում

Դ պարունակեղեցական շրջանակներում Արիոսի վարդապետությունը զգալի տարածում է դտնում: Պայքարը, որ սկսվել էր Ալեքսանդրիայում, դուրս է գալիս եզիպտոսի սահմաններից և սփռվում ողջ Հռոմեական կայսրության մեջ,

Հասնելով այն աստիճանի, որ սկսում է լուրջ անհանգստություն պատճառել քաղաքական իշխանությունը: Ստեղծված պայքարը դադարեցնելու և խնդրին լուծում տալու համար Մեծն Կոստանդիանոսը /306-337/ մի տիեզերական ժողով է գումարում 326 թվականին, Նիկիայում, հրավիրելով այն ժամանակվա բոլոր նշանավոր եպիսկոպոսներին: Ժողովին մասնակցում են 318 եպիսկոպոսներ:

Նիկիայում գումարված այս մեծ ժողովը, որ ծանոթ է Ա Տիեզերական ժողով անունով, դատապարտում է Արիոսի վարդապետությունը, հայտարարելով այն հերետիկոսություն:

գ. Հայաստանի եկեղեցին և արիոսականությունը

Նիկիայի Ա Տիեզերական ժողովին մասնակցում է նաև Հայոց Արիստակես եպիսկոպոսը: Ժողովի դավանաբանական բանաձևը, որ ծանոթ է Նիկիական հանգանակ անունով, Արիստակես Հայրապետը բերում է Հայաստան և ներկայացնում Ս . Գրիգոր Լուսավորչին: Ս. Գրիգոր Լուսավորչի կարգադրությամբ այն դառնում է Հայ եկեղեցու դավանաբանության կանոնը և մինչև այսօր անխափան օգտագործվում է Հայ եկեղեցու ծիսակարգում: Արիստակեսը իր հետ Հայաստան է բերում նաև Նիկիայի ժողովում ընդունված վարչական բնույթի կանոնները՝ թվով 20, որոնք նույնպես հաստատվում են Ս. Գրիգոր Լուսավորչի կողմից:

Արիոսականությունը, թեև դատապարտվեց Նիկիայի ժողովում, սակայն, ոչ միայն չվերացավ անմիջապես, այլ քաղաքական իշխանությունն օգնությամբ շուրջ 6 տասնամյակ իշխանության տեր դարձավ Հռոմեական կայսրության Արևելյան նահանգներում:

Ելնելով այն հանգամանքից, որ Հայաստանը, ունենալով ինքնուրույն պետություն, ենթակա չէր Հռոմեական կայսրության քաղաքականությանը, արիոսականներին չհաջողվեց իրենց ձեռքը վերցնել նաև Հայ եկեղեցու ղեկավարությունը: Թեև, պետք է հիշել, որ Հայաստանում էլ եղել են արիոսական եպիսկոպոսները: Այսպես օրինակ Երուսաղեմի Մակար եպիսկոպոսի Հայոց Վրթանես կաթողիկոսին գրած նամակից տեղեկանում ենք, որ այդ ժամանակ Հայաստանում, թեև շատ քիչ, եղել են արիոսականության կողմնակիցներ: Արիոսական է եղել Բասենի Տուրքի եպիսկոպոսը: Արիոսական եպիսկոպոսներ կային նաև Փոքր Հայքում, որոնցից նշանավոր է Հատկապես Սեբաստիայի եպիսկոպոս Եվստաթիոսը: Բնական է, որ այս եպիսկոպոսները կարող էին ազդել նաև Մեծ Հայքի իրենց պաշտոնակիցների վրա: Եվ պատահական չէ, որ 354 թ. Աշտիշատի ժողովում Հայ եկեղեցին կրկին անգամ դատապարտել է արիոսականությունը

դ. Կ. Պոլսի Բ Տիեզերական ժողովը

Արիոսական վիճաբանությունների վերջին փուլում, 370-380-ական թվականներին եկեղեցու առջև զրվում է ևս մի հարց. Ս. Լուգին Աստված է, թե՞ արարած:

Ս. Աթանասը 359 թվականին Սերապիոնին ուղղած նամակում ջատագովում

է Ս. Լոգու Համագոյութիւնը Լայր Աստու Հետ: Աթանասի այս վարդապետութիւնը որդեգրում են բազմաթիվ եպիսկոպոսներ: Ստեղծվում է նաև Հակադիր Հոսանքը, որ Կ. Պոլսի Մակեդոն եպիսկոպոսի գլխավորութեամբ մերժում էր Ս. Լոգու Աստվածութիւնը:

Թեոդոսիոս Մեծ կայսեր /379-395/ Հրամանով 381 թ. գումարվում է Կ. Պոլսի Բ Տիեզերական ժողովը, որ նախ Հաստատում է Նիկիայի դավանութիւնը Որդու մասին, ապա սահմանում Ս. Լոգու աստվածութիւնը և Ս. Երրորդութեան Համար որդեգրում "մի աստվածութիւն, երեք անձինք" բանաձևը: Նիկիայի ժողովի Լավատու Հանգանակին ավելացվում է նաև Ս. Լոգու Հատվածը:

Լայ եկեղեցին ընդունում է Կ. Պոլսի Բ Տիեզերական ժողովի դավանաբանական բանաձևը և կանոնները:

Ազգ նաղբյուրներ

Կանոն սրբոյն Գրեգորի, գլուխ Լ, Կանոնագիր հայոց, Ա, աշխատ. Վազգն Լակոբյանի, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ, Երևան 1964, էջ 243-249:

Կանոն Կոստանդնուպոլսի ժողովոյն, գլուխ Գ, Կանոնագիր հայոց, Ա, էջ 273-278:

Երանելոյն Մակարայ՝ սրբոյ Բաղաբիկ Երուսաղեմի Հայրապետի կանոնական թուղթ, Կանոնագիր հայոց, Բ, Երևան 1971, էջ 216-229:

Ուսումնասիրութիւններ

Հ. Յովսէփ Կ. Գաթրոսեան, Հանգանակ հաւատոյ որով վարի Հայաստանեայց եկեղեցի. Վիեննա, Միխիթրեան տպարան, 1891:

Երուսաղեմ վրո Տէր-Միխայէան, Ընդհանուր եկեղեցական պատմութիւն, հատոր Ա, Ս. Էջմիածին, Տպարան Մայր Աթոռոյ, 1908, էջ 244-274 - Երկրորդ շրջան, գլ. Գ, եկեղեցու դասանանի որոշումը Նիկիոյ ժողովում և այդ դասանանի հետ կապուած վէճերը:

Հ. Ղևոնդ Մ. Անիշան, Արշալոյս . . . էջ 226-240 - Ժ2, ժողով Նիկիոյ: Արիստակէս և այլ հայ եպիսկոպոս:

Արշակ Տէր-Միխայէան, Հայաստանեայց եկեղեցին և Բիզանդեան ժողովոց պարագայք, Մոսկուա, Տպարան Սկրոիչ Բարխուդարեանի, 1892, էջ 7-32:

Դաս Զ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵԿԵՂԵՑԻՆ Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՎՈՐԶԻ ՀԱԶՈՐԴԻՆԵՐԻ ՕՐՈՒՔ

ա. Քաղաքական և եկեղեցական իշխանութիւնների հակամարտութիւնը

Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը մահանում է Նիկիայի Ա Տիեզերական ժողովից անմիջապէս Հետո: Հայոց Կաթողիկոսական Աթոռի վրա նրան Հաջորդում է Արիստակեսը, որ 321/2 թթ. արդեն եպիսկոպոս էր ձեռնադրվել Լուսավորչի կողմից և նշանակվել արքունի եպիսկոպոս և կաթողիկոսական տեղապահ: Արիստակեսի գործունեութեան մասին ուրիշ ոչինչ Հայտնի չէ: Հայտնի է միայն, որ նա նահատակվել է 328/9 թթ. Մոփաց Արքեպայոս իշխանի կողմից /ըստ ոմանց՝ Չորրորդ Հայքի/, քանի որ կաթողիկոսը կշտամբում էր իշխանի Հեթանոսաբարո սովորութիւնները: Արիստակեսի մարմինը ամփոփվում է եկեղյաց գավառի Թիլ ավանում, որ Լուսավորչի սեփական կալվածն էր:

Արիստակեսին Հաջորդում է իր ավագ եղբայր Վրթանեսը, 329/30 թթ.: Թեև քրիստոնեութիւնն այլևս Հայաստանի պետական կրոնն էր, սակայն երկրի բազմաթիվ վայրերում Հեթանոսութիւնը դեռ իրեն զգացնել էր տալիս: Այդ ժամանակ տեղի ունեցած մի շարք դեպքեր ցույց են տալիս, որ Ս. Արիստակեսի նահատակութիւնը պատահական երևույթ չէր: Այսպես, Հեթանոսութեան կողմնակիցները, թագուհու՝ Խոսրով Կոտակ թագավորի /330-338/ կնոջ, Հովանավորութեամբ մահափորձ են կազմակերպում Ս. Վրթանես Հայրապետի դեմ Աշտիշատում, ս. պատարագի մատուցման ժամանակ: Ս. Հակոբ Մծբնա Հայրապետը Հալածվում է և նահատակվում Ռշտունյաց Մանաճիհր իշխանի կողմից:

Երբ պարսից Շապուհ Բ թագավորը 337 թ. Հարձակվում է Հայաստանի վրա, որոշ նախարարական տներ, ինչպես օրինակ Բզնունյաց, Աղձնյաց և այլն, ապստամբում են Հայոց թագավորի դեմ և միանում պարսիկներին: Երկրի զորքը, սպարապետ Վաչե Մամիկոնյանի գլխավորութեամբ, շարաշար պարտութեան է մատնում թշնամուն և պատժում ապստամբներին: Շապուհ Բ-ը 338 թվականին ավելի մեծ բանակով է Հարձակվում Հայաստանի վրա: Պարսիկների դեմ զուրս է գալիս Հայոց բանակը: Երկար պայքարից Հետո կովի դաշտում նահատակվում է սպարապետ Վաչե Մամիկոնյանը: "Յաղագս աշխարհի և եկեղեցեաց և աստուածազորո՞ծ օրինաց ազատութեան" նահատակված սպարապետի և մյուս մարտիկների Հիշատակը Հավերժացնելու Համար Ս. Վրթանես Հայրապետը Հաստատում է Ս. Վաչեանց նահատակների տոները:

Այս փաստը ցույց է տալիս, Հավանաբար, որ պարսկական արշավանքները նպատակ ունեին նաև վերացնել Հայաստանից նոր կրոնը՝ քրիստոնեութիւնը:

341/2 թթ. վախճանվում է Վրթանես կաթողիկոսը և թաղվում Թորգան գյուղում, որ 330 թվականի շուրջ ամփոփել էին նաև Ս. Գրիգոր Լուսավորչի նշխարները՝ բերելով Սեպուհ լեռից:

Տիրան թագավորը /338-350/ Հայ նախարարների Հավանութեամբ

Հայաստանի կաթողիկոս է Հաստատում Ս. Վրթանեսի կրտսեր որդի Լուսիկին և նշանավոր նախարարների ու եպիսկոպոսների ուղեկցությամբ ուղարկում նրան ձեռնադրվելու Կեսարիայի միտրոպոլիտից: Լուսիկ կաթողիկոսի ժամանակ նույնպես Հայաստանում, արքունիքից իսկ սկսած, իշխում էին Հեթանոսական վարք ու բարքը, սովորությունները: Լաճախակի էր կաթողիկոսը ստիպված լինում Հանդիմանել նախարարներին և նույն ինքն Տիրան թագավորին:

Երբ մի տոնական օր Մոփաց աշխարհի Բնաբեզ գյուղում Տիրան թագավորը առաջնորդվում էր դեպի եկեղեցի, Լուսիկ կաթողիկոսը արգելում է նրա մուտքը, ասելով. Դու արժանի չես եկեղեցի մտնելու: Թագավորը շարժվեց և ասելով այդ վիրավորանքը, Հրամայում է բրածեծ անելով նահատակել նրան: Լուսիկի մարմինը նույնպես ամփոփվում է Թորդանում, իր պապի և Հոր աճյունների մոտ:

բ. Բրիտանոնություն քարոզչությունը Աղվանքում

Ս. Գրիգոր Լուսավորչի ժամանակ Աղվանից Ուռնայր թագավորը քրիստոնյա էր դարձել և Լուսավորիչը Աղվանքի Համար մի հոռոմայեցի եպիսկոպոս էր ձեռնադրել: Լավանարար այս եպիսկոպոսի մահից հետո Ս. Վրթանես Հայրապետը Աղվանից եպիսկոպոս է ձեռնադրում իր ավագ որդուն՝ Գրիգորիսին, որը գնալով Աղվանք, Տրիում նորոգում է եկեղեցիները, քարոզում, ապա գնում քրիստոնեությունը տարածելու Մազքունների մեջ: Նախնական շրջանում Գրիգորիսը Հաթուղություն է ունենում Մազքունների Արշակունի Սանեսան թագավորի արքունիքում: Հետագայում սակայն, 337 թվականին նահատակվում է նույն թագավորի Հրամանով, Վատնյան դաշտում, ձիու պոչից կապվելով և քաշ տրվելով: Անշուշտ այս նահատակությունը կապված էր Պարսից Շապուհ Բ թագավորի քրիստոնեաՀալած քաղաքականության հետ: Ս. Գրիգորիսի աշակերտները նրա աճյունը բերում են Հայաստան և ամփոփում Արցախի Ամարասում, որն այնուհետև դառնում է մեծ ուխտասեղի և եպիսկոպոսական Աթոռ:

գ. Կաթողիկոսական ընտրության խնդիրը

Որոշ խնդիրներ են առաջանում նոր կաթողիկոսի ընտրության ժամանակ: Նկատեցինք արդեն, որ Հայոց Կաթողիկոսական Աթոռը պատկանում էր Լուսավորչի սերնդին, ժառանգական իրավունքով, հետևելով քաղաքական իշխանության մեջ սիրող օրենքներին: Նույնիսկ վկայություններ կան, որ այդ ժամանակ ժառանգական էին նաև եպիսկոպոսական աթոռները: Օրինակ ներսես Մեծի նշանավոր տեղապահ Խաչ եպիսկոպոսը, արու գավակ յունենելով՝ իր աթոռը թողեց իր փեսային: Արդ, Լուսիկի մահվանից հետո Լուսավորչի սերնդից կային միայն Լուսիկի երկու որդիները՝ Պապը և Աթանակունեն, որոնք անառակ կյանք էին վարում և թե՛ արժանի չէին նման աստիճանի և թե՛ իրենք մերժեցին Հրամարվել իրենց աշխարհական՝ պիսկոպոսական ցով ու շվայտ կյանքից: Եվ բնականաբար Հայոց արքունիքի սուրբ Հարց է առաջանում. ո՞ւմ ընտրել: Ընտրությունը բնկնում է Ս. Գրիգոր

Լուսավորչի աշակերտ, Աշտիշատի եպիսկոպոս ասորի Դանիելի վրա: Վերջինս սակայն, կծու խոսքերով Հանդիմանում է Տիրան թագավորին Լուսիկի սպանության համար և ինքն էլ արժանանում է նույն բախտին, թագավորի Հրամանով: Նորից փորձում են Համոզել Լուսիկի որդիներին մեկն ու մեկին, սակայն ապարդյուն: Որից հետո կաթողիկոս է ընտրվում Փառեն անունով մի երեց՝ Տարոն գավառից, որ Հավանաբար հեռավոր ազգակցական կապ ուներ Լուսավորչի տան հետ:

Փառենի յորսամյա Հայրապետությունից հետո /348-352/, նորից սեզանի վրա է դրվում կաթողիկոսությունը Հարցը: Կաթողիկոս է ընտրվում Լուսիկի թոռ Ներսեսը, որի Հայրապետական գործունեությունը յափազանց մեծ նշանակություն է ունեցել Հայաստանում քրիստոնեություն վերջնական տիրապետության և Հեթանոսության վերացման գործում:

Սկզբնաղբյուր

Փավստոս Բուզանդ. Գ դպր. գլ. 2. Գրիգորիսի վախճանի մասին:

Ուսումնասիրություններ

Ավագ եպիսկոպոս Բարնուտարեան, Պատմություն Աղուանից, հատոր Ա: Վաղարշապատ, Տպարան Մայր Աթոռոյ Սրբոյ Էջմիածնի 1902, գլ. ԺԱ, ԺԳ, էջ 56-58, 59-63:

Երուսեղ վրո Տեղ-Միհայանյան, Հայոց եկեղեցու յարաբերությունները Ասորոց եկեղեցիների հետ, էջ 43-49:

Դատ Է. Ս. ՆԵՐՍԵՍ ՄԵՍԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹՅՈՒՆԸ

353 Թ. Հայոց մեծամեծների միանվագ Համաձայնությունը կաթողիկոս է ընտրվում Լուսիկ կաթողիկոսի Թոռ Ներսես իշխանը, որն իր կրթությունը ստացել էր Կեսարիայում: 28 եպիսկոպոսների և մեծամեծ նախարարների ուղեկցությամբ, նա ուղարկվում է Կեսարիա, ձեռնադրություն ստանալու:

ա. Աշտիշատի ժողովը

Մեկ տարի անց Ներսես կաթողիկոսը մի նշանավոր ժողով է գումարում Աշտիշատում, որ Համարվում է Հայոց Ա ազգային եկեղեցական ժողովը: Ժողովը զբաղվում է Հիմնականում երկու կարևոր Հարցերով:

1. Կաթողիկոսական Հարցեր: Ժողովը որոշում է Հայաստանի տարբեր վայրերում Հիմնել աղքատանոցներ, որբանոցներ, Հիվանդանոցներ, ուրվանոցներ, Հյուրանոցներ և այլ բարեգործական Հաստատություններ: Ժողովը արգելում է Հեթանոսական սովորությամբ՝ լաց ու կոծով, Հանդերձներ պատռելով մեռելներ թաղել, քանի որ քրիստոնյան պարտավոր է Հավատալ Հանդերձյալ կյանքին: Արգելվում է մերձավոր արյունակիցների ամուսնությունը: Հանձնարարվում է Հեռու մնալ Հարբեցողությունից, պոռնիկությունից, սպանությունից, գթությամբ վարվել ծառաների Հետ, ծանր Հարկերով չնեղել ժողովրդին և այլն: Ժողովը որոշում է Հիմնել նաև վանքեր ու պարսպապատ կուսանոցներ, Հաստատել դպրոցներ յուրաքանչյուր վանքում: Ժողովը զբաղվում է նաև ծիսական բարեկարգման Հարցերով:

2. Դավանաբանական Հարցեր: Ժողովը զբաղվում է նաև Հավատո Հանգանակի Հետ կապված վիճաբանություններով: Հայտնի է, որ Նիկիայի Ա Տիեզերական ժողովում բանաձևվում է եկեղեցու ուղղափառ դավանությունը Որդի Աստուծո մասին: Տեսանք արգեն, որ այս Հանգանակը Արիստակես Հայրապետը բերել էր Հայաստան և այն ընդունելի էր Համարվել Ս. Գրիգոր Լուսավորչի կողմից ու դարձել նաև Հայ եկեղեցու Հավատամբը: Մի քանի տարի անց, սակայն, այս Հանգանակը լուրջ ընդդիմության է Հանդիպում Լոռուական կայսրության մեծ, քաղաքական իշխանության օժանդակությամբ Հզորացած արիոսական զանազան Հոսանքների կողմից: Տեսանք նաև, որ Հայաստանում նույնպես եղել են արիոսական եպիսկոպոսներ: Աշտիշատի ժողովը կրկին անգամ մերժել է արիոսականությունը և ընդունել Նիկիական Հանգանակը:

Աշտիշատի ժողովի որոշումները ամենայն Հաջողությամբ իրականացնում է Ներսես կաթողիկոսը, որի Համար էլ արժանանում է Մեծ կոչմանը: Նրա Հայրապետության շնորհիվ Հայ ժողովուրդը լիերավ կերպով Հաղորդակից դարձավ քրիստոնեության էությունը: Եվ կարելի էր սասել, որ նրա գործունեության շնորհիվ է, որ Հայ ժողովուրդը իսկապես քրիստոնյա դարձավ: Ս. Ներսես կաթողիկոսի ժամանակ կաթողիկոսարանում եղել են 12 դուան եպիսկոպոսներ, որոնք լինելով կաթողիկոսի խորհրդատուները միաժամանակ զբաղեցրել են զանազան պաշտոններ, որոնցից Հիշվում են

աղքատանոցների տեսությունը, լուսարարպետությունը /փակակալություն/, սենեկապետությունը և դատավարությունը:

բ. Կաթողիկոսի և արքունիքի հակամարտությունը

Ներսես կաթողիկոսը, իրեն տեղապահ նշանակելով իսաղ եպիսկոպոսին, մեկնում է Արևմուտք, մասնակցելու Անկյուրայի 358, Սեկեկիայի 359 և Կ. Պոլսի 360 ԹԹ. ժողովներին, որի Հետևանքով էլ, իրև ուղղափառ, աքսորվում է մյուս ուղղափառ եպիսկոպոսների նման, մինչև Լուսիանոս Ուրացուի գահակալությունը /361 Թ./: Ազատվելով աքսորից՝ Ներսեսը վերադառնում է Հայրենիք և ցնծությամբ ընդունվում ողջ ժողովրդի և Թագավորի կողմից: Շուտով, սակայն, գծություն է ընկնում կաթողիկոսի և Արշակ Բ Թագավորի միջև /360-368/: Ներսեսը Հեռանում է արքունիքից: Թագավորը 362 Թ. կաթողիկոս է նշանակում Լուսակ անունով մեկին և Հրամայում Հայոց եպիսկոպոսներին, որ զան և նրան կաթողիկոս ձեռնադրեն: Թագավորի Հրամանին անսուս են միայն Աղձնյաց և Կորդվաց եպիսկոպոսները: Լուսակը իրև Հայոց կաթողիկոս մասնակցում է Անտոքի 363 Թ. ժողովին, ուր Ակակյան /կես արիոսական/ եպիսկոպոսները Լոկիանոս կայսեր ներկայությամբ ընդունեցին Նիկիական Հանգանակն ու համազո տերմինը /Սուկր. Գ 25/:

Շուտով Արշակ Թագավորը դիմում է Ներսես կաթողիկոսին վերադառնալու և ստանձնելու կաթողիկոսության զործերը: Ներսեսը, իրև Հայոց պատվիրակության ղեկավար Ծ նախարարների Հետ մեկնում է Կ. Պոլս /364 Թ./ Վաղես կայսրից օգնություն խնդրելու, պարսից վտանգը դիմագրավելու Համար, սակայն ապարդյուն: 365 Թ. պարսից զորքը Հարձակվում է Հայաստանի վրա: Սկզբնական շրջանում այդ Հարձակումները առանձին վտանգ չէին ներկայացնում: Սակայն շուտով Շապուհ Բ-ը կարողանում է իր կողմը գրավել Հայոց Հզոր նախարարներ Մերուժան Արծրունուն, Վահան Մամիկոնյանին և ուրիշներին: Սրանք, ուրանալով քրիստոնեությունը, ընդունում են զբաղաչտական կրոնը, քանի որ պարսից Հարձակումը Հիմնականում Հետապնդում էր Հայաստանից քրիստոնեության վերացումը, մի բանյոր նույն Շապուհ Բ-ը փորձել էր մի քանի տարի առաջ: Ի վերջո, լքված իր նախարարներից, Արշակը մեկնում է Տիգրոս, լեզու գտնելու պարսից արքունիքի Հետ, սակայն ձեռքալավում է Շապուհի կողմից և բանտարկվում ցկյանս, 368 Թվականին: Մեկ տարի անց Հայոց զահին բազմում է Արշակի որդի Պապը, Բյուզանդիայի օգնությամբ: Այն անհասկացողությունը, որ մի ժամանակ գրեկորվել էր Ներսեսի և Արշակի միջև, այժմ սկսվում է արտահայտվել Ներսեսի և Պապի միջև: Թե Արշակը և Թե Պապը ցանկանում էին ստեղծել Հզոր կենտրոնաձիգ պետություն: Իրենց այդ նպատակի Համար նրանք երբեմն ստիպված էին լինում անտեսել քրիստոնեության բարոյական օրենքները, որոնք և առաջացնում էին կաթողիկոսի վրդովմունքն ու խիստ Հանդիմանությունները ուղղված Թագավորներին: Մյուս կողմից, Թեև, քրիստոնեական տեսանկյունից չափազանց կարևոր միջոցառումներ էին աղքատանոցներ, վանքեր, կուսանոցներ Հիմնելը, սակայն այդ Հաստատությունները վնասում էին երկրի աշխատավոր ու ռազմական ուժի

ծաղկմանը և նյութական բարիքների հարստացմանը, որոնք և հանդիսանում էին պետության հզորության գրավականներից: Այս իսկ նկատառումներով էլ թե՛ Արշակը և թե՛ հատկապես Պապը չէին կարող այն թույլատու վերաբերմունքն ունենալ եկեղեցու նկատմամբ, ինչ որ ցույց էր տվել Տրչատ Գ-ը Ս. Գրիգոր Լուսավորչի ժամանակ: Այնքան ժամանակ որ կենդանի էր ներսես կաթողիկոսը, Պապը չէր համարձակվում կտրուկ միջոցների դիմել: 373 թ. մահանում է Ս. Ներսեսը և թաղվում Թիլ ավանում, Արիստակեսի գերեզմանի մոտ: Պապը օգտվելով առիթից, ձեռնամուխ է լինում իր ծրագրերին, փակելով աղքատանոցներ, վանքեր, կուսանոցներ, գրավելով եկեղեցապատկան հողերի կեսից ավելին, յուրաքանչյուր գյուղում թողնելով միայն մի քահանա և մի սարկավազ:

Ուսումնասիրություն

Հ. Գեղեցի, Փալատոս . . . , էջ 12-144:

Հավագուն արք. Նաջարյան, Եվստաթիոս Սեբաստացին, Բարսեղ Սեծը և Հայաստանում վանականության կազմավորումը, "Էջմիածին" 1963, Ե-2, էջ 77-86:

Դաս Ը. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՀԱՐԱՐԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿԵՍԱՐԻԱՅԻ ՄԻՏՐՈՊՈՒԼԻՏՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏ

Ս. Ներսեսի մահից հետո Հայոց Հայրապետական Աթոռն անցնում է եկեղեցական նվիրապետության մեջ երկրորդ դիրքը ունեցող Աղբիստոյան տոհմի ներկայացուցիչներին, որովհետև Լուսավորչի տոհմից ոչ մի ներկայացուցիչ չկար: Պապի կարգադրությամբ Հուսիկի ձեռնադրությունը տեղի է ունենում Հայաստանում: Այս ձեռնադրությունից հետո բոլոր կաթողիկոսները ձեռնադրվել են Հայաստանում: Հուսիկ Բ-ին /373-376/ հաջորդում են նույն տոհմից Զավենը /376-378/, Շահակը /378-380/ և Ասպուրակեսը /380-387/:

ա. Հայաստանի եկեղեցու Կեսարիայի միտրոպոլիտության ենթակա լինելու վարկածը

Ելնելով այն հանգամանքից, որ Ս. Գրիգոր Լուսավորչից սկսած որոշ կաթողիկոսներ իրենց ձեռնադրությունը ստացել են Կեսարիայի միտրոպոլիտից, որոշ գիտնականներ փորձել են ցույց տալ, թե մինչև Պապ Թազավորի վերոհիշյալ կարգադրությունը Հայաստանի եկեղեցին ենթարկվել է Կեսարիայի Աթոռին և որ Պապի կարգադրությունը մի հակակառնական ակտ էր: Այս տեսությանը շտապողները իբրև ապացույց օգտագործում են նաև հետևյալ տվյալները.

1. Նիկիայի Ա Տիեզերական ժողովի Հայրապետների ցանկում Կապադովկիայի Կեսարիայի միտրոպոլիտ Ղևոնդը ստորագրում է իբրև առաջնորդ Կապադովկիայի, Գաղատիայի, Պոնտոսի, Պափլագոնիայի, Փոքր ու Մեծ Հայքերի:

2. Հայաստանի եկեղեցու կախումը Կեսարիայի Աթոռից հաստատվում է Ս. Բարսեղ Կեսարացու նամակներով. Վաղես կայսրը 37 թ.-ին նրան հանձնարարել էր Նիկիայի թեոդորոս եպիսկոպոսի գործակցությամբ եպիսկոպոսներ ձեռնադրել Փոքր Հայքի քաղաքների համար:

3. Փավստոսը վկայում է, թե Պապի վերոհիշյալ կարգադրության դեմ բողոքել է Կեսարիայի միտրոպոլիտը, որը Ս. Բարսեղ Կեսարացին էր, և որը բարկանալով ժողով է գումարել, անվավեր ճանաչել Հուսիկի կաթողիկոսությունը և արգելել նրան եպիսկոպոսներ ձեռնադրել Հայաստանի համար:

բ. Հայաստանի եկեղեցու Կեսարիայի միտրոպոլիտության ենթակա լինելու վարկածի հերքումը

Այսօր եկեղեցու Հին շրջանի պատմության քաջատեղյակ ամեն մի անձ հստակ գիտե, որ մինչև Նիկիայի ժողովը եպիսկոպոսական ձեռնադրությունը երբեք չէր կարող ենթակայություն նշանակել: Մյուս կողմից յուրևէ քաղաքի եպիսկոպոս, ինչպիսի կարևոր քաղաք էլ լիներ, չէր կարող իշխանություն

բանեցնել Հարևան թեկուզև աննշան բնակավայրի եպիսկոպոսի կամ եկեղեցու վրա: Նիկիայի ժողովում է միայն, որ Հաստատվում է միտրոպոլիտական սխոտեմը /կանոն 2/, այն էլ Հոռոմեական կայսրության եկեղեցիների Համար: Ըստ այդ սխոտեմի կայսրության յուրաքանչյուր նահանգի եկեղեցի կազմում է մի միավոր, միտրոպոլիտի նախագահությանը, անկախ մեկը մյուսից: Որևէ նահանգի միտրոպոլիտ իրավունք չունեն խառնվելու Հարևան նահանգի եկեղեցու գործերին: Բ Տիեզերական ժողովի ժամանակ է միայն /381 թ./, երբ Հաստատվում է պատրիարքական սխոտեմը, ըստ որի մի քանի միտրոպոլիտություններ ենթարկվում են մի պատրիարքի: Տեսանք արդեն, որ այդ թվականից շատ առաջ Հայաստանի եկեղեցին, գտնվելով կայսրության շրջանակից դուրս, անկախ մի պետության սահմաններով և չենթարկվելով կայսրության մեջ տիրող եկեղեցական օրենքներին, կազմակերպվեց ինքնուրույն ճանապարհով: Կեսարիայի միտրոպոլիտի իշխանությունը, եկեղեցական կանոնական օրենքների համաձայն, երբեք դուրս չի եկել և չէր կարող դուրս գալ Կապադովկիայի սահմաններից:

Այն, որ Նիկիայի Ա Տիեզերական ժողովի ժամանակ Կեսարիայի միտրոպոլիտը ստորագրել է ի թիվս այլ նահանգների, նաև իբր Փոքր և Մեծ Հայքի առաջնորդ, անշուշտ կարող էր Հզոր կովան լինել, եթե իրոք այդպես լիներ: Նիկիայի ժողովի արձանագրությունները, սակայն մեզ չեն հասել: Վերոհիշյալ վկայությունը առնված է Դելաստոս Կիզիկեցու /+460/ աշխատություններից և որոշ չափով կարող է համապատասխանել Ե դարի առաջին կեսի իրականությանը: Փոքր Հայքը Ա դարից սկսած պատկանում էր Հոռոմեական կայսրությանը, իսկ մինչև Գ դարի վերջը՝ Կապադովկիայի մի մասն էր կազմում: 387 թ. Մեծ Հայքի արևմտյան մասը՝ Բարձր Հայքը նույնպես միացավ կայսրությանը: Հայտնի է, որ Ե դարի սկզբին, երբ Ս. Մեսրոպ մարգարեի կայսրությանը: Հայտնի է, որ Ե դարի սկզբին, երբ Ս. Մեսրոպ մարգարեի կայսրությանը, Հայաստանի կաթողիկոսության իշխանության տակ չէին Հայաստանում, Հայաստանի կաթողիկոսության իշխանության տակ չէին ընկնում այդ հոգիները: Գելաստոս Կիզիկեցու հիշած Փոքր և Մեծ Հայք անվանումները, եթե իրականություն էլ լինի, կարող ենք հասկանալ միայն այս սահմաններով, որը, սակայն, չի կարող վերաբերվել բուն Հայաստանի եկեղեցուն և Հայոց կաթողիկոսությանը:

Այն, որ Վաղես կայսրը Ս. Բարսեղ Կեսարացուն Հանձնարարել է Փոքր Հայքի Համար եպիսկոպոսներ ընտրել և ձեռնադրել, խոսում է ոչ թե այն մասին թե Հայաստանի եկեղեցին ենթակա է եղել Կեսարիայի Աթոռին, այլ ճիշտ հակառակ մասին: Եթե այդպես լիներ, ապա Ս. Բարսեղը կարիք չունենր կայսեր կողմից Հանձնարարություն ստանալու կատարելու մի բան, որ իր իրավունքն էր լինելու: Այն, որ կայսրն է նրան այդ պարտականությունը հանձնելու, նշանակում է, որ Կեսարիայի միտրոպոլիտը մինչ այդ այդ գործով չի զբաղվել: Բացի այդ կայսրը այդ գործը հանձնարարում է ոչ միայն Ս. Բարսեղին, այլ նաև Փոքր Հայքի նիկոպոլիսի Հայ եպիսկոպոս Թեոդորոսին: Բարսեղ Կեսարացին չի կարողանում զուլս բերել իրեն Հանձնարարված պարտականությունը, քանի որ Թեոդորոսը Հրաժարվում է գործակցել նրան: Ահա այն, ինչ որ Հաստատվում է Ս. Բարսեղի նամակներով: Բացի այդ, այստեղ խոսքը վերաբերվում է բացառապես Փոքր Հայքին և ոչ թե Մեծ, մինչ դրանք տարբեր բաներ են:

Որոշ դժվարություն է ներկայացնում Փավստոսի վկայությունը, որը սակայն չի կարող բացարձակ ճշմարտություն լինել: Նախ, որ նման ոչ մի ակնարկություն չկա ժամանակի Կեսարիայի միտրոպոլիտ Ս. Բարսեղ Կեսարացու նամակներում: Այդ մասին ոչ մի խոսք չկա նաև որևէ այլ մասնագրի մոտ: Փավստոսը գրել է այնպիսի մի ժամանակաշրջանում, երբ մահացել էր Լուսավորչի տոհմի վերջին կաթողիկոս Սահակ Պարթևը /+438/ և կաթողիկոսության էին կոչվել ասորի հոգևորականներ, երբ Հայաստանում պայքարի մեջ էին մտել քաղաքական և եկեղեցական երկու հոսանքներ՝ հունասեր և ասորական քրիստոնեությունը վրա հիմնված պարսկասեր հոսանքները: Եկեղեցու ղեկավարությունը հունական կողմնորոշում ունեցող Լուսավորչի տան. ձեռքից անցել էր ասորի հոգևորականների ձեռքը: Հունասերները իրստ Հալաթանքի էին ենթարկվում: Փավստոսը, լինելով հունասեր, բնական է, որ ամեն կերպ աշխատեր իր գաղափարների համար ստեղծել իբրև թե պատմական ապացույցներ, հոգ չէ թե դրանք չհամապատասխանին իրականությանը:

Կարևոր է նաև այն հանգամանքը, որ եթե Հայոց կաթողիկոսներին՝ Կեսարիայի միտրոպոլիտից ձեռնադրվել օրենք լիներ, ապա բոլոր կաթողիկոսները պետք է Կեսարիա գնային, ձեռնադրություն ստանալու: Մինչ Ս. Արիստակեսը ձեռնադրվել է Ս. Գրիգոր Լուսավորչի կողմից: Ս. Վրթանեսը նույնպես ձեռնադրվել է Հայաստանում: Լուսավորչի նույնպես: Ընդհանրապես Հայ պատմիչներին միայն Փավստոսն է, որ մնացյալ կաթողիկոսներին Կեսարիա է տանում ձեռնադրության համար: Վստահաբար այդ տեղի է ունեցել շատ հազվադեպ, իսկ Փավստոսը ընդհանրապես էլ շատերի վրա, ելնելով իր հետագա նպատակից: Այն, որ Փավստոսի վկայությունները, այդ հարցում, արժանահավատ չեն, երևում է նաև այն փաստից, որ նա Ս. Ներսեսի ձեռնադրողին համարում է եվսեբիոսին: Ս. Ներսեսը ձեռնադրվել է 353 թվականին, իսկ եվսեբիոսը Կեսարիայի միտրոպոլիտ է դարձել միայն 362 թվականին:

Հաճախ մենք պատմության հարցերը դիտում ենք այսօվա ակնոցներով: Իրականությունը այն է. սակայն, որ Դ դարի առաջին կեսին Ընդհանրական եկեղեցու կյանքում նման մի ձեռնադրություն երբեք չէր կարող իշխանություն ենթադրել:

Սկզբնաղբյուր

Փավստոս Բուգակե, Ե դար. 91 ԻԹ:

Ուսումնասիրություններ

Հ. Գեղեք, Փավստոս... էջ
 Աղափախ արվ. Որմանյան Աթոռ Հայաստանեայց, Վաղարշապատ, Ի տպարանի Սրբոյ Կաթողիկէ Էջմիածնի, 1886:
 Վ. Մ. Քիրիլևսկույի մասին Հայոց եկեղեցու պատմական անցեալի նկատմամբ, "Արարատ" 1902, էջ 809-830/808-834/:

Դաս Թ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՀԱՅԱՑՈՒՄԸ

387 թվականին Հայաստանի թագավորությունը երկվեցվեցում է, ենթարկվելով Պարսկաստանին և Բյուզանդիային: Բյուզանդական Հայաստանում, որ ամփոփած էր միայն Բարձր Հայք նահանգի սահմաններում, շուտով վերանում է Հայկական թագավորությունը և երկիրը սկսում է կառավարվել Բյուզանդիայի կողմից՝ նշանակված կոմսի կողմից: Արևելյան Հայաստանում Արշակունիների թագավորությունը, թեպետև Պարսկաստանի իշխանության տակ, գոյատևում է ևս երեք տասնամյակ: Ասպուրական կաթողիկոսի մահից հետո, 387 թվականին Հայոց կաթողիկոսական Աթոռը նորից վերագրվում է Լուսավորչի տոհմին. կաթողիկոս է ընտրվում Մեծն Ներսեսի որդի Ս. Սահակը /387-436/:

Այդ դարերում քաղաքական գծման գործում: Այդ է պատճառը, որ եկեղեցական սահմանների գծման գործում: Այդ է պատճառը, որ Բյուզանդիային անցած զավառների թեմերը մտնում էին Բյուզանդիայի եկեղեցու կառուցվածքի մեջ, իսկ Հայոց կաթողիկոսի իշխանությունը սահմանափակվում է միայն պարսկական Հայաստանի սահմաններում:

Ճիշտ այդ ղեկավարին պայմաններում է, որ սկիզբ է առնում Հայ մշակույթի ոսկեդարը:

ա. Գրքերի գյուտը և հայերեն դպրոցների հիմնումը

Քրիստոնեական պաշտամունքը Հայաստանում կատարվում էր երկու լեզուներով՝ Հունարեն և ասորերեն: Բնական է, որ այն անհաղորդ մնար ժողովրդի լայն խավերին /գանգվածներին/: Անշուշտ ստեղծվել էր թարգմանիչների դաս, որ եկեղեցական արարողությունների ժամանակ Ս. Գրքի Հատվածները բանավոր կերպով թարգմանում էր Հայերենի, սակայն քրիստոնեությունը Հայ ժողովրդի սեփականությունը լինելու համար պետք է որ Հայերեն հնչեր: Այս ղեկավարությունը, ի թիվս այլոց, զգում է նաև Ս. Մեսրոպ Մաշտոց վարդապետը, երբ Գողթն գավառում մաքառում էր Հեթանոսության վերջին մնացորդների դեմ: Նա երկնում է Հայերեն գրքեր ստեղծելու գաղափարը, որը մեծ ընդունելություն է գտնում Ս. Սահակ կաթողիկոսի և Հայոց Վուսճապուհ թագավորի կողմից /389-417/: Տքեսթան աշխատանքից հետո, աստվածային Հայտնությունը Ս. Մեսրոպ Մաշտոցին ի վերջո Հանդիվում է ստեղծել Հայերեն այբուբենը, 406 թվականին: Առաջին նախադասությունը: որը Ս. Մեսրոպը թարգմանում է Հայերենի, հետևյալն է. "Ճանաչել զիմաստութիւն և զխրատ, իմաստ զբանս Հանճարոյ" /Առակաց Ա 1/: Ճիշտ հասկանալով այս խրատի իմաստը, Հայ ժողովուրդը Հայոց այբուբենը դարձրեց իր Հիմնական գեներ օտար նվաճողների դեմ, իր պատմության ողջ ընթացքում: Հայերեն այբուբենի տառերը դարձան Հայ ժողովրդի գոյատևման սյուները:

Ս. Մեսրոպ Մաշտոցը թագավորի և կաթողիկոսի օժանդակությամբ Հայաստան դպրոցներ է բացում Հայաստանի զանազան վայրերում և սկսում է Հայերենի ուսուցանումը: Իր առաքելությունը սկսելով նույն Գողթն գավառից, անցնում է Սյունիք, Վրաստան, ուր ներկայանալով վրաց Բակուր թագավորին և Մովսես եպիսկոպոսին, մեծապես նպաստում է վրաց Համար ևս այբուբենի

ստեղծելու գործին: Այնուհետև կաթողիկոսը և Ս. Մեսրոպ Մաշտոցը անցնում են բյուզանդական Հայաստան, Հայերեն դպրոցներ Հիմնելու և Հայոց գրքերը տարածելու նպատակով: Սակայն բյուզանդացիները արգելք են հարուցում, պատճառարանելով, թե բյուզանդական Հայաստանի Հայերը ենթարկվում են Կեսարիայի միտրոպոլիտին: Ս. Մեսրոպ Մաշտոցը անձամբ այցելում է Կ. Պոլիս և կայսրից արտոնություն ձեռք բերում իրենց առաքելությունը գլուխ բերելու համար: Երբ Ս. Մեսրոպը վերադառնում է Հայաստան այնտեղ թագավոր էր արքեն Արտաշես Դ-ը /422-428/:

Ս. Մեսրոպ Մաշտոցը այնուհետև ձեռնարկում է Աղվանքի լուսավորության գործին: Նրա կենսագիր Կորյունը վկայում է, թե նա գրքեր է ստեղծել նաև աղվանների համար: Աղվանքի թագավոր Արսվադենը և երեմիա եպիսկոպոսի հետ գործակցելուց և այնտեղ դպրություն տարածելուց հետո իջնում է Բաղասական աշխարհը, ուր և վայելում է Մուշեղ եպիսկոպոսի գործակցությունը, որից հետո նա վերադառնում է Հայաստան՝ Գարդմանք:

Իր ողջ կյանքի ընթացքում Ս. Մեսրոպը շրջում է Հայաստանի և շրջակա գավառները, ամենուր Հիմնում դպրոցներ և տարածում Հայերեն տառերի լույսը:

բ. Թարգմանական և ինքնուրույն գրականության ստեղծումը

Այդ կարևոր գործունեությանը զուգահեռ Հայաստանում սկսվում է թարգմանական և ինքնուրույն գրականության ստեղծումն ու զարգացումը: Թարգմանական գործունեությունը ղեկավարում է Ս. Սահակ Պարթևը, նախ և առաջ ասորերենից Հայերենի թարգմանելով Ս. Գիրքը: Միաժամանակ նա իր նշանավոր աշակերտներին ուղարկում է ժամանակի մշակույթի նշանավոր կենտրոնները՝ Եդեսիա, Ամիդ, Ալեքսանդրիա, Աթենք, Կ. Պոլիս և այլն, հմտանալու ասորերեն և Հունարեն լեզուների մեջ և թարգմանելու եկեղեցական Հայրերի գործերը:

Թարգմանական գրականության հետ զուգահեռ ստեղծվում է նաև ինքնուրույն գրականություն՝ բազմազան ժանրերով՝ աստվածաբանական, բարոյագիտական, մեկնողական, հակաճառական, ջատագովական, վարքաբանական, պատմողական և այլն:

Կարճ ժամանակում Հայերենի են թարգմանվում ասորական և Հունական Հայրաբանության կարևոր բոլոր գործերը: Թարգմանիչները 431/2 թթ. իրենց հետ՝ Կ. Պոլիսից Հայաստան են բերում Հունարեն Աստվածաշնչի ընտիր օրինակներ, որոնց հիման վրա սրբագրվում է Հայերեն Աստվածաշունչը: Թարգմանիչների մատուցած ծառայությունները այնքան մեծ են, որ Հայոց եկեղեցական Ավանդությունը սրբացրել է նրանց և ամեն տարի տոնում է նրանց հիշատակը մեծ շուքով:

Սկզբնաղբյուր

Առաջին վարկ Մաշտոցի:

Ուսումնասիրություն

Նրանց վրա հիմնականում Հայոց եկեղեցու յարաբերությունները Ասորոց եկեղեցիների հետ, էջ 49-58:

Հայաստանում նման Հերետիկոսություն քարոզողներ չեն Հայտնվել: Այս առիթ է լինում, սակայն, որ մի նամակագրություն սկսվի Հայոց կաթողիկոսի և Կ. Պոլսի պատրիարք Պրոկղի միջև: Այս նամակագրությամբ ստեղծվում են հայկական քրիստոսաբանության հիմքերը՝ արեքսանդրյանի հիման վրա: Ա. Սահակի՝ Պրոկղ պատրիարքին գրած նամակը իբրև ուղղափառ խոստովանություն, ընթերցվել է 553 թվականին Կ. Պոլսի և Տիեզերական ժողովում:

Ս. Մեսրոպ Մաշտոցի կենսագիր Կորյունը վկայում է, որ Հայաստան են բերվել: "Գիրք սուտապատումք, ընդունայնախոս աւանդութիւնք առն ուրումն Հռոմի, որում Քէոզիոս անուն": Ս. Սահակը և Ս. Մեսրոպը լսելով այս, անմիջապես միջոցներ են ձեռք առնում Հալածելու գրանց ջատագովներին և ոչնչացնելու այդ գրքերը: Անշուշտ այստեղ խոսքը Քեոզորոս Մափսուեստացու երկերի մասին է:

Սկզբնաղբյուրներ

- Քուղթ Պրոկղեայ եպիսկոպոսի առ Սուրբ Սահակ հայրապետ Հայոց և առ Սուրբ Մաշտոց: Գիրք Քղթոց, Քիֆլիս 1901, էջ 1-8:
- Պատասխանի Քղթոյն Պրոկղի երանելոյ, ի Սահակայ և ի Մաշտոցէ, սուրբ վարդապետացն Հայոց: Գիրք Քղթոց, էջ 9-13:
- Քուղթ յԱկակայ եպիսկոպոսէ Մելիտիսացոց, առ Սուրբ Սահակ Հայոց հայրապետ: Գիրք Քղթոց, էջ 14-15:
- Պատասխանի Տեառն Սահակայ, Քղթոյն Ակակայ: Գիրք Քղթոց, էջ 16-18:
- Քուղթ յԱկակայ եպիսկոպոսէ ի Հայս: Գիրք Քղթոց, էջ 19-21:

Ուսումնասիրություն

Առեակ Տր-Սիֆիակ. Հայաստանաց Եկեղեցի և Բիզանդեան ժողովոց պարագայի, էջ 33-46:

Դաս ԺԱ. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ԸՆՏՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԻԾԵԱՆՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐԸ Ե ԴԱՐՈՒՄ

ա. Կաթողիկոսական իշխանության երկփեղկումը

Հայ նախարարների բողոքների պատճառով Պարսից Վուսթ և արքան (421-439) Պարսկաստան է կանչում և գահընկեց անում Հայոց Արտաշես Դ թագավորին, ինչպես նաև Հայոց Սահակ կաթողիկոսին, որ չէր Համաձայնվել գործակցել Հայ նախարարների հետ՝ Պարսից արքունիքի առջև Հայոց թագավորի դեմ բողոքելու: Պարսից արքունիքի կարգադրությամբ նույն 428 թվականին Հայոց կաթողիկոս է դառնում Սուրմակ անունով մի երեց, որ գործակցել էր նախարարներին Հայոց թագավորի և կաթողիկոսի դեմ բողոքելիս: Հազիվ մի տարի անց, սակայն, Սուրմակը մերժվում է կաթողիկոսությունից, նույն Հայ նախարարների կողմից: Վուսթ Ե-ը Հաստատում է Սուրմակի գահընկեցությունը և կաթողիկոս է ուղարկում Բրքիշո Ասորուն: Հայ նախարարները շուտով զզվում են նաև սրա վարք ու բարքից, զգում ճշմարիտ Հովիտի և վարձկանի տարբերությունը և դիմում Վուսթ Ե-ին կրկին Հայրապետական Աթոռին բարձրացնելու Ս. Սահակ Պարթևին: Պարսից արքունիքը զրկում է Բրքիշոյին կաթողիկոսությունից և կաթողիկոսական իշխանությունը Հանձնում մի այլ ասորու՝ Ծմուելի եպիսկոպոսին, միաժամանակ իբրև կաթողիկոս ազատ արձակում նաև Ս. Սահակ Պարթևին, սակայն միմյանց զուտ կրոնական իշխանությամբ, ընդ որում նրան էր վերապահված ձեռնադրություններ անել, սակայն միայն Ծմուելի Համաձայնությամբ: Ծմուելը իր վարք ու բարքով ոչնչով չէր տարբերվում նախորդ Հակաթոռ կաթողիկոսներից, ոչ միայն Բրքիշոյի նման Հափշտակում էր վախճանված եպիսկոպոսների վիճակները, այլ գանազան առիթներով Հանցավոր ճանաչելով եպիսկոպոսներին արքունիքի նկատմամբ, գրավում էր նաև նրանց վիճակները: Իսկ Ս. Սահակը, որին իբրև Հայոց կաթողիկոս էին ճանաչում ոչ միայն Հայ ժողովուրդը, այլ նաև ընդհանուր եկեղեցական շրջանակները, որ բացառապես կերպով երևում է Մելիտիսեի Ակակ եպիսկոպոսի և Կ. Պոլսի Պրոկղ պատրիարքի նամակներից /435/6 թթ./, նստում էր Բագրևանդի Ս. Հովհաննես վանքում: Ծմուելի մահից հետո, 437 թվականին Հայ նախարարները դիմում են Ս. Սահակին և խնդրում, որ Հանձն առնի միայնակ կաթողիկոսություն անել, խոստանալով, որ ձեռք կբերեն նաև Պարսից արքունիքի Հաստատումը: Ս. Սահակը, սակայն, մերժում է նրանց խնդրանքը և իրեն նվիրում աղոթքի ու ուսուցման: Կաթողիկոսության երկփեղկվածությունը շարունակվում է: Պարսից արքունիքի Հավանությամբ նորից կաթողիկոս է դառնում Սուրմակ Արծկեցին: Շուտով մահանում է Ս. Սահակը: Նրա իշխանությունը ստանձնում է Ս. Մեսրոպ Մաշտոցը, որը հազիվ մի քանի ամիս կաթողիկոսական գործերը վարելուց հետո վախճանվում է, իր իշխանությունը Հանձնելով Ս. Հովսեփ երեցին, որ մինչև Սուրմակի մահը՝ 444 թվականը, վարում է կաթողիկոսական գործերը, երեցի աստիճանով, և Սուրմակի մահից հետո է միայն, որ ստանում է եպիսկոպոսական ձեռնադրություն և սկսում է միանձնյա Հովվապետել Հայոց

Եկեղեցին:

Կաթողիկոսի իշխանության այս երկփեղկումը արդյունք է այն ժամանակվա քաղաքական պայմանների: Եկեղեցին, սակայն, ոչ միայն քաղաքական և երկրային հաստատություն է, այլ նաև աստվածային և երկնային: Այդ պատճառով էլ օտար բռնապետության դրածոներ օրինավոր կաթողիկոսներ չեն կարող համարվել, քանի որ նրանք բազմել են ոչ թե իրենց, այլ ուրիշի արժանի: Նման կաթողիկոսներին Ընդհանուր եկեղեցու Ավանդության մեջ արժանի են հակաթուղի: Եվ պատահական չէ, որ ինչպես Հայ իրավաքիորեն կոչել են հակաթուղի, այնպես էլ օտար եկեղեցական շրջանակներում Հայոց կաթողիկոսներ են համարվել ոչ թե Սուրմակը, Բրբիշոն և Շմունը, այլ Ս. Սահակը և Ս. Լուսեփը:

բ. Շահապիվանի ժողովը

Ս. Լուսեփի կաթողիկոսության տարիները կրոնական և քաղաքական հուշումների մի ծանր ժամանակաշրջան են կազմում: Զրկվելով Հայկական թագավորությունից Հայաստանը սկսում է ենթարկվել Պարսից վարք ու բարբի ոչ քրիստոնեական ազդեցություններին, լայն ծավալ են ստանում սեռական և սանձարձակությունը, վճռակներին ու կախարհներին տուրք տալը, հավատարացությունը, սեռական Հարաբերությունների ազատությունը՝ Հանձինս մեղեն աղանդավորների և այլն: Այս և նման բացասական երևույթների առաջն առնելու և քրիստոնեական կենցաղի անաղարտությունը պահպանելու համար Ս. Լուսեփը Հրավիրում է Շահապիվանի ժողովը, 444 թվականին, ուր հավաքված նախարարներն ու եպիսկոպոսները խիստ պատիժներ են սահմանում նման երևույթների դեմ: Շահապիվանի ժողովի կանոնները մեծ դեր են խաղում Հայ քրիստոնեության սրբացման և մարպետման գործում:

Սկզբնաղբյուր

Կանոնի Շահապիվանի, Կանոնագիրի հայոց, հտ. Ա, էջ 422-468:

Ուսումնասիրություն

Բրուսևլ Վրո Տեր-Մինասյանց, Հայոց եկեղեցույ յարաբերութիւնները Ասորոց եկեղեցիների հետ, էջ 56-62:

Դաւ ժԲ. Զինված ՊԱՅՔԱՐ ՀԱՆՈՒՆ ՀԻՍՈՒՍԻ ԵՎ ՀԱՆՈՒՆ ՀԱՅՐԵՆՑԱՍ

Ե դարում Հայ եկեղեցու պատմությունը աչքի է ընկնում երկու շրջանակներով. գրական-մշակութային գործունեություն և կրոնական-ազգային պատերազմներ:

Հայաստանը դարեր շարունակ քաղաքականորեն մերթ ենթարկվում էր Հռոմեա-Բյուզանդական կայսրության, մերթ Պարսկաստանի ազդեցությանը: Դ դարից, սակայն, երբ քրիստոնեությունը պետական կրոն է դառնում նախ Հայաստանում, և ապա Բյուզանդիայում, Հայերի տրամադրությունները ավելի թեքվում են դեպի քրիստոնյա Հարևանը: Այս հանգամանքը լավ բնութագրում էր Պարսից արքունիքը բազմիցս փորձել է կրոնափոխ անել Հայերին, առաջարկելով նրանց զրադաշտական կրոնը: Եղել են նախարարներ, Հատկապես Պարսկաստանի սահմանակից զավառների իշխանները, որոնք քաղաքական նկատառումներով տեղի են տվել պարսիկների ցանկություններին: Այսպիսով Հայաստանում գոյանում են երկու կուսակցություններ՝ հունասեր և պարսկասեր:

ա. Վարդանանց շարժումը

Ե դարի կեսին, երբ Հայաստանի մեծ մասը նվաճված էր Պարսկաստանի կողմից և կառավարվում էր պարսից արքունիքի կողմից նշանակված Հայ կամ պարսիկ մարզպաններով, Պարսկաստանը կրկին ձեռնարկում է Հայերի Հավատափոխության գործը, այս անգամ արդեն ամենայն վճռականությամբ և անզիջում կերպով: Պարսից արքունիքի այս քաղաքականության պատճառը շատ հստակորեն արտահայտված է Պարսկաստանի Հապարապետ Միհրներսեսի՝ Լազկերտ Բ /438-457/ թագավորին ուղղած հետևյալ խոսքում. «Արդ, քանի՞ երկրներ կան, որոնց վրա դուք աստվածաբար իշխում եք . . . նախ և առաջ Մեծ Հայքը, որ շատ պիտանի է և օգտակար, և նրան կից Վրաց և Աղվանից երկրները . . . Դուք ինքներդ և բոլոր Արևները գիտեն, թե ինչպիսի մեծ ու պիտանի երկիր է Հայոց աշխարհը, բայց մոտ է ու սահմանակից կայսեր իշխանությանը և միևնույն օրերն ու պաշտամունքի ձևերն ունի, որի Համար էլ կայսրը նրանց վրա ազդեցություն ունի: Եվ եթե մեր կրոնին դարձնենք նրանց . . . կսիրեն մեզ և Արյաց աշխարհը, և կայսրից, նրա կրոնից ու երկրից կհեռանան: Եվ եթե Հայերը սրտանց մերը լինեն, վրացիներն ու աղվանները մերն են ու մերը»:

Լազկերտ Բ-ը 449 թվականին մի Հրովարտակ է ուղարկում Հայ նախարարներին, առաջարկելով ուրանալ քրիստոնեությունը և ընդունել մազդեական կրոնը: Հրովարտակին պատասխանելու համար Արտաշատում գումարվում է ազգային-եկեղեցական ժողով բոլոր նախարարների, եպիսկոպոսների և այլ կարևոր անձանց մասնակցությամբ: Ժողովը, պատճառաբանելով, որ ինչպես քաղաքական Հարցերում իրենք ենթարկվում են պարսից թագավորին, այնպես էլ կրոնական հարցերում Աստուծոն, մերժում են կրոնափոխության առաջարկը: Զայրացած Լազկերտը նախարարներին

կանչում է Տիգրան: Այնտեղ նրանք, կալանքից ազատվելու և Հայոց երկիրը անտերուհւ շթողնելու համար, դիմում են առերես ուրացութեան և մոզերի ուղեկցութեամբ վերադառնում հայրենիք: Հայ ժողովուրդը սակայն, չի ցանկանում ընդունել իրենց իշխաններին, ամենուր նրանց դիմավորում են արհամարհանքով, թշնամանքով, երբեմն էլ լաց ու կոծով: Ի վերջո նախարարները բացահայտում են իրենց իսկական դեմքը և պարզում ապստամբութեան դրոշմը: Այս վճռական պահին, անմիտ քաղաքականութեամբ, տիրուր դեր է խաղում պարսկասեր կուսակցութիւնը, Հայաստանի Մարզպան Վասակ Սյունեցու գլխավորութեամբ: Նրանց հաջողվում է Հայ ապստամբներից անջատել վրացիներին, աղվաններին, բյուզանդական Հայաստանի հայերին: Մարկիանոս կայսրը ոչ միայն օգնութեան ձեռք չի պարզում քրիստոնեութեան համար դեպի ստույգ մահ գնացող հայերին, այլ նաև ապստամբութեան մասին տեղյակ է պահում պարսից արքունիքին: Հազկերտ Բ-ը մի վիթխարի բանակ է ուղարկում Հայաստան, ապստամբութիւնը ճնշելու: Եռասպտիկ հզոր թշնամու դեմ դուրս է գալիս Հայոց ապստամբների զորքը, սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանի գլխավորութեամբ, 66000 մարտիկներ, ինչպես նաև բազմաթիվ ռամիկներ ու Հոգևորականներ, ծերեր ու պատանիներ: Երկու բանակների բախումը տեղի է ունենում Տղմուտ գծոյ ափին՝ Ավարայրում:

Ավարայրը քրիստոնյա աշխարհի առաջին ռազմական բախումն է, ուր բախվեցին լույսի և խավարի, կյանքի և մահվան, հավատի ու հավատադրացութեան, հայրենիքի և ստրկացման իրարամբողջ զաղափարները. ուր մեկ անգամ և ճշտվեց Քրիստոսի՝ մեռնելով ապրելու պատգամը. «Հատն ցորենոյ եթէ ոչ մեռանիցի, ինքն միայն կայ, ապա թէ մեռանիցի, բազում արդիւնս առնէ» /Լուկ. ԺԲ 24/: Ավարայր էին եկել ոչ միայն Հայոց ռազմական ուժը, այլ նաև մտքի ու հոգու, լույսի ու ավետարանի, հոգի ու հայրենիքի մշակները: Նրանք, որ իրենց ողջ կյանքում լույս էին փայփայել, գրքեր գրել, մագաղաթներ ծաղկել, տաճարներ կառուցել, Ավարայր էին իջել իրենց էութիւնը փրկելու խավարի ճանկերից:

Ինչպես եղիշեն է ասում, այդ ճակատամարտում չեղան հաղթողներ, չեղան պարտվողներ: Թեև Հայոց զորքը մեծ կորուստ տվեց, սակայն Ավարայրը այնպես բյուրեղացրեց և ամրապնդեց Հայ ոգին, որ այն ընդունակ դարձավ ապրելու հավիտյան:

Հայոց սպարապետ Ս. Վարդան Մամիկոնյանը Ս. Սահակ Հայրապետի թող, նահատակվելով Ավարայրի ճակատամարտում, հայրենիքը և քրիստոնեութիւնը սրբազործեց իր կարմիր արյունով: Հայ եկեղեցին Ավարայրում նահատակված 1036 վկաներին դասել է սրբերի կարգը և «Ս. Վարդանաբա» անունով ամեն տարի տոնում է նրանց Հիշատակը մեծ շուքով:

բ. Ս. Ղևոնդյանց նահատակութիւնը

Ավարայրի ճակատամարտից Հետո բազմաթիվ Հայ նախարարներ, ինչպես նաև Ավարայրի հոգի ու շունչ տվող Հայ Հոգևորականներ, Ղևոնդ երեցի և Հովսեփ կաթողիկոսի գլխավորութեամբ, աքսորվում են Պարսկաստան: Աքսորված Հոգևորականները նահատակվում են Պարսկաստանում: Սրանց, ինչպես նաև այդ օրերին քրիստոնեութեան համար նահատակված մյուս բոլոր

Հոգևորականների համար Հայ եկեղեցին հաստատել է տոն՝ Ս. Ղևոնդյանք անունով, որ դարձյալ ամեն տարի տոնվում է մեծ շուքով:

գ. Պարսից արքունիքի նոր քաղաքականութիւնը

Ավարայրը մեծ ցնցում պատճառեց Պարսկաստանին: Հարուստ Հայոց աշխարհը քարուքանդ էր եղել: Ձերբակալութիւնից և աքսորից պրծած նախարարները իրենց զորքերով ապաստանել էին երկրի անմատչելի բարձունքներում և շարունակում էին պարտիզանական կռիվներ մղել պարսից դեմ: Հազկերտ Բ-ը պաշտոնանկ է անում Հայոց համար դավաճան դարձած Վասակ Սյունեցուն և Հայաստանի մարզպան կարգում Ատորմիզդ պարսիկին, պատվիրելով մեղութեամբ վարվել հայերի հետ: Պարսիկ մարզպանը դադարեցնում է բռնի կրոնափոխութիւնը, հորդորում նախարարներին լեռներից իջնելու, թեթևացնում է հարկերը, եկեղեցուն տալիս է ազատ գործելու հնարավորութիւնը:

Պարսից արքունիքի կողմից Հայոց կաթողիկոսներ են ընտրվում նախ Մելիտե /462-466/ և ապա Մովսես /467-470/ Սանազկերտցիները, որոնք հայտնի էին իբրև պարսկասեր ուղղութեան ներկայացուցիչներ:

Միաժամանակ պարսից արքունիքը շարունակում է Հայոց կրոնափոխութեան ծրագրի իրագործումը, այս անգամ, սակայն, ոչ թե զենքի ուժով, այլ պաշտոնների, պատիվների ու դրամի հրապույրով: Բազմաթիվ նախարարներ կրոնափոխ են լինում: Քրիստոնեութեան հավատարիմները, սակայն, Մամիկոնյանների գլխավորութեամբ պարսից դեմ ապստամբած Աղվանից Վաչե թագավորի Հետ շարունակում են պայքարը զրադաշտականութեան դեմ:

դ. Հայրապետական աթոռի տեղափոխութիւնը Դվին

Ժողովրդական շարժում ստեղծելու նպատակով Ս. Գրիգոր Լուսավորչի նշխարները տեղափոխում են Դվին, զրանց վրա կառուցում Ս. Գրիգորի տաճարը, առանց պարսից արքունիքի հավանութեան կաթողիկոս ընտրում Ս. Սահակ-Մեսրոպյան աշակերտներից Մամիկոնյանների եպիսկոպոս Գյուտին: Նույն ժամանակ էլ Հայոց կաթողիկոսական աթոռը Վաղարշապատից տեղափոխվում է Դվին, ուր մնում է ավելի քան 400 տարի:

Գյուտ կաթողիկոսը անդադար և նախաորեն իրախուսում է հայրենի պալանդութիւններին հավատարիմ նախարարներին ու Հանդիմանում ուրացողներին: Նա բանակցութեան մեջ է մտնում նաև Լևոն կայսրը /467-477/ հետ, հունաց օգնութեամբ ապստամբութիւն բարձրացնելու համար, սակայն ապարդյուն: Ուրացող նախարարների կողմից մեղադրվելով կանչվում է Տիգրան, զրկվում կաթողիկոսութիւնից և Հայաստան վերադառնալու իրավունքից: Պարսկաստանում նա ունենալով որոշ ազատութիւն, ձեռնադրութիւններ է անում տեղի քրիստոնյաների համար: 478 թվականին Գյուտը վերադառնում է Հայաստան, առանձնանում Վանանդ գավառում, ուր և վախճանվում է 480 թվականին:

Գյուտին Հայոց կաթողիկոսական աթոռի վրա հաջորդում է Հովհան Մանդակունին:

Ե. Քրիստոնեություն վերջնական հաղթանակը Հայաստանում

482 թվականին Վրաց Վախթանգ թագավորը սպանում է Վազգեն ուրացոց ղեկավարին և ապստամբում պարսիկների դեմ: Հայ նախարարների մոտ ևս առաջանում են ապստամբության տրամադրություններ: Իբրև ապստամբության ղեկավարի, բուրբ ուշադրությունը կենտրոնանում է Ս. Վարդան Մամիկոնյանի նկատմամբ, որի դեմ Վազան Մամիկոնյանի վրա: Վերջինս նախ մերժում է այդ նկատմամբ, քանի որ Հայ նախարարները ոչ բավարար ուժ ունենին, ոչ էլ խորհուրդը, քանի որ Հայ նախարարները միմյանցից մտաճարակներ և այն միտաբանություն, սակայն անսալով նախարարների թախանձանքին և այն հաստատուն վճռին, թելով է մի ժամում մեռնենք, քան թե ամեն օր եկեղեցու հաստատուն վճռին, թե լավ է մի ժամում տեսնենք, ստանձնում է ապստամբության և ժողովրդի անպատվությունը տեսնենք, ստանձնում է ապստամբության ղեկավարությունը: Երկարատև պայքարից հետո Հայոց սակավաթիվ զորքը կարողանում է երկրից հեռացնել պարսիկներին: Պարսից Պերոզ արքայի սպանությունից հետո /484 թ./ Վաղարշը իր նախորդի մզած հարատև սպանությունից հետո և ծագած ապստամբական շարժումների պատճառով պատերազմների և ծագած ապստամբական շարժումների պատճառով շտապում է քայքայված պետությունը ոտքի կանգնեցնելու նպատակով շտապում է Հայաստան կենթե Վազան Մամիկոնյանի հետ, այդ նպատակով Հայաստան ուղարկելով Նիխոր Վշնասպարտին: Վերջինիս և Վազան Մամիկոնյանի միջև ուղարկելով Նիխոր Վշնասպարտին է մի դաշնագրություն, ըստ որի Հայոց կողմը պարտավորվում է օժանդակ զորք ուղարկել Վաղարշ արքային՝ Պերոզի որդի Ջարեհի ապստամբությունը ճնշելու համար, իսկ պարսից կողմը ընդունում է Վազան Մամիկոնյանի առաջարկած հետևյալ երեք պահանջները:

1. Ենթահին քրիստոնեության կատարյալ ազատություն: Ոչ մեկին բռնություններ կրողություններից և զանազան կատարյալ ազատություն: Ոչ մեկին բռնություններ կրողություններից և զանազան կատարյալ ազատություն:

2. Ցուրաբանչյուրին գնահատել իր արժանիքի համաձայն, ստոր և անպիտան մարդկանց չբարձրացնել, պատվական և քաջատոհմիկներին չստորացնել:

3. Զարախոսություններին և բամբասանքներին արժեք չտալ: Որևէ խնդիր պետք է քննվի թագավորի ատյանում: Պարսից արքունիքը ոչ միայն Հաստատում է նվարսակի դաշնագիրը, այլ նաև Վազան Մամիկոնյանին նշանակում Հայոց զորքերի սպարապետ և քեջ հետո Հայաստանի մարզպան, 485 թվականին:

Երեսնամյա պայքարից հետո Հայ քրիստոնեությունը Հաղթական է դուրս եկել և անկախ զորավար Հոթր ուժին հենված պարսկական զորաշտապանության դեմ: Դիլիի Ս. Գրիգոր եկեղեցում Հովհան Մանդակունի կաթողիկոսի նախագահությամբ կատարվում է գահաբանական մաղթանք: Արնաբամ և Հյուսիս Հայոց Հողի վրա բացվում են արևոտ ու խաղաղ օրեր:

Պարսից Կապտ թագավորը 499 թվականին դարձյալ Հայաստան է սկսում քրիստոնեության դեմ, որի պատճառով նահատակվում են Ատոմ Գեոնիներ, Կրիստոս Երվանդունի և ուրիշները, որոնց հիշատակը Հայ եկեղեցին ստանում է Ս. Ատոմյանք անվան տակ: Վազան Մամիկոնյանը կրկին անգամ սուր է բարձրացնում վան ինստիտուտի և վան Հայրենյաց: Եվ կրկին անգամ նրա սուրբ փայլում է Հաղթանակով:

Մկրդբանադրություն

Ննդե Վարդանի և հայոց պատերազմի մասին, թարգմ. Ե. Տեր-Մինասյանի, "Հայաստան" հրատ., Երևան 1971, էջ 35-59: Ղազար Փառանգ. Հայոց պատմություն, Երևանի Համալսարանի հրատարակչություն, Երևան 1952:

Դաս ԺԳ. ԲԱՂԿԵԴՈՆԻ ԺՈՂՈՎԸ ԵՎ ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԴԻՐՔՈՐՈՇՈՒՄԸ ԱՅԴ ԺՈՂՈՎԻ ԴԱՎԱՆԱԲԱՆԱԿԱՆ ԲԱՆԱՁԵՎԻ ԵՎ ԱՍՄԱՍԲ

ա. Եվտիքեսի հերետիկոսությունը

Հավաստի վերաբերյալ Ալեքսանդրիայի և Անտիոքի աթոռների միջև կայացած 433 թվականի համաձայնությունը երկար չի տևում: Խնդիրը նորից արձարժվում է Կ. Պոլսի վանքերից մեկի վանահայր Եվտիքեսի քարոզչությամբ, ըստ որի Բրիտանոսի մարդկային բնությունը լուծվել է նրա աստվածային բնության մեջ իրի մի կաթիլ մեղրը՝ օվկիանոսի մեջ, որով և մարդկային բնությունը աստվածացել է, և թե, թեև Բրիտանոսի մարմինը մարդկային էր, սակայն ոչ մեր մարմնի նման, այլ երկնքից իջած: Ըստ Եվտիքեսի Բրիտանոսը միայն մի աստվածային բնություն:

Եվտիքեսի դեմ են դուրս գալիս Անտիոքացիները: Թեոդորիտոս Կիրոսցին, Հիմնվելով իր ուսուցչի՝ Թեոդորոս Մափսուեստացու ուսմունքի վրա, Հերքում է Եվտիքեսի ուսմունքը, իսկ Անտիոքի Դոմնոս պատրիարքը նամակով դիմում է կայսեր՝ Եվտիքեսի ուսմունքը դատապարտելու համար: Պայքարի մեջ է մտնում Ալեքսանդրիայի պատրիարք Դիոսկորոսը, որ Անտիոքի Դոմնոս պատրիարքին գրած նամակում տարակուսանք է Հայաստան Թեոդորիտոս Կիրոսցու գրվածքների ուղղափառության վերաբերյալ:

448 թվականի նոյեմբերի 8-ին Կ. Պոլսի պատրիարքությունը տարեկան ժողովր քննում է Եվտիքեսի վարդապետությունը, գրկում նրան կարգի և վանահայրությունից ու նպովում: Եվտիքեսը դիմում է Ալեքսանդրիայի պատրիարքին, Հուսի Պապին և այլ եպիսկոպոսներին: Հուսի Լևոն Պապը ստանալով Կ. Պոլսի ժողովի որոշումները, գրում է իր Հայաստան Տուժարի /այն գրել է Պրոսպերոս աստվածաբանը/, Հիմնվելով Տերաուդիանոսի աստվածաբանության վրա: Ըստ այդ գրության Բրիտանոս մի դեմ է երկու բնությունը: Երկու բնությունները չեն խառնվում և չեն շփոթվում միմյանց հետ: Մերժվում է մի բնության դավանանքը: Անարգիտը մարդկային բնությունն է, փառաբանվողը՝ աստվածայինը, քաղցողը, վախեցողը, մեռնողը այլ է, հրաշագործողը, մարդարեացողը, հարություն առնողը՝ այլ: Թեպետև երկու բնությունները ամփոփվել են մի անձնավորության մեջ, սակայն անհրաժեշտաբար բնույթով կր նաև երկու կամք և երկու ներգործություն: Այս գրության կարևոր յուրահատկությունն այն է, որ միմյանցից բաժանվում և առանձնացվում են դեմք և բնություն հասկացությունները: Այսպիսով ասում են երկու բնություն, առանց պարտավորված լինելու ասելու երկու դեմք, և նմանապես կարողանում են ասել մեկ դեմք, առանց ստիպված լինելու ասել մեկ բնություն: Լևոն Պապի Տուժարի կենտրոնական բանաձևը հետևյալն է. երկու բնությունը եկեալ առ իրենքս ի մի անձնավորություն:

բ. Եվտիքեսի 449 թվականի ժողովը

Արևելքում 449 թվականին կայսեր կարգադրությամբ գումարվում է

ժողովում «Հայոց, Վրաց, Աղվանից և Սյունյաց» եպիսկոպոսները մերժել են Բաղկեղոնի ժողովի դավանարանական որոշումները: Կարևոր է այն հանգամանքը էս, որ Դպիրի Ա ժողովի այս որոշումը հունարեն լեզվով ուղարկվել է նաև կայսրության եկեղեցիներին. է դարի սկզբին եղեմսայում պահվում էր այդ դրուժյան մի պատճենը:

Այսպիսով, տեսնում ենք, որ Ջ դարի սկզբին արդեն Հայ եկեղեցին ճշտում է իր դավանարանական դիրքորոշումը, մերժում նեստորականությունն ու քաղկեդոնականությունը և իրեն հավատակից հռչակում Բյուզանդիայի եկեղեցուն:

518 թվականին Բյուզանդիայի զահնի է բազմում Հուստինոս Ա-ը /518-527/, որը ցանկանալով վերականգնել Հռոմի Հետ խզված հարա-բերությունները, դատապարտում է Ջնեոնի շեռտիկոնը, Բաղկեղոնի ժողովը հռչակում սուրբ և տիեզերական, աքսորում 50-ից ավելի միաբնակ հայկեկոպոսներին և ողջ կայսրության մեջ, բացի եզդպոսոսից, քաղկեդոնությունը դարձնում ճանաչված և թույլատրելի դավանություն: Հայոց եկեղեցին ճշտել էր արդեն իր դավանությունը, դավանություն, որ համարված է Կապադովիայի Հայրերի և Ալեքսանդրյան դպրոցի աստվածաբանության վրա: Հայոց եկեղեցին, դուրս գտնվելով կայսրության հատվածից, ազատ էր դավանելու այն, ինչ որ ճշմարիտ էր Համարում և ոչ սահմաններից, ազատ էր դավանելու այն, ինչ որ ճշմարիտ էր պետության կողմից: Թե ընդունել այն դավանությունը, որը պարտադրվում էր պետության կողմից Բյուզանդիայում ծավալված քաղկեդոնականությունը այնև չի կարողանում միաբնակներին և Պարսկաստան գնալով եպիսկոպոսներ ձեռնադրում նրանց Համար, ապահովելով նաև Պարսից Խոսրով Անուշիրվան թագավորի բարյացկամ վերաբերմունքը միաբնակների նկատմամբ:

Ուսումնասիրություններ

Սրբալուսավոր Տեր-Մինասյան Հայոց եկեղեցու յարաբերությունները Ասորից եկեղեցիների հետ, էջ 83-89:

Ե. Գ. Տեր-Մինասյան Բաբգեն կաթողիկոսի ժողովի թվականը և տեղը: Տե՛ս Բեդիսակի Պատմա-բանասիրական հետազոտություններ, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան 1971, էջ 31-44: Մովսես Խորենացու Բաղկեդոնական լինելու հարցի շուրջը, Անդ, էջ 208-242: Դարձյալ Մովսես Խորենացու Բաղկեդոնական լինելու հարցի շուրջը, Անդ, էջ 243-278: Մանուկ Մանասյան, Խորենացու առեղծվածի շուրջը - Գ. Մովսես Խորենացին եղել է Բաղկեդոնական /երկարակալ/ - Տե՛ս Բեդիսակի Բանասիրական հետազոտություններ, Երևանի համալսարանի հրատ., Երևան 1982, էջ 263-277: Նաև՝ Նույնի պատասխանը Ե. Տ. - Մ. - ի 2-րդ հոդվածին, "Տեղեկագիր" 1944 թ. նո. 3-4, էջ 27-54:

Արշակ Տեր-Մինասյան Հայաստանայց եկեղեցին և Բիզանդիան ժողովոց պարագայի, էջ 50-89, 97-100:

Մուսիսյան Արտակես Բաղկեդոնական ժողով և Հայաստանայց եկեղեցի, Պարիս 1902: Օսկան Վառ, Խնդիր մի բնութեան և երկու բնութեանց և Հայ եկեղեցույ վարդապետութիւնն ի մասին, Լոյս, Կ. Պոլիս, 1906, էջ 1044-1048, 1086-1091, 1110-1115, 1132-1136, 1153-1157:

Karekin Sarkissian, The Council of Chalcedon and the Armenian Church. London. S. P. C. K. 1965

Դաս Ժ. ՀԱՅ-ԱՍՈՐԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ՊԱՅՔԱՐ ՆԵՍՏՈՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴԵՄ

ա.Ալեքսանդրոս Անտիոքացու և Հուլիանոս Հալիկառնասցու վիճաբանությունը Բրիտանոսի մարմնի անապականության վերաբերյալ և Հայ եկեղեցու դիրքորոշումը այդ խնդրի նկատմամբ

Հուստինոս Ա կայսրը՝ միաբնակ եպիսկոպոսների դեմ ծավալած Հայածանքների ժամանակ 518 թվականին Ալեքսանդրիա են ապաստանում, ի թիվս այլոց, Անտիոքի պատրիարք Ալեքսանդր և Հարիկանոսի եպիսկոպոս Հուլիանոսը: Այնտեղ այս երկուսի միջև մի վեճ է առաջանում Բրիտանոսի մարմնի անապականության շուրջ: Հուլիանոսը գտնում էր, որ Բրիտանոսի մարմինը ծննդից անապական էր և որ մարդկային կրթությամբ կարելի էր միջև Ալեքսանդրոսը առարկելով, թե փրկագործության համար անհրաժեշտ է, որ Բրիտանոս ապականացու մարմին ունենար, քարոզում էր, թե Բրիտանոսի մարմինը անապական էր և շարժել հարուստներից Հետո միայն: Ալեքսանդր Հետ-նորդներից Հակոբ Բարադեոսը կամ Մանուկոսը 541 թվականին ձեռնադրվելով եղեմսայի եպիսկոպոս, հարատև ջանքերով կարողանում է իր շուրջը հավաքել Ասորիքի և Պաղեստինի ասորի եպիսկոպոսներին և նրանց Համար եպիսկոպոսներ ձեռնադրելով կառավարելով մի հզոր եկեղեցի, որը ծանոթ է Հակոբիկյան անունով: Անշուշտ լինում են նաև ասորիներ, որոնք մերժում են Հակոբ Բարադեոսի քարոզած սեկեոսյան վարդապետությունը: Սրանք 551 թվականին մի պատգամավորություն են ուղարկում Դպիրն Ներսես Բ կաթողիկոսի մոտ /548-557/, խնդրելով իրենց ընդունել Հայ եկեղեցու գերիզ և իրենց Համար եպիսկոպոս ձեռնադրել Արդիշո նրեցին: Հայ եկեղեցուն ուղղած գրություն մեջ իրենց դավանանքը ասորիները բանաձևել էին հետևյալ բաներով. " . . . Աստուած Բանն մարգացա կատարելապէս . . . յարչարեցաւ, խաչեցաւ և մեռաւ վասն մեր որպէս և կամեցաւ, ստուգապէս և ոչ կարծօք, և ապականութիւն բնաւ ոչ գտաւ ի նմա, զի մարմինն, որ ի մեզմէ առաւ, անապականութիւն էր և փառաւոր ի նմանէ միութենէ, և նովին մարմնով յարեաւ և նստաւ ընդ աջմէ Հաւր" /ԳՔ 53/:

Ներսես կաթողիկոսը, ճշմարիտ գտնելով ասորիների վարդապետությունը, եպիսկոպոս է ձեռնադրում Արդիշոյին, որ այնուհետև, իբրև Հայ եկեղեցու եպիսկոպոս, մասնակցում է Հայ եկեղեցու բոլոր ժողովներին և կարևոր միջոցառումներին:

Արդիշոյի ուսմունքը իրեն անգամ Հուլիանոս Հալիկառնասցու ուսմունքը չէ, ապա այն ուսմունքն է, որից որ վերցրել է իր վարդապետությունը նաև Հուլիանոսը: Այն ալեքսանդրյան և կապադովյան Հայրերի քրիստոսաբանությունն է: Եվ բնական է, որ Հայ եկեղեցին պետք է ճշմարիտ Համարել այն: Միաժամանակ, Արդիշո եպիսկոպոսի՝ Հայոց Ներսես կաթողիկոսին ուղարկված նամակներում նշվում է Ալեքսանդր Անտիոքացին, որ ուսուցանում էր, թե "մարմինն Տեառն ապականացու էր ի խաչին" և որ "արար բաժանումն աստուածութեանն ի մարմնաւորութենէն և ասաց իմէ ապականացու էր մարմինն Աստուծոյ որպէս ամենայն մարդկան, ի կուսէն մինչև ցյարութիւնն

և անփառաւոր և անկատար, բայց ի յարութեանն փառաւորեցաւ և կատարեցաւ" /ԳԹ 60, 67/:

Հայ-ասորական այս թղթակցութիւններում երևում է, որ ինչպես ասորիները, այնպես էլ Հայ Եկեղեցին "Սուրբ Աստուածը" /Երես Սրբասացութիւն/ երզում էին "Որ խաչեցար վասն մեր" հաճելւմով: Հայտնի է, զժվար է ճշտել, թե ե՞րբ է Հայ Եկեղեցին սկսել այս սովորութիւնը: Հայտնի է, որ այս հաճելւմը կատարել է Անտիոքի Պատրոս Թափէլ պատրիարքը ե զարի վերջին, իսկ Սեբրոս Անտիոքացին Ձ զարի սկզբին այն մուծել է Կ. Պոլիս, ուր և առաջին անգամ երզվել է Անաստաս կայսեր հրամանով, 612 թվականին:

Բ. ԴՎԻՆԻ Բ ԺՈՂՈՎԸ և Հայ Եկեղեցու պայքարը նեստորականութեան դեմ

Եթե մինչև Ձ զարի կեսերը Հայ Եկեղեցին մերժում էր նեստորական ուսմունքը իբրև Հայաստանից զուրս գտնվող մի վարդապետութիւն, ապա ներսես Բ կաթողիկոսի /648-657/ օրերին ստիպված է լինում պայքարել նեստորականների դեմ իբրև Հայաստան ներթափանցած հերետիկոսների:

647 թվականին Պարսկաստանից մի խումբ խուժիկ նեստորականներ իբրև առևտրականներ գալիս են Հայաստան, հիմնում մի վանք Գրիգոր Մանածիհր վկայի անունով, վանականներ բերում ու հաստատում այդ վանքում: Նեստորական վանականները սկսում են գործունեություն ծավալել, իրենց շուրջը հավաքելով բազմաթիվ տեղացիներին, այդ թվում նաև զանազան հանցագործների՝ գողերի, ավազակների, պռոնիկների, որոնց Եկեղեցին զրկել էր Ս. Հաղորդություն ստանալու իրավունքից:

Ներսես կաթողիկոսը 654 թվականին զումարում է ԴՎԻՆԻ Բ ժողովը, որը ի թիվս այլ հարցերի զբաղվում է նաև Գրիգոր Մանածիհր վանքում բույն դրած նեստորականների հարցով: Ժողովի որոշմամբ այդ վանքը ավերվում է և նեստորականները արտաքսվում են Հայաստանից:

ԴՎԻՆԻ Բ ժողովը մի անգամ ևս զբաղվում է քաղկեդոնության հարցով և այն համարելով նեստորականության ուժ տվող մի ուսմունք, կրկին զատապարտում է այն:

Հակառակ ԴՎԻՆԻ Բ ժողովի որոշումների զործադրման, նեստորականները դեռ որոշ ժամանակ շարունակում են անհանգստութիւն պատճառել Հայ Եկեղեցուն: Այսպես, Հովհաննես Բ կաթողիկոսը /657-674/ առանձին նամակներով դիմում է ինչպես Սյունյաց իշխաններին ու Վրթանես եպիսկոպոսին, այնպես էլ Աղվանից եպիսկոպոսներին, զգուշացնելով նրանց թե Սյունիք ու Աղվանից աշխարհ են թափանցել նեստորականներ և թելադրում հալածել նրանց իրենց թեմերից:

ՍԿԳՐԵԱՂԲՅԱՐՆԵՐ

Հայ-ասորական թղթակցութիւնը տե՛ս Գիրք Թղթոց, էջ 52-88:
Տեառն Ներսէսի Հայոց կաթողիկոսի, Թուղթ մեղադրութեան առ եպիսկոպոստես, Գիրք Թղթոց, էջ 70-71:

Ուխտ միաբանութեան Հայոց աշխարհիս ի ձեռն Ներսէսի Հայոց կաթողիկոսի . . . Գիրք Թղթոց, էջ 72-75:

Որոշումն նեստորականացն ի սրբոյ Եկեղեցոյ, Գիրք Թղթոց, էջ 76-77:

Թուղթ զոր Տէր Յովհաննէս Հայոց կաթողիկոս և այլ եպիսկոպոս, առ Սիւնեաց եպիսկոպոսն և առ Տէրն արարին, Գիրք Թղթոց, էջ 78-80:

Թուղթ զոր Տէր Յովհաննէս Հայոց կաթողիկոս և այլ եպիսկոպոսներ, առ Աղուանից եպիսկոպոստես արարին, Գիրք Թղթոց, էջ 81-84:

Տապալտ Տէր-Մկրտիչեան, Գրիգոր-Մանածիհր Ռաժիկ, Վաղարշապատ, տպ. Ս. Էջմիածնի, 1902 թ. Արարատ, սեպտ.-հոկտ. համարից:

Ուսումնասիրություններ

Նրուանդ Վրո Տէր-Մկրտիչեան, Հայոց Եկեղեցու յարաբերութիւնները . . . էջ 84-135:

Ե. Գ. Տէր-Մինասյան, Նեստորականութիւնը Հայաստանում: Տե՛ս հեղինակի Պատմա-բանասիրական հետազոտութիւններ, էջ 330-383:

Դաս ԺԵ. ՀԱՅՈՑ ԵՎ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ՄՅՈՒՍ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԻ ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՅՎԱԾՔԸ Ձ ԴԱՐՈՒՄ

ա. Աղվանից եկեղեցու կազմավորումը

Աղվանք անուր տարբեր ժամանակաշրջաններում տրվել է տարբեր աշխարհագրական վայրերի: Մինչև Ե դարի սկիզբը այն տրվել է Կուր գետից հյուսիս ընկած տարածությունը, որ ձգվել է մինչև Դերբենդի դուռը: Այս տարածության մեջ եղել են 3 ազգային ու քաղաքական միավորումներ՝ Մազքթայ աշխարհը՝ Ձող մայրաքաղաքով, Լփինքը՝ Կապադակ մայրաքաղաքով և Բաղասականը կամ Բաղկան դաշտը:

Ե դարի կեսին Հայաստանում Արշակունյաց թագավորության կործանումից հետո, Մեծ Հայքի Ուտիք և Արցախի աշխարհների հետ և այսպիսով կազմվում է Աղվանից աշխարհի, Լփինքի և Բաղասականի հետ և այսպիսով կազմվում է Աղվանից մարզպանությունը, Պարտավ մայրաքաղաքով /Ուտիք/: Փաստորեն Ե դարից սկսած Աղվանք սանլով նկատի են ունեցել նախկին բուն Աղվանքը և Հայկական Ուտիք և Արցախի աշխարհները /Հայկական Աղվանք/:

Տեսանք արգեն, որ Դ դարի առաջին կեսին Ս. Վրթնանի կրտսեր որդի Ս. Գրիգորիսը եպիսկոպոս է ձեռնադրվում Մազքթայ աշխարհի Ցոխ քաղաքի համար, քրիստոնեությունը քարոզում նաև Ձողում և ամպ նահատակվում Վատնյա դաշտում:

Ս. Մեսրոպ Մաշտոցի՝ Աղվանքում տարածած լուսավորչական գործունեության ժամանակ հանդիպում ենք Ձողի եպիսկոպոս Երեմիային և Բաղասականի եպիսկոպոս Մուշեղին: Անշուշտ եղել են այլ եկեղեցիներ և եպիսկոպոսներ Բուն Աղվանքի զանազան այլ քաղաքներում, ինչպես օրինակ Կապադակում, սակայն պատմությունը նրանց անունները չի պահպանել: Այն ժամանակ որևէ եկեղեցու սահմանները որոշվում էին սովյալ աշխարհագրական վայրի քաղաքական սահմաններով: Այդ պատճառով էլ երբ կազմվում է Աղվանից մարզպանությունը, Արցախի և Ուտիքի եպիսկոպոսական աթոռները միանում են Բուն Աղվանքի եպիսկոպոսական աթոռների հետ և կազմում այսպես կոչված Աղվանից եկեղեցին, որ ժամանակի ընթացքում վերածվում է կաթողիկոսության, սակայն միշտ էլ հոգևոր ենթակա լինելով Հայոց կաթողիկոսությանը:

Աղվանից եկեղեցու մասին առաջին տեղեկությունները զալին են Ձ դարի երկրորդ կեսից: Առաջին պատմական փաստաթուղթը այն գրությունն է, որ Հայոց Հովհաննես Բ կաթողիկոսը ուղարկել է Աղվանից եպիսկոպոսներին, զգուշացնելով նրանց Աղվանք ներթափանցած նեստորականության մասին: Այս գրության մեջ հիշվում են Աղվանքի հետևյալ եպիսկոպոսները.

- Աբաս Պարտավի եպիսկոպոս,
- Մովսես Բախադատու եպիսկոպոս,
- Գրիգոր Կապադակի եպիսկոպոս,
- Հոռոմակ Ամարասի եպիսկոպոս,
- Տիմոթեոս Բաղասականի եպիսկոպոս,
- Ամբակում Շաքիի եպիսկոպոս.

Հովանիկ Գարգմանի եպիսկոպոս,

Ղևոնդ Մեծկվանց եպիսկոպոս /կամ Մեծկողմանց/:

Վերոհիշյալ աթոռներից Ամարասը, Մեծկողմանքը /կամ Մեծկուլանքը/, Գարգմանը և Պարտավը գտնվում էին Հայկական Աղվանքում, իսկ մնացյալը՝ Բուն Աղվանքում: Է դարում հիշվում են նաև Աղվանից եկեղեցու Հռոմի և Մեծիրանցի եպիսկոպոսական աթոռները:

Քանի որ Աղվանից մարզպանության վարչական կենտրոնը Պարտավն էր, հիմնադրված 460-ական թթ., ապա Պարտավի եպիսկոպոսը առանձին հատուկ դիրք է արժանանում և աստիճանաբար կազմավորվում է Պարտավի եպիսկոպոսի՝ Աղվանից եկեղեցու ղուլս լինելու գաղափարը: Է դարի սկիզբներին արդեն Պարտավի եպիսկոպոսը դարձել էր նաև Աղվանից մարզպանության կաթողիկոսը: Այսպիսով Հայ եկեղեցու ծոցում կազմավորվում է մի ինքնավար եկեղեցի, որի ղուլս կանգնած էր մի տեղական կաթողիկոս:

Աղվանից եկեղեցին Հայալեզու, Հայադավան և Հայածես է եղել: Այդ բացատրվում է նրանով, որ բուն Աղվանքում քրիստոնեությունը տարածել և եկեղեցիներ են հիմնել Հայաստանից ուղարկված հոգևորականները: Երկրորդ նախապայմանը Աղվանից մարզպանության մեջ Հայկական Արցախի և Ուտիք աշխարհների գոյությունն էր: Իսկ երրորդ, զուցե և ամենակարևոր հանգամանքն այն է, որ Աղվանից ինչպես մարզպանության, այնպես էլ եկեղեցու կենտրոնը հաստատվում է Հայկական Հողի վրա, Հայկական մշակույթի ծոցում Ուտիքի Պարտավ քաղաքում:

բ. Սյունյաց և Վրաց եկեղեցիները

567/560 թթ. Սյունյաց Վահան իշխանը, ազատվելու համար Հայաստանի պարսիկ մարզպանների ճնշումներից, դիմում է պարսից Խորրով Թագավորին Սյունյաց աշխարհը անջատելու Հայոց մարզպանությունից և ենթարկելու Ատրպատականին: Սյունիքի այս քաղաքական քաժանմանը հետևում է Սյունյաց եկեղեցու քաժանումը Դվինի կաթողիկոսությունից: Այս պատճառով է, որ այդ շրջանի փաստաթղթերում երբ խոսվում է Աղերկովկասի եկեղեցու մասին, միշտ հիշվում են Հայոց, Վրաց, Աղվանից և Սյունյաց եկեղեցականները: Այս երևույթը մի անգամ էս վկայում է, որ հնում եկեղեցու սահմանները զծվում էին քաղաքական սահմաններով:

Ինչպես Աղվանքում, այնպես էլ Վրաստանում Դ-Ե դարերում կազմավորվել էր ինքնավար Վրաց եկեղեցին, Վրաց կաթողիկոսի իշխանության ներքո: Հայկական սկզբնաղբյուրներում հիշված վրաց առաջին կաթողիկոսը Գաբրիելն է, որ իբրև Վրաստանի եպիսկոպոսների ղուլս, մասնակցել է 506 թ. Դվինի Ա ժողովին:

Բնավ էլ պատահական երևույթ չպետք է համարել այն, որ 506 թ. «Հայոց, Վրաց, Աղվանից և Սյունյաց» եպիսկոպոսները հավաքվել են Հայոց կաթողիկոսության կենտրոն Դվինում՝ քննելու իրենց հուզող հարցերը: Թեպետև Վրաց և Աղվանից, որոշ ժամանակ էլ Սյունյաց եկեղեցիները ունեցել են ինքնավար կառավարություն, սակայն էլ հոգևորաբար ղուլս էլ ենթարկվել են Դվինի Հայոց կաթողիկոսությանը: Այս շատ հստակ ձևով վկայվում է ոչ միայն ժամանակի Հայկական, այլ նաև օտար աղբյուրներում: Այսպես, օրինակ.

Զաքարիա Հոստորի ժամանակագրության ասորերեն խմբագրության /2 դար/ մեջ հստակորեն ասվում է, որ Անդրկովկասում ապրող հինգ քրիստոնյա ժողովուրդների՝ հայերի, վրացիների /գուրգան/, հայկական Աղվանքի բնակիչների /Առան/, Սիսական երկրի բնակիչների և Բուն Աղվանքի /Բազզու/ բնակիչների՝ «կաթողիկոսը Դվինում է՝ պարսկական կառուցվածքը կարող է հակադրվել թվում է, թե նվիրապետական այսպիսի կառուցվածքը կարող է հակադրվել սակայն, նվիրապետական այս կառուցվածքը բխում է հենց Անդրկովկասում տիրող քաղաքական սիստեմից: Բանն այն է, որ Սասանյան Իրանի վարչական կառուցվածքում Հայաստանը /Արմն/ Վիրքի /Վարջան/ և Աղվանքի /Ռան/ հետ կազմել է Բուստի կապիտալ երկրամասը, որի կենտրոնը եղել է Հայոց հետ կազմել է Բուստի կապիտալ երկրամասը, որի կենտրոնը եղել է Հայոց երկիրը: Պատահական չէ, որ արաբական խալիֆայության ժամանակ նույնպես Հայաստանը, Վրաստանը և Աղվանքը կազմել են մի վարչական միավոր՝ Արմինիա, Դվին կենտրոնով:

Այսպիսով, եթե մի կողմից Դվինի Հայոց կաթողիկոսի հոգևոր իշխանությունը չէր տարածվում Բյուզանդական Հայաստանի վրա, մյուս կողմից այն տարածվում էր Հարևան վրաց և աղվանից աշխարհների վրա:

Ուսումնասիրություն

Եզնիկ Բնի Պետրոսյան Աղվանից աշխարհի կաթողիկոսության մի քանի թվականների շուրջ, "Էքզիստիս" 1984, ԺԱ ԺԲ, էջ 78-87:
 Եսաթառ Ուլաբարյան Հայոց Եկեղեցու Աղվանից թևի սկզբնավորման հարցը, "Էքզիստիս" 1976, Դ 57-61, Ե 38-44:

Դաս ԺԶ. ՄՈՐԻԿ ԿԱՅՍԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՔԱՂԿԵԴՈՆԱԿԱՆ ԴԱՐՁՆԵԼՈՒ ԶԱՆՔԵՐԸ: ՀԱՅՈՑ ՈՒ ՎՐԱՑ ԵԿԵՂԵՑՈՆԵՐԻ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ

691 թ. պարսկա-բյուզանդական երկարատև կռիվներից հետո Հայաստանը երկրորդ անգամ է բաժանվում Պարսկաստանի և Բյուզանդիայի միջև: Այս անգամ Հայաստանի մեծ մասը անցնում է Բյուզանդիային: Բաժանման սահմանագիծն է գտնում Ազատ գետը, Կաղովիտի գավառը, Մակուն՝ մինչև Վանա լիճը:

ա. Հայաստանում քաղկեդոնությունը հաստատվելու Մորիկ կայսեր ջանքերը

Հաղթանակներով ոգևորված Մորիկ կայսրը փորձում է եկեղեցականորեն ևս Հայաստանը ենթարկել Բյուզանդիային: Այդ կարող էր լինել միայն այն դեպքում, երբ Հայոց եկեղեցին ընդուներ քաղկեդոնականությունը: Այս նպատակով նա մի ժողով է գումարում Կ. Պոլսում, որին հրավիրվում են ինչպես բյուզանդական, այնպես էլ պարսկական Հայաստանի եպիսկոպոսները: Ժողովին Հայոց եկեղեցու կողմից մասնակցում են բյուզանդական Հայաստանի 21 եպիսկոպոսներ, ինչպես նաև պարսկական Հայաստանից՝ Մովսես կաթողիկոսի երկու պատվիրակները՝ Վրթանես և Գրիգոր Բերթողները: Բյուզանդական աղբյուրների համաձայն բյուզանդական Հայաստանի եպիսկոպոսները ընդունել են քաղկեդոնականությունը, Մովսես կաթողիկոսի պատվիրակները, սակայն, մերժել են այն ընդունել: Կ. Պոլսի ժողովին Հաջորդել են ևս 3 ժողովներ Թեոդոսիուպոլսում /Կարին/, որ բյուզանդական Հայաստանի քաղաքական կենտրոնն էր: Մորիկ կայսրը հրավիրում է Մովսես կաթողիկոսին թողնել պարսկական Հայաստանը և իր աթոռը հաստատել բյուզանդական Հայաստանում: Ստանալով կաթողիկոսի մերժումը, կայսրը մի հակաթոռ կաթողիկոսություն է հաստատում Ավանում՝ կաթողիկոս կարգելով Լովհան անունով մի երկարնակի: Միաժամանակ նա զենքի ուժով քաղկեդոնականությունը պարտադրում է ինչպես բյուզանդական Հայաստանին, այնպես էլ Վրաստանին:

Ավանի հակաթոռ կաթողիկոսությունը վերանում է նույն Լովհանի մահով, որը 608 թ. զերի է տարվում Պարսկաստան, ուր և մահանում է աքսորի մեջ 612 թվականին:

բ. Հայ-Վրաց եկեղեցիների բաժանումը

Մորիկ կայսեր այդ քաղաքականության հետ սերտ կապ ունի նաև է դարի սկզբին տեղի ունեցած Հայ և վրաց եկեղեցիների բաժանումը: Եթե Մորիկ կայսեր ջանքերը որևէ ազդեցություն չեն թողնում պարսկական Հայաստանում, ապա Վրաստանում, հավանաբար քաղաքական ակնկալություններով, այն մեծ ընդունելություն է գտնում: Քաղկեդոնական դավանանքը ընդունում են ինչպես վրաց իշխանները, այնպես էլ Կյուրիոն կաթողիկոսը և բազմաթիվ եպիսկոպոսներ:

**Դաս ժԷ: ՀԱՅ-ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒ-
ԹՅՈՒՆՆԵՐԸ Ե ԴԱՐԻ ԿԵՍԵՐԻՆ**

**ա. Հայաստանի և Բյուզանդիայի եկեղեցիների միության
փորձ Միակամության վարդապետության հիման վրա**

Է դարի սկզբին ծավալված պարսկա-բյուզանդական պատերազմում սկզբնական տարիներին Հաջողությունը Պարսկաստանի կողմն էր: 610 թ. արգին ողջ Հայաստանը գտնվում էր Պարսկաստանի ձեռքում: Պարսիկներին Հաջողվում է գրավել նաև Ասորիքը, Պաղեստինը և այլ երկրամասեր: 614 թ. Հունիսին նրանք գրավում են Երուսաղեմը: Ի վերջո, սակայն, Հերակլ կայսեր /610-641/ Հերոսական ջանքերի շնորհիվ Բյուզանդիային Հաջողվում է կրկին կայսրությանը միացնել իր նախկին արևելյան նահանգները՝ Ասորիքը, Պաղեստինը, Հայաստանի մի մասը և այլն: Այս շրջաններում բնակչությունը մեծամասամբ միարնակ էր: Քաղաքական նկատառումներով, որպեսզի այնուհետև Ասորիքը, Պաղեստինը, Եգիպտոսը, ինչու չէ նաև Հայաստանը ավելի սերտորեն կապվեն Բյուզանդիային, կայսրը սկսում է սիրաշահել միարնակներին: Այսպես, նա Կ. Պոլսի պատրիարք է նշանակում միարնակ Հակոբիկյան Սերգիոսին, Անտիոքի պատրիարք՝ ասորի միարնակներին կաթողիկոսին, ցանկանալով այդպիսով ասորիներին միացնել Անտիոքի պատրիարքության Հետ, իսկ Ալեքսանդրիայի պատրիարք է նշանակում Թունդ Հակաբաղկեզոնական Կյուրոսին:

Ավելի քան մեկ ու կես դար այնկեղծող եկեղեցում խաղաղություն Հաստատելու նպատակով Կ. Պոլսի Սերգիոս պատրիարքը /610-638/ առաջ է քաշում միակամության վարդապետությունը, ըստ որի Քրիստոս ունի երկու բնություն, մի դեմք, մի կամք և մի ներգործություն: Հերակլ կայսրը Հավանություն տալով այս վարդապետությանը, կայսրության եկեղեցիներին առաջարկում է ընդունել այն: Ալեքսանդրիայի Կյուրոս պատրիարքը Կ. Պոլսի պատրիարքին ուղղ ած մի նամակում ասում է, որ Հիմնվելով կայսեր և Սերգիոս պատրիարքի առաջարկած միակամյա դավանության վրա Հաշտեցրել է Եգիպտոսի տարբեր կողմերին և Հաստատել Հետևյալ դավանանքը: "Ով չի խոստովանում այբրիուց բնութեանց մի Քրիստոս, մի Որդի, մի մարմնացեալ բնութիւն Բանին Աստուծոյ», ինչպես որ ուսուցանեց Ս. Կյուրեղը, անփոփոխելի և անայայելի, թող նզովեալ լինի":

Միակամյա վարդապետությունը լայն ընդունելություն է գտնում ինչպես Բյուզանդիայում, այնպես էլ Արևմուտքում. այն ընդունում է նաև Հռոմի Հռոմեոս Պապը:

Երկու կողմերի ծայրահեղ ներկայացուցիչները սակայն, մերժում են այն ընդունել /քաղկեդոնականների նշանավոր ներկայացուցիչը Մաքսիմոս Խոստովանողն է/:

Հերակլ կայսրը նույն խնդրով դիմում է նաև Հայոց եկեղեցուն: Եզր կաթողիկոսը /630-641/ կայսրից խնդրում է մի դավանագիր, որը քննելով

Հայոց վարդապետները, Սյունյաց եպիսկոպոս Մաթուսաղայի գլխավորությամբ, Հանգում են այն եզրակացության, որ այն իր Հիմնական կառուցվածքով ուղղափառ է և ընդունելի, միայն թե բացակայում է Քաղկեդոնի ժողովի և Հռոմի Տոմարի նզովումը: Այնուհետև 632 թ. մի ժողով է գումարվում Կարինում, ուր կայսրը և Եզր կաթողիկոսը իրենց Հետևորդներով Համաձայնության են գալիս միակամյա վարդապետության շուրջը:

Ինչպես կայսրության մեջ տեղ-տեղ, այնպես էլ Հայաստանում գտնվում են միակամյա վարդապետության Հակառակորդներ: Այդպիսի դիրք է ճշտում Հայաստանում օրինակ Դվինի կաթողիկոսարանի փակակալ Հովհաննեսը, որ Հրապարակայնորեն Հանդիմանում է Կարինից վերադարձող Եզր կաթողիկոսին, որի Համար էլ աջտրվում է նախ Արագածոտն գավառի Բջնիի Մայր վանքը, և այս Աղվանից մարզպանության Գարգմանք գավառը: Նրա աշակերտները, Սարգիս Մայրագոմեցու ղեկավարությամբ, իրենց ուսուցչի մահից Հետո ընկնում են երևութական սխալ վարդապետության մեջ:

Ահա այս ժամանակ պատմության ասպարեզ են դուրս գալիս արարները: Նրանք 638 թ. Բյուզանդիայից գրավում են Ասորիքը, 640 թ. Եգիպտոսը: Կայսրությունը մեկընդմիջտ կորցնում է միաբնակ բնակչություն ունեցող նահանգները, որով և միակամյա վարդապետությունը կորցնում է իր քաղաքական նշանակությունը և շուտով անտեսվում թե՛ Բյուզանդիայում և թե՛ Հայաստանում:

**բ. Հայաստանը և Հայոց եկեղեցին արաբա-բյուզանդական
հակամարտությունների սկզբնական շրջանում**

Մահմեդականությունը զորոշի տակ Հավաքված արաբները դուրս ելնելով Արաբական թերակղզուց մի քանի դար շարունակ տեր են դառնում Արևելքին, կործանելով երբեմնի Հզոր պարսկական Թագավորությունը և կարևոր դեր խաղալով Հայաստանի կյանքում:

640 թ. արաբները ձեռնարկում են իրենց առաջին՝ ավազակային արշավանքը Հայաստան, Հասնում և կործանում են Դվինը, սպանում 12000 մարդ և 35000-ի գերեզմարելով վերադառնում: Արաբների երկրորդ արշավանքը տեղի է ունենում 643 թ.: Այս անգամ սակայն նրանք Հանդիպում են Հայկական զորքի լուրջ զիմադրությանը և ետ քաշվում:

Այդ օրերին Հայաստանը, որի կազմում միացել էին պարսկակառն և բյուզանդական մասերը, կազմում էր մի իշխանություն, որի վրա այնու ինչպես Պարսկաստանը, այնպես էլ Բյուզանդիան չէր կարողանում տիրապետել:

Բյուզանդիայի կայսր Կոնստան Բ-ը /641-668/ ցանկանալով Հայաստանը պահել Բյուզանդիայի ազդեցության տակ, առաջարկում է Հայերին ընդունել Քաղկեդոնի ժողովի դավանաբանական բանաձևը: 649 թ. գումարվում է Դվինի Դ ժողովը՝ ներսեա կաթողիկոսի /641-661/ և Հայաստանի իշխան Թեոդորոս Ռշտունու գլխավորությամբ: Ժողովը լսելով կայսեր և Կ. Պոլսի Պողոս Բ /641-654/ պատրիարքի նամակը, որ Հայաստան էր բերել կայսեր պատվիրակ՝ Դավիթ Բագրեկանդացի Հայ փիլիսոփան, ինչպես նաև նույն Դավիթ փիլիսոփայի դավանաբանական լուսաբանությունները, մերժում է ընդունել կայսեր առաջարկը և պատրաստում մի պատասխան նամակ, ուր ի միջի այլոց ասվում է

նաև, որ Հայերը քրիստոնեական կրոնի Համար բազմաթիվ Հալածանքներ են կրել պարսկական պետության կողմից և այդքանը բավական չէ, այժմ քրիստոնյա թագավորն ու նրա՝ Հայաստանում գտնվող զորականներն են Հալածում Հայերին: Նամակը արտահայտելով ժողովի որոշումը, շեշտում է, որ Հայոց եկեղեցին չի կարող շեղվել իր ընդունած դավանաբանական: Ճշմարտություններից: Այս նամակը սակայն, կայսեր չի ուղարկվում: Ժողովականները իրենց մատանիներով կնքում են այն և հանձնում Ներսես կաթողիկոսին կաթողիկոսարանում պահելու համար: Այս բացատրվում է ժամանակի քաղաքական պայմաններով:

Նույն օրերին Կոնստաս կայսրը մի ամոթալի դաշինք է կնքում արաբների հետ: Հայաստանում առաջանում է նոր քաղաքական ուղղություն՝ արաբական կողմնորոշումով, որ ղեկավարում է Հայաստանի իշխան Թեոդորոս Ռշտունին: Կերժինս տեսնելով արաբների օրեցօր աճող ուժը, փորձում է Համաձայնության գալ նրանց հետ: Եվ իրապես 652 թ. մի Համաձայնագիր է կնքվում արաբների և Հայերի հետ, ըստ որի Հայաստանը, ընդունելով արաբական խալիֆայության գերիշխանությունը, երեք տարի ազատվում է Հարկ վճարելու պարտականությունից, իրավունք է ունենում պահելու 15000-անոց Հեծելազոր, որի ծախսերը վճարելու էր խալիֆայությունը, արաբները չպետք է խառնվեին Հայաստանի ներքին գործերին, մինչ պիտի պաշտպանեն Հայաստանը վտանգի դեպքում:

654 թ. Կոնստաս կայսրը մեծ բանակով Հարձակվում է Հայաստանի վրա, պատժելու և զրավելու համար այն: Բյուզանդացի իշխանները Ներսես կաթողիկոսի զլխավորությամբ լքում են Թեոդորոս Ռշտունուն և միանում կայսեր: Թեոդորոս Ռշտունին փաշվում է Աղթամար կղզին: Շուտով ողջ Հայաստանը զարծյալ անցնում է Բյուզանդիայի իշխանության ներքո: Իրև Հայերի Հպատակության պայցույց կայսեր հրամանով Դվինի Ս. Գրիգոր կաթողիկոսն եկեղեցում մի Հույն քահանա Ս. Պատարագ է մատուցում, որի ընթացքում Հաղորդվում են ինչպես Հույները՝ կայսեր զլխավորությամբ, այնպես էլ Հայ իշխաններն ու եպիսկոպոսները՝ Ներսես կաթողիկոսի զլխավորությամբ:

Մի քանի տարի անց, սակայն, Հայաստանում նորից է ուժեղանում արաբական ազդեցությունը, որով և 654 թվականին Դվինում ձեռք բերված Հայ-բյուզանդական Համաձայնությունը կորցնում է իր նշանակությունը: Մուսվիա խալիֆը 661 թվականին, Հայ նախարարների խնդրանքով, Հայաստանի իշխան է նշանակում Գրիգոր Մամիկոնյանին /661-684/, որի իշխանության տարիներին Հայաստանում մասնակի ծաղկում է ապրում եկեղեցական ճարտարապետությունը, որմենակարությունը, քանդակագործությունը և մշակույթի այլ ճյուղեր:

689 թվականին բյուզանդական զորքը կրկին է մտնում Հայաստան և մեծ ավերածություններ գործելով ենթարկում իրեն, Հայաստանի իշխան նշանակելով Ներսես Կամարականին /689-693/:

Բյուզանդական այս վերջին փորձից հետո, 701 թվականին արաբները վերջնականապես գրավում են ինչպես Հայաստանը, այնպես էլ Վրաստանն ու Աղվանքը, որոնք միացնելով իրար կազմում են մի վարչական միավոր՝ Արմինիա, Դվին մայրաքաղաքով: Շուրջ երկու դար Հայաստանը ընկնում է Արմինիա, Դվին մայրաքաղաքով:

արաբական ծանր լծի տակ:

Սկզբնաղբյուրներ

Առնիկոս Օրբելյան, Սյունիի պատմություն, գլ. ԻԸ-ԻԹ, էջ 135-146:

Պատմություն Սեբեոսի, աշխ. Գ. Վ. Արգարյանի, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան 1979, գլ. ԽԵ-ԽԶ, էջ 146-161:

Ուսումնասիրություններ

Արշակ Տո-Սիմեոնյան, Հայաստանայց եկեղեցին և Բիզանդիան ժողովոց պարագայք, էջ 121-136:

**Դաս ԺԸ. ՀԱՅԵՐԻ ԲՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ԶԱՐՈՋՉՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՀՈՆԱՅ ԱԾԽԱՐՀՈՒՄ**

Հայ եկեղեցու ներկայացուցիչները զանազան առիթներով քրիստոնեությունը քարոզել են ոչ միայն Հարևան Վրաստանում և Աղվանքում, այլ նաև Հեռավոր Հոնաց աշխարհում: Պատմությունը հիշում է այդպիսի երեք դրվագ: Առաջին երկուսի մասին մեզ տեղեկություն է տալիս Զաքարիա Հռոմեոսի ժամանակագրության ասորերեն խմբագրության հավաքողը (Զ դար), որ իր նկարագրած դեպքերը անձամբ լսել է Հոնաց աշխարհում նույն ժամանակ եղած գերիներին:

Առանի եպիսկոպոս Կարդոսը /Հուն. Քեոկլիտոս/ յոթ քահանաներով գնում է Հոնաց աշխարհ, Զ դարի Ա կեսին /620-630-ական թթ./ Հոգևոր սենյոզ մատակարարելու այնտեղ գտնվող գերիներին, ինչպես նաև քրիստոնեություն լույսը տարածելու այդ հեթանոս երկրում: Յոթ տարի նրանք մնում են Հոնաց երկրում, շատերին քրիստոնյա մկրտում և որոշ գրքեր թարգմանում հոների լեզվով:

Այդ դեպքից 15 տարի Հետո «բարի գործերի նախանձախնդրությունից շարժված» իր եկեղեցականներից ոմանց Հետ Հոների երկիրն է մեկնում մի այլ հայ եպիսկոպոս Մակու /Մակար, Մաք/ անունով, որ այդուհետք եկեղեցի է հաստատում և քրիստոնեության քարոզչության հետ զուգահեռ տեղացի ժողովրդին սովորեցնում է Հողագործությանը զբաղվել: Հոնաց իշխանները Հիանալով սրանց գործունեությամբ, «յուրաքանչյուրին պատվեցին և Հիանալով սրանց գործունեությամբ, «յուրաքանչյուրը Հրավիրում էր նրանց իր երկիրը, իրենց ժողովրդի մոտ, խնդրելով, որ իրենց սովորեցնեն այդ ամենը»:

Երրորդ քարոզչության մասին մանրամասն և վավերական տվյալներ է պահպանել Մովսես Կաղանկատվացին: Աղվանից իշխան Վարագ-Տրդատը և կաթողիկոս /մեծ արքեպիսկոպոս/ Եղիազարը 680-ական թվականներին խաղաղություն հաստատելու նպատակով իրեն պատգամավոր Հոնաց երկիրն են ուղարկում Մեծ Կուենից Իսրայել եպիսկոպոսին, որը մեծ ընդունելության է արժանանում Վարաչան քաղաքի իշխան Իլութուերի կողմից: Իր առաքելության հետ զուգահեռ Իսրայելը ծավալում է մեծ քարոզչական գործունեություն, գարձի բերում իշխանին և բազմաթիվ այլ մեծամեծների և ժողովրդի, ձեռնադրում քահանաներ, ավերում հեթանոսական պաշտամունքի տներն ու սրբավայրերը: Իլութուեր իշխանը իր մեծամեծների Հետ խորհրդակցելուց հետո Իսրայելին առաջարկում է մնալ Վարաչան քաղաքում, հաստատելով այնտեղ "աթոռ Հայրապետական": Իսրայելը սակայն, պատասխանում է, որ առանց Աղվանից կաթողիկոսի արտոնության չի կարող այդ անել և բացի այդ իր համար դժվար է լինի այն Հոտը, որ վիճակված է իրեն իր հայրենիքում: Հոնաց իշխանը Իսրայելի վերադարձին նրա Հետ իր իշխաններից երկուսին պատգամավոր է ուղարկում ինչպես Աղվանից իշխանի ու կաթողիկոսի, այնպես էլ Հայոց Սահակ կաթողիկոսի /677-703/ և Գրիգոր Մամիկոնյան իշխանի /661-681/ մոտ: Աղվանից ուղղած նամակում Հոնաց իշխանը, Իսրայել եպիսկոպոսին խնդրելու հետ մեկտեղ ասում է. «Դուք մեզանից մարմնավոր խաղաղություն էիք խնդրում. . . իսկ մենք մեր հոգիների խաղաղությունը գտանք»: Իսկ Հայոց ուղղած թղթով խնդրում են թելադրել

Աղվանից Եղիազար Հայրապետին կատարելու իրենց խնդրանքը: Պատասխան թղթում Հայոց կաթողիկոսը և իշխանը Հայտնում են, որ թեև Հոների խնդրանքը չի կարելի մերժել, սակայն կան մի քանի հարցեր, որ դժվարացնում են այն կատարել: Նախ, որ Իսրայելը ձեռնադրված է մի թեմի վրա և իրավունք չունի լքելու այն: Այս սկզբունքը ընդհանուր և պարտադիր էր Հնդհանրական եկեղեցում նախնական դարերից սկսյալ: Բացի այդ, ասվում է նամակում, Իսրայելը ենթարկվում է Աղվանից կաթողիկոսական Աթոռին և այդ միայն Աղվանից Եղիազար կաթողիկոսի իրավասության հարցն է: Այս թղթակցությունից մի անգամ ևս հստակորեն երևում է երկու գրություն. նախ՝ որ օտար շրջանակներում Գլխի կաթողիկոսը Համարվում էր Անդրկովկասի քրիստոնյա ժողովուրդների ընդհանուր հովիվպետը, և երկրորդ՝ որ Անդրկովկասի յուրաքանչյուր եկեղեցի, այս դեպքում Աղվանից կաթողիկոսությունը, իր սահմանների մեջ ինքնուրույն էր:

Ի վերջո, չցանկանալով կամ չկարողանալով հրաժարվել Իսրայել եպիսկոպոսից, իսկ Հոները միայն նրան էին պահանջում, Աղվանից կաթողիկոսը և իշխանը Համաձայնության են գալիս Հոների պատգամավորների հետ, որ Իսրայելը շարունակելով Հանդերձ իր եպիսկոպոսությունը Մեծ Կուենից վիճակի վրա, հաճախակի այցելություններ կատարի Հոնաց երկիրը, հովվելու և մխիթարելու նորադարձ քրիստոնյաներին: Բնական է, որ նման մոտեցումը չէր կարող հիմնական արդյունք տալ և քրիստոնեության լույսը շուտով մարեց Հոնաց աշխարհում:

Սկզբնաղբյուրներ

- Չափարիս Միտիեիևացու /Հոնոոր/ "Ժամանակագրությունը", տե՛ս Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայրի մասին, Ը, Ասորական աղբյուրներ, թրգմն. Հ. Գ. Մելիոնյանի, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան 1976, Գ մաս, էջ 315-317:
- Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմություն Աղվանից աշխարհի, թրգմ. Վարագ Առաքելյանի, "Հայաստան" հրատ., Երևան 1969, Գլխի երկրորդ, գլ. 1Թ-ԽԵ, էջ 184-206:

Ուսումնասիրություն

Ն. Առուց, Հայոց առաքելությունը Հոնաց աշխարհում, "Արարատ" 1902, էջ 262-274:

Դաս ԺԹ. ԱՂԱՆԴԱՎՈՐԱԿԱՆ ԵՎ ՊԱՏԿԵՐԱՄԱՐՏԱԿԱՆ ԸԱՐԺՈՒՄՆԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

ա. Մարկիոնականություն, Մանիքեություն

Դեռ Գ զարից Հայաստանում գոյություն են ունեցել աղանդավորական շարժումներ: Սրանցից ոմանք Հայաստան են թափանցել հարևան երկրներից: Գ զարում Հայաստանում գոյություն են ունեցել մարկիոնականներ: Ե զարում մարկիոնականները գտնվել են Հայ եկեղեցու նշանավոր քատագով եզնիկ կողքացու ուշադրության կենտրոնում:

Ձ զարի վերջերին Ասորիքից եկած Հերետիկոսների կողմից Հայաստանում տարածվել են մի շարք գրքեր, այդ թվում նաև Մանիի ավետարանի մեկնությունը: Մանիի ուսմունքի դեմ պայքարել են բազմաթիվ Հայ վարդապետներ՝ սկսած եզնիկից մինչև Գրիգոր Տաթևացի:

բ. Բորբորիտներ, Մծղնեություն, Հայոց աղանդը

Եթե մարկիոնականությունն ու մանիքեականությունը դրսից եկած Հերետիկոսություններ էին, և յի թվում թե արժաններ են գցել Հայաստանում, ապա պատմության մեջ հիշվում են մի շարք այլ աղանդավորական հոսանքներ, որոնք ունենալով սեղական բնույթ, լուրջ անհանգստություն են պատճառել Հայ եկեղեցուն: Ե զարի սկզբին, օրինակց Բյուզանդական Հայաստանում հիշվում է բորբորիտների աղանդը, Պարսկական Հայաստանում՝ մծղնեների աղանդը, իսկ Ե զարի վերջերին՝ Հայոց աղանդը: Բորբորիտների և մծղնեների աղանդը, իսկ Ե զարի վերջերին՝ Հայոց աղանդը: Բորբորիտների և Հայոց աղանդի ուսմունքի մասին մեզ ոչինչ հայտնի չէ: Եստ քիչ բան է Հայտնի նաև մծղնեների մասին: Այս աղանդի դեմ պայքարել է Ծառապիվանի ժողովրդ /444 թ./: Մծղնեների դեմ սահմանված Ծառապիվանի ժողովի կանոններից հայտնի է դառնում, որ այս աղանդի մեջ ընկել են ոչ միայն աշխարհականներ, այլ նաև Հոգևորականներ՝ եպիսկոպոսներ, քահանաներ, սարկավազներ: Մծղնեներին Համուկ երևույթներից հիշվում են պոռնկությունը և աստվածային պաշտամունքի կանոնների անտեսումը: Մծղնեները նույնացվել են Միջգետքում ծնունդ առած մեսայյանների հետ: Այս նույնացումը, սակայն, զժվար է ընդունել, քանի որ ի տարբերություն մեսայյանների, մծղնեները ունեին տուն, բնտանիք, Հարստություն, տնային կին և այլն: Իսկ մեսայյանականությունը մի միստիկական շարժում էր, որ նպատակ էր դրել մեսայյանականությունը մի միստիկական շարժում էր, որ նպատակ էր դրել մեղքի վրա իրագործել կատարյալ բրիտոստոնությունը: Ըստ նրանց, մկրտությունը բավական չէ աղամական մեղքի սրբման համար, դրա համար անհրաժեշտ է Հարստան աղոթք, Հատկապես գիշերը: Մերժում էին ամուսնությունը, աշխատանքը, Հարստությունը և ապրում էին անապատական կյանքով:

գ. Պատկերամարտական շարժումներ

Ե զարի կեսին Աղվանից Ուխտանես /660-668/ և Եղիազար /668-682/ կաթողիկոսների ժամանակ Աղվանքում լայն տարածում է ստանում մի

աղանդավորական շարժում, որի Հետևորդները մերժում էին սրբապատկերները, մկրտության և պսակի խորհուրդները, ադի օրհնությունը, քանի որ արժեք չէին տալիս քահանայության իշխանությանը:

Ս. Պատկերների նկատմամբ բացասական այս դիրքորոշումը առաջինը չէր Հայ կյանքում: Նման մի շարժում ծնունդ էր առել զեռ Ձ զարի վերջին և է զարի սկզբին: Երբ Մորիկ կայսրը հիմնեց Ավանի Հակաթոն կաթողիկոսությունը և ամեն ջանք գործ էր դնում Հայաստանը քաղկեդոնական դարձնելու համար, Հայոց Մովսես կաթողիկոսը մի կոնզակով արգելում է իր Հոստին Քաղկեդոնի Հետևորդներից վերցնելու որևէ գիրք, սրբանկար կամ սրբի մատուցք: Այս հրամանը ոմանց մոտ ծնունդ է տալիս պատկերամարտական տրամադրություններին: Դվինից ծնունդ քահանան, ինչպես նաև այլ Հուգևորականները մեկնում են նախ Սողք /այսօրվա Վարդենիս/ գավառը և ապա անցնում Աղվանից Գարդմանք գավառը, ամենուր քարոզելով մերժել և ոչնչացնել սրբապատկերները: Սրանց դեմ թե զաղափարական և թե Հայածական պայքար է մղում Հայ եկեղեցին, ի դեմս Մովսես կաթողիկոսի, Վրթանես Քերթովի, Հովհան Մայրապոստոնի, ինչպես նաև Գարդմանի իշխանի, որ սրանց ձերբակալելով ուղարկում է Դվին: Այս պատկերամարտները անշուշտ չեն կարող զաղափարապես նույնացվել այն շարժման հետևորդների հետ, որոնք երևան եկան Աղվանքում նույն զարի կեսերին: Սրանք նախ Հոգևորականներ էին, չէին մերժում եկեղեցին, ընդունում էին Ս. Գիրքը և խաչի պաշտամունքը: Այնուամենայնիվ Ուխտանես և Եղիազար կաթողիկոսների ժամանակ ծավալված աղանդավորները իրենց պատկերամարտական տրամադրությունները ամենայն հավանականությամբ ստացել էին վերահիշյալ պատկերամարտների՝ Աղվանքում ծավալած գործունեությունից:

դ. Պատկերամարտ Պավլիկյանները

Վերահիշյալ աղանդավորական և պատկերամարտական շարժումների, ինչպես նաև այլ զաղափարախոսությունների /օրինակ զրադաշտություն/ միաձուլման մի զաղափարախոսական հոսանք է ծավալվում Հայաստանում Ը զարի սկզբներին, որի դեմ լուրջ պայքար է մղում Ս. Հովհան Օձնեցի կաթողիկոսը /717-728/: Ըստ նրա՝ այս աղանդավորները մերժում են Ս. Խաչը և Քրիստոսի մարդացման սուրբ պատկերը, երկրպագում են արևին, ընդունում և կանչում են երկնային և օդային զեներին, Ս. Հաղորդության ընծաները խառնում են փոքրիկ երեխաների արյունով, նեղեցյալների մարմինները երգիկից ասում են տանիք և աչքերը երկինք բարձրացնելով զանազան բաներ են հասնում Բարձրային և այլն: Ս. Հովհան Օձնեցին նշում է, որ սրանք նախկին մծղնեության Հետևորդներն են, որոնց միացել են Աղվանից կաթողիկոսների կողմից Հայածված պատկերամարտները: Սրանք, որ Հայածանքների պատճառով թաքնվել էին, արարական տիրապետության ժամանակ վայելելով արարների հովանավորությունը՝ դուրս են գալիս իրենց թաքստոցներից և համարձակ սկսում իրենց մարդոսությունը: Այս շարժումը ծանոթ է Պավլիկյան անունով:

Գտնվելով այսպիսի մի վտանգավոր շարժման առջև, Ս. Հովհան Օձնեցին 719 թվականին գումարում է Դվինի Ե ժողովը և կանոնական որոշումներով

պայթարում ու հալածում նրանց: Օձևեցին պավիկյանների դեմ մղում է նաև գաղափարական պայքար, գրելով իր նշանավոր «Ընդդէմ պավիկեանց» ճառը:

Հայաստանում տարածված այս աղանդավորական շարժումը սխալմամբ նույնացվել է Բյուզանդական կայսրության սահմաններում տարածված Հայտնի պավիկյան շարժան հետ, թեև չեն բացառվում որոշ կապեր:

Սկզբնաղբյուրներ

- Վրթանես Քոռթոզ, Պատկերամարտների մասին, թրգմն. Երվանդ Մելիքյանի, "Էջմիածին" 1970, 2-է 93-97:
- Մովսես Կաղանկատված, Պատմություն Աղվանից, Բ, խգ: Հովհան Օձնեցի, Ընդդէմ Պավիկյանների, թրգմն. Արշալույս Ղազինյանի, "Էջմիածին" 1960, Բ-Գ 51-57:

Ուսումնասիրություններ

- Կարապետ սրկ Տեր-Մկրտչեան, Պաղիկեան Բիզանդական կայսրութեան մէջ և մերձավոր հերձուածային երևոյթներ Հայաստանի մէջ, գերմաներէն բնագրէն թարգմանեց տոբթ. Արտաշէս Աբեղեան, Տպարան Սրբոց Յակոբեանց, Երուսաղէմ 1938:
- Նալին, Պաղիկեանց և Թոնդրակեցոց աղանդները արդի ֆունդատոթեամբ, "Արարատ" 1900, էջ 326-333:
- Ե. Գ. Տեր-Մինասյան, Միջնադարյան աղանդների ծագման և զարգացման պատմությունից, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան 1968, ԳԼ 7. Բորբորիտների աղանդը և մծղնեութուն, էջ 63-85, ԳԼ Ը. Պավիկյանները, էջ 114-148:
- Լ. Խաչիկյան, Փոքր Հայքի սոցիալական շարժումների պատմությունից /4-րդ դար/, Երևան 1951:
- Արաքսի Տեր-Ներսիսյան, 7-րդ դարի մի երկ, նվիրված պատկերների պաշտպանութանը, Տե՛ս հեղինակի Հայ արվեստը միջնադարում, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, Երևան 1975, էջ 7-30:

Դաս Ի. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԱՐԱԲԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵ ՏՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

ա. Աղվանից քաղկեդոնիկ կաթողիկոս Ներսես-Բակուրի գահընկեցությունը Հայոց Եղիա կաթողիկոսի ձեռքով

701/2 թթ. Աղվանից Ներսես-Բակուր կաթողիկոսը, 14 տարի ուղղափառությամբ հովվապետություն անելուց հետո, սկսում է բացահայտ արտահայտել իր քաղկեդոնական համոզումները և գործակցելով Աղվանից նախկին իշխան Վարագ-Տրդատի Սպրամ տիկնոջ և այլ համախոհների հետ հալածանք է սկսում Հայրենավանդ հավատքին հավատարիմ եպիսկոպոսների ու նախարարների դեմ: Այդ հալածանքներին զոհ են գնում Մեծ Կողմանց Իսրայել և Գարգմանի Եղիազար եպիսկոպոսները: Ներսես կաթողիկոսի և Սպրամ տիկնոջ այս ուղղությունը, սակայն, հանդիպում է լուրջ ընդդիմության Աղվանից եպիսկոպոսների և նախարարների մեծամասնության կողմից, որոնք և ժողով գումարելով գահընկեց են հռչակում Ներսես կաթողիկոսին և նամակով այս եղելությունների մասին տեղյակ պահում Հայոց Եղիա կաթողիկոսին /703-717/, խնդրելով նրանից դարձանել իրենց պառակտումը՝ իբրև իր անդամների:

Հայոց կաթողիկոսը դիմում է Արզ ալ Մալիք ամիրապետին, որը Եղիային լիազորում է տնօրինելու անհրաժեշտը, միաժամանակ նրա արժամարկության տակ դնում օգնական զորք: Եղիա կաթողիկոսը Հայոց մի քանի եպիսկոպոսների և արքա զորավարի ուղեկցությամբ գնում է Պարտավ, ժողով գումարում, գահընկեց անում ու ձերբակալում Ներսես-Բակուրին ու կաթողիկոս ձեռնադրում Սիմեոն սարկավազապետին:

Այս ժողովում, որ տեղի է ունեցել 704 թվականի գարնանը, Աղվանից ներկայացուցիչներ Սիմեոն կաթողիկոսը, Կապազակի Հովհաննես եպիսկոպոսը, Լոջի Սիմեոն եպիսկոպոսը, Ամարասի Սահակ եպիսկոպոսը, Մեծ Կունից Սահակ եպիսկոպոսը, Աղվանից իշխան Ծերոն, սպարապետ Ջուանքոն և ուրիշներ Հայոց Եղիա կաթողիկոսին են տալիս Հայոց և Աղվանից միաբանության և ուխտին հաստատ մնալու վերաբերյալ մի Ձեռնարկ, ուր բոլոր հերետիկոսներին նզովելուց հետո հաստատվում է Աղվանից կաթողիկոսների ձեռնադրության հետևյալ կարգը. «Աղվանքի կաթողիկոսների ձեռնադրության համար այսպես սահմանեցինք. քանի որ մի կարճ ժամանակ մեր կաթողիկոսները մեր եպիսկոպոսներից էին օձվում, բայց որովհետև մեր երկիրը սխալ գործ բունեց և հերձվածող դարձավ, դրա համար Աստծու և ձեր Հայրության առաջ պայմանավորվեցինք, որ Աղվանքի Հայրապետության ձեռնադրությունը մեր երկրի միաձայնությամբ սուրբ Գրիգորի աթոռի միջոցով լինի. ինչպես որ էր սուրբ Գրիգորից սկսած, որովհետև քրիստոնեությունը մենք այնտեղ ընդունեցինք և ճշմարտությամբ գիտենք, թե ում որ դուք ընտրեք, Աստծուն և մեզ հաճելի կլինի» /Կաղանկատվացի Գ, Ը, էջ 234-235/:

Աղվանից եպիսկոպոսներն ու նախարարները մուրհակ են տալիս նաև ամիրապետի ներկայացուցիչին, որ առանց Հայոց կաթողիկոսի հրամանի Աղվանից կաթողիկոս չձեռնադրեն:

Այս կարգադրությունը անխափան իրագործվել է արաբական ողջ

ԵՁՆԻԿ ԲԱԽԱՆԱ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

70

տիրապետության ժամանակ, մինչև հայոց կաթողիկոս Գևորգ Բ Գառնեցու /877-897/ ժամանակից:

բ. Երևութական հերետիկոսությունը և Հայ Եկեղեցու դիրքորոշումը Սևերոս Անտիոքացու և Հուլիանականության դեմ, Մանազկերտի ժողովը

Ը զարում միաբնակ Արևելքում գոյություն ունեին երկու հզոր եկեղեցիներ՝ Հայոց եկեղեցին և Հակոբիկյան ասորի եկեղեցին: Բնական է, որ այս եկեղեցիները ցանկանային զործակցել և համերաշխ գոյակցել: Եվ թեև նրանց միացում էր ընդհանուր պայթարմ բաղկեզոնականության դեմ, սակայն կային ինչպես ղազանարանական, այնպես էլ ծիսական հարցեր, որոնք բաժանում էին առաջադեմ այդ երկու եկեղեցիների միջև:

Դավանաբանական հիմնական հարցը վերաբերվում էր Բրիստոսի մարմնի անապականության խնդրին: Ինչպես տեսանք արդեն, Հակոբիկյան եկեղեցին հիմնվել էր Սևերոս Անտիոքացու վարդապետության վրա, ըստ որի Բրիստոսի մարմինը մինչև հարություն ապականացու էր և հարությունից հետո էլ միայն, որ զարձեղ է անապական:

Հայ եկեղեցին սակայն ուներ այլ վարդապետություն, որ համընկնում էր Հուլիանոս Հալիկառնացու վարդապետության հետ, ըստ որի Բրիստոսի մարմինը, աստվածության հետ միության պատճառով, ծնունդից սկսած անապական էր զարձեղ և այն մարդկային կրթերն ու կարիքները, որոնց հետևանք էր Բրիստոսի, տեղի ունեցավ ոչ թե ըստ անհրաժեշտության, այլ Բրիստոսի կամքով միայն: Բնական է, որ Հայ եկեղեցին վերապահություն էր վերաբերվելու Հակոբիկյանների նկատմամբ:

Մյուս կողմից էլ ինչպես Հուլիանոս Հալիկառնացու հետևող ասորիներ, այնպես էլ որոշ Հայ վարդապետների մտ առաջանում են ծայրահեղ մտածումներ, որոնք ստանում են ղեպի երևութական սխալ ուսմունքը, ըստ որի Բրիստոսի բոլոր մարդկային արարքներն ու կրթերը, ուսելը, քնելը, հողնելը, Բրիստոսի բոլոր մարդկային արարքներն ու կրթերը, ուսելը, քնելը, հողնելը, արտառվելը, այդ թվում նաև խաչվելը և մահանալը, տեղի են ունեցել ոչ թե արտառվելով, այլ ըստ նախաձեռնության, իր թե ղրանք ղեղ են, իրականում սակայն, իր թե ղրանք ղեղ են: Էլ ղարի սկզբին, երևութականները երևան են ղալիս է ղարի վերջին և Ը ղարի սկզբին, որոնցից անվանապես հիշվում է նրանց պարագլուխ Սարգիս Մայրագոմեցին: Սրանց դեմ հակաճառություններ են ղրել թեոդոս Քոթնեապոլսի և Հովհաննիս Մարազիտի Գեբադեպոսի Մայրագոմեցու ղարի և կես / ասորի Օձնեցին: Իսկ Խոսրովի թարգմանիչը /Ըստ երվանդ Տեր-երևութականների դեմ պայթարում է Գեբադեպոսի /Ըստ երվանդ Տեր-Մինասյանի Գեբադեպոսի Մայրագոմեցու մտ գտնվող ղեկարայի վանքն է / եպիսկոպոս Սարգիսի ուղարկած ղրություն մեջ:

Ընդհանրացնելով այս մասնակի փաստերը Հակոբիկյան եկեղեցին էլ իր հերթին մեղադրում է Հայոց եկեղեցուն ծայրահեղ Հուլիանականության և երևութականության մեջ:

Դավանական այս ղարցի կողքին կային նաև մի ղարք ծիսական հարցեր, որոնք ինչորի առարկա էին ղարձեղ այն օրերում երկու եկեղեցիների ներկայացուցիչների միջև, ինչպես օրինակ հայեր Բրիստոսի ծնունդը տնում

էին հուլիանի Ե-ին, Սկրտության հետ միասին, մինչ ասորիները՝ ղեկտեմքերի 25-ին, Հայեր Ս. Հաղորդության բաժակի մեջ ղուր ղէին խառնում, ոչ էլ հաջի մեջ՝ թթիրներ, ինչպես ասորիները և այլն:

Այս խնդիրների ղարձ համաղայնության ղալու և երկու եկեղեցիների միջև միության հաստատելու ցանկությանը 726 թվականին Մանազկերտում գումարվում է Հայ-ասորական եկեղեցական մի ժողով, որին մասնակցում էին Հայոց կաթողիկոս Հովհան Օձնեցին /717-728/ ղուրջ 30 եպիսկոպոսներից և վարդապետներից և Հակոբիկյան եկեղեցու պատրիարք Աթանասը՝ 6 եպիսկոպոսներից: Ասորիները նախ փորձեցին ղնղուունիի համարել Սևերոսի վարդապետությունը, սակայն ապարդյուն: Այնուհետև ձեռնարկեցին ղատապարտել նաև Հուլիանոսի վարդապետությունը: Դա նշանակում էր ղատապարտել Հայ եկեղեցու վարդապետությունը: Այստեղ պետք է տարբերակել Հուլիանոս Հալիկառնացու վարդապետությունը, որ Հայ եկեղեցու ղուն վարդապետությունն է, ծայրահեղ Հուլիանականությունից, որ ձեռնարկվել է Հուլիանոսի մահից ղատ հետո, նրա որոշ հետևողների կողմից և որի հիմնական հատկանիշը երևութականությունն էր: Բնական է, որ նման ուսմունքը հաճույթով պիտի ղատապարտեր նաև Հայոց եկեղեցին: Մայրահեղ ոչ թե մեզ համաղոյակից մարմին, այլ համաղոյակից էր նաև այն, որ Բրիստոս ստանձնեց Աղաղր անկումից առաջ: Այսպիսով վտանկվում էր նաև փրկագործությունը վարդապետությունը, քանի որ փրկության կարիք ունեցողը ոչ թե նախաանկումային մարդկությունն էր, այլ հետանկումային:

Մանազկերտի ժողովը ղ վերջի մերժում է թե Սևերոսի վարդապետությունը և թե Հուլիանականությունը: Ժողովը որոշեցրում է 10 բանական, որոնցից երրորդը ուղղված է Հուլիանականության դեմ և ասում է. «Եթե մեկը ասի, թե Աստուծո Բանը իրեն միավորել է ոչ թե մեր մահականացու, մեղանյական և ապականցու մարմնից, այլ նախաստեղծի անմեղ, անմահ և անապական, հանցանքից առաջ ունեցող բնությունից, թող նղովյալ ղինի»: Իսկ 2 բանական ղիոսսովանիթե Բրիստոսի մարմինը ծնունդից մինչև հարություն անապական էր, ոչ թե ըստ բնության, այլ ըստ անձու միության, այլ ասի թե այն մինչև հարությունը ապականացու, անփառավոր և անկատար էր և հարությունից հետո անապական, փառավոր և կատարյալ եղավ, թող նղովյալ ղինի»: Ըստ ժ ղանաձևի Բրիստոս բոլոր մարդկային կրթերը կրել է անապականարար, իր կամքով, և ղի կարելի այդ կրթերը ապականացու համարել:

Մանազկերտի ժողովում ղատապարտվում է նաև Բաղկեղոսի վարդապետությունը, որի մերժումը հենց հանղիացավ այն հզոր մղիչ ուղը, որ ստիպեց երկու կողմերին էլ որոշ ղիլուուններ անելու, միությունը ղուլի բերելու համար:

Ըրաղվել է Մանազկերտի ժողովը նաև ծիսական հարցերով, որոնք մտահոգում էին երկու եկեղեցիներին, ղծվար է ասել: Ժողովի արձանագրության մեջ Հայոց մասին ոչ մի ղուրք ղկա:

Այս ժողովում ձեռք բերված միությունը, սակայն, կայուն ղեր: Հակոբիկյանները, թեև Մանազկերտում տեղի տվեցին, սակայն ղէին կարող հրամարվել Սևերոսի ուսմունքից: Այդ երևում է ժողովից անմիջապես հետո, երբ Մանազկերտի ժողովականներից Գեբմանիկիայի Թեոդոտոս եպիսկոպոսը Հայոց

Խոսրովիկ Քարգմանչի վարդապետի Հետ ունեցած վիճարանության ժամանակ բացահայտորեն պաշտպանում է Աւերոսի վարդապետությունը, նույնիսկ որոշ ժայռահեղուկություններով, որով և Խոսրովիկը ստիպված է լինում գրել Հակոբիկյանների Աթանաս պատրիարքին և տեղյակ պահել նրան, որ իր հոսի մեջ գառան մորթիով ծալված զայլ կա: Մյուս կողմից էլ ասորիները սկսում են մեղադրել Հայերին, թե նրանք ժողովից Հետո դարձյալ վերադարձել են իրենց հայրենի հողերին, թե նրանք ժողովից Հետո գարձյալ վերադարձել են իրենց հայրենի հողերին: Ճշտեցինք արդեն, որ այլ բան է նույնիսկ Հուլիանական ուսմունքին: Ճշտեցինք արդեն, որ այլ բան է նույնիսկ Հուլիանոս Հակոբյանի ուսմունքը, որ նույնանում է Հայ եկեղեցու և Մանազկերտի ժողովի 10 բանաձևերի վարդապետության Հետ, և այլ Հուլիանականությունը, որը մերժեց Հայ եկեղեցին Մանազկերտի ժողովում:

գ. Հայոց եկեղեցին արարական տիրապետության ժամանակ, ամլության շրջան

Բյուզանդական և պարսկական գերիշխանությունների Հետ Համեմատած արարական լուծը անհամեմատ ծանր էր ու տաժանակիր: Հովհան Օձնեցուց Հետո մինչև Բագրատունյաց իշխանության Հաստատումը Հայաստանում Քարի կեսը, Հայ եկեղեցու պատմության մեջ աչքի ընկնող դեպքեր չեն հիշվում: Այս շրջանում դադարում են շինարարական և գրական ստեղծագործությունները, Հայտնի չէ այդ շրջանում կառուցված որևէ եկեղեցի: Անխնա Հարկահանությունների, արարական լուծը թոթափելու Համար ծագած Հարատև ապստամբությունների, և դրանց ճնշման պատճառով Հայաստանը Հասել էր ծայր աստիճան աղքատության: Երկար տարիներ երկրից վերացել էր դրամը:

Այս շրջանի Հայ եկեղեցու պատմության մեջ հիշվում են երկու հիշարժան դեպք: Կ. Պոլսի Գերմանոս պատրիարքը /716-730/ մի ծավալուն նամակ է ուղարկում Հայոց եկեղեցու ղեկավարությանը, առաջարկելով երկու եկեղեցիների միությունը՝ Բաղկեզոնի բանաձևը ընդունելու Հիման վրա: Դավիթ Ա կաթողիկոսի /728-741/ պատվերով սույն գրությանը պատասխանում է Սյունյաց Ստեփանոս եպիսկոպոսը, 728-ին, ջատագովելով քրիստոսաբանության մասին Հայ եկեղեցու որդեգրած վարդապետությունը:

767/8 թթ. Աղվանից կաթողիկոսության աթոռանիստ Պարտավում գահությանը: Ժողովին մասնակցում էին Աղվանից Դավիթ կաթողիկոսը, Հայոց և Աղվանից եպիսկոպոսներ և իշխաններ: Ժողովը զբաղվում է այն ծիսական և կենցաղային անկարգությունների խնդրով, որ առաջացել էին Հայոց և Աղվանից եկեղեցիներում արարական լծի պատճառով, և սահմանում Համապատասխան կանոններ: Կարևոր է հասկանալ 24-րդ կանոնը, ուր հիշվում է Ս. Գրքի կանոնը:

Սկզբնաղբյուրներ

Գարեգին վ. Յովսէփեան, Խոսրովիկ Քարգմանչի վարդապետ, Տպարան Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի, 1899, էջ 149-183: Խոսրովիկ Քարգմանչի նամակը Գերադեկորի Սարգիս եպիսկոպոսին:
Հովհան Օձնեցի, Ընդդէմ երևութականաց, Տե՛ս Յովհաննու Իմաստասիրի Օձնեցույ

Մատենագրութիւնք, Ի Վենետիկ - Ի տպարանի սրբոյն Ղազարու 1853, էջ 61-87:

Ուսումնասիրություններ

Երուսաղիմի Տեր-Մինասեանց, Հայոց եկեղեցու յարաբերութիւնները . . ., էջ 171-231:
Ե. Գ. Տեր-Մինասեան, Մանազկերտի 728 թվականի ժողովի վեց ասորի եպիսկոպոսները և Խոսրովիկ Քարգմանչի հիշած երկու ասորական վանքերը, Տե՛ս հեղինակի Պատմա-բանասիրական հետազոտություններ, էջ 59-64:
Երանկ Բն. Պետրոսյան, Աղվանից աշխարհի քաղկեդոնի կաթողիկոս Ներսես-Բակուրի գաղղկեցու շուրջը, "Էջմիածին" 1965, էջ 20-24:
Արթուր Տեր-Մինասեան, Հայաստանեայց եկեղեցին և Բիւզանդեան ժողովոց պարագայք, էջ 137-142:

Հայոց կաթողիկոսի Հորդորներին և ընտրելով Հովնանին ուղարկում են Անանիա Մոկացուց կաթողիկոսական ձեռնադրություն ստանալու: Այսպիսով, Ազգանից կաթողիկոսական Աթոռը երկփեղկվում է մինչև երկու կաթողիկոսների մաՀը, որից Հետո Ազգանից Եկեղեցին կաթողիկոս է ընտրում Դավթին և ուղարկում Անանիա կաթողիկոսից ձեռնադրություն ստանալու, որով և վերականգնվում է Հին ավանդությունը:

Այդ ընթացքում, 959 թվականին մաՀացել էր նաև Սյունյաց Հակոբ եպիսկոպոսը: Կաթողիկոսը մինչ այդ զբնվել էր Սյունյաց Աթոռը միտրոպոլիտական աստիճանից: Անանիա Մոկացին Սյունյաց եպիսկոպոս է ձեռնադրում Վահանին, որը կաթողիկոսին է Հանձնում Հնազանդության մի Հավատարմագիր:

Սյունյաց Հակոբ եպիսկոպոսի ըմբոստությունը Հետ Հիշվում է նաև մի Խոսրով եպիսկոպոսի ըմբոստությունը, որը նույնացվում է Հայ Եկեղեցու նշանավոր դեմքերից մեկի՝ Խոսրով Անձևացյաց եպիսկոպոսի Հետ: Այդ ըմբոստությունները տեղի են ունեցել այն զաղափարախոսականով, թե կաթողիկոսությունը անվանակոչություն է միայն և ոչ նվիրապետական կարգ, Հետևաբար կաթողիկոսը իշխանություն չունի եպիսկոպոսի վրա: Այս տեսությունը, անընդամենը, դեմ է Հայ Եկեղեցու իրավունքին, ըստ որի, ի տարբերություն Օրթոդոքս Եկեղեցիների, կաթողիկոսությունը մի չորրորդ նվիրապետական կարգ է, այդ պատճառով էլ Հայ Եկեղեցում կաթողիկոսը օժիվում է:

դ. Հայերի դեմ հալածանքներ Բյուզանդական կայսրության արևելյան նահանգներում

Բյուզանդիայի կայսր Ռոմանոս Բ-ի /969-963/ իշխանության տարիներին կայսրության արևելյան նահանգներում խիստ Հալածանքներ են սկսվում Հակաֆրեղիկոսական, այդ թվում նաև այդ նահանգներում բնակվող Հայերի դեմ: Անտեսելով Ընդհանրական Եկեղեցու օրենքները բյուզանդացիները ֆրեղիկոսականությունը բնորոշում են որպես անգամ էին մկրտում: Այդ շրջանին բազմաթիվ վանականներ թողնելով կայսրության սահմանները, գալիս են Հայաստան, ուր մեծ բնդունելություն են գտնում, ինչպես Անանիա կաթողիկոսի, այնպես էլ թագավորների ու իշխանների կողմից: Այս ներգաղթը պատճառ է դառնում բազմաթիվ նոր վանքերի ստեղծմանը, որոնցից նշանավորներն են Կամրջաձորի, Հոռոմոսի, Միրակի Դպրեվանք, Կապուտֆարի, Գլաձորի Ս. Գրիգոր, Նարեկա, Ցաղացֆարի, Հաղբատի, Սանահինի և այլ բազմաթիվ վանքեր:

Կայսրության մեջ ծավալված վերահիշյալ Հալածանքների Հետ է կապված Անանիա Մոկացու՝ ֆրեղիկոսական ծեսով մկրտվողներին կրկին անգամ մկրտելու կարգադրությունը: Կրկնամկրտությունը խորթ է Հայ Եկեղեցու աստվածաբանությանը և բազմաթիվ Հայ վարդապետներ Հետագա դարերում, ինչպես օրինակ Մխիթար Գոշը, պայքարել են կրկնամկրտության դեմ: Մկրտությունը անկրկնելի խորհուրդ է և ընդունելի են այն բոլոր մկրտությունները, որոնք կատարվում են Ս. Երրորդության և Հիսուս Քրիստոսի անունով: Անանիա Մոկացու այս կարգադրությունը արդյունք էր

Բյուզանդական կրկնամկրտության դեմ Համանման դիրք ճշտելուն: Այդ Հարցում անընդամենը դեմ են խաղացել կայսրությունից Հայաստան փախած վանականները:

Սկզբնաղբյուրներ

- Փոսի նամակը Հայոց Ջաֆարիա կաթողիկոսին - PPS 11,1 /1892/, էջ 179-185:
- Պատմեն թղթոյն հայրապետին Կոստանդնուպոլսի Փոռայ առ Աշոտ իշխանաց իշխան, Գիրք Թղթոց, էջ 278-282:
- Պատասխանի թղթոյն Փոռայ գրեալ Սահակայ հայոց վարդապետի հրամանաւ Աշոտայ իշխանաց իշխանի, Գիրք Թղթոց, էջ 283-294:
- Պողարյան
- Տիանե Անանիայի Հայոց կաթողիկոսի յաղագս աստամբուրթեան տանն Աղուանից որ ընդ ժամանակա ժամանակ լեալ իցէ ձեռնադրութիւնն արտաբոյ սուրբ Լուսաուրչի Աթոռոյն, "Արարատ" 1897, էջ 129-144:
- Տիանե Անանիայի Հայոց կաթողիկոսի պատճառ յաղագս գեոսրով եղովելոյն զԱնձևացոց եպիսկոպոսն, "Արարատ" 1897, էջ 275-277:
- Նորին Տիանե Անանիայի Հայոց կաթողիկոսի յաղագս որ ասեն, թէ մի պատիւ Հայրապետին և եպիսկոպոսին և վասն մի լինելոյ կոչմանն, "Արարատ" 1897, էջ 277-280:
- Նորին Տիանե Անանիայի Հայոց կաթողիկոսի, "Արարատ" 1897, էջ 280-286:

Ուսումնասիրություններ

- Տաուսա Տեր-Մկրտչեան, Անանիա Մոկացի, "Արարատ" 1897, էջ 91-96:
- Փ. Մ. Բոբոջյան, Փոսի շանքերը Հայ Եկեղեցին միացնելու Կ. Պոլսոյ կամ Յուսական Եկեղեցուն, թրգմն. Յուսիկ արբ., "Արարատ" 1917, էջ 355-360, 499-506, 806-812, 1918, էջ 49-63:
- Արշակ Տեր-Միխեյլեան, Հայաստանեայց Եկեղեցին և Բիւզանդեան ժողովոց պարագայք, էջ 143-144:
- Յրուսեա Վրո Տեր-Միխայելեան, Հայոց Եկեղեցու յարաբերութիւնները Ասորոց Եկեղեցիների հետ, էջ 232-233:

Դաս ԻԲ. ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆՅԱՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԻ ԹՅԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ՃՐՋԱՆՈՒՄ

ա. Հայոց Վահան կաթողիկոսի գահընկեցութեան հարցը

Անանիա Մովսեցու մահից հետո 968 թվականին Հայոց կաթողիկոսական Աթոռին բազմում է Սյունյաց եպիսկոպոս Վահանը: Նա սերտ Հարաբերություններ է ստեղծում Վրաց եկեղեցու հետ, Հայաստան ներմուծում վրացական սրբապատկերներ, կարգադրում բոլոր եկեղեցիներին Ս. Պատարազ պարզաբել սրբապատկերներով և առանց սրբապատկերի Ս. Պատարազ յամատուցել:

Այս նախաձեռնությունները լուրջ ղժգոհություններ են առաջ բերում Հայ եկեղեցական շրջանակներում, երկու հիմնական պատճառով: Նախ որ Վրաց եկեղեցին լինելով քաղկեդոնական, ներմուծվող նկարները կարող էին նպաստել քաղկեդոնականության ազդեցության տարածմանը Հայաստանում: Եվ երկրորդ, թեև մինչ այդ Հայ եկեղեցին ունեցել և ընդունում էր սրբապատկերներ գործածությունը, սակայն Հայ եկեղեցում առաջնակարգ տեղը պատկանում էր Ս. Խաչի նշանը: Վահան կաթողիկոսի կարգադրություններով Սուրբ Խաչի նշանը, որ Ս. Սեդանի անհրաժեշտ մասն էր կազմում, մղվում է երկրորդ պլան և նրան փոխարինելու է զալիս սրբապատկերը: Այս պայմաններում բնական է, որ հակառակություններ առաջանային նաև սրբապատկերների նկատմամբ ընդհանրապես:

Հայ եկեղեցու եպիսկոպոսների և վարդապետների պնդումով Աշոտ Գ Ողորմած թագավորը /963-977/ ժողով է գումարում Անիում: Վահանը կանխապես զգալով ժողովի արդյունքները, փախչում և ապաստանում է Վասպուրականի ԱրուսաՀյւ Համագասպ թագավորի մոտ /968-969/ և հաստատվում Ջորափանքում: Այդ վանքում էին թաղվել Գևորգ Բ Գանեցի /877-897/ և Հովհաննես Ե Նրասխանակերտցի /898-929/ կաթողիկոսները:

Անիի ժողովը գահընկեց է հռչակում Վահանին և կաթողիկոսական Աթոռին բարձրացնում Ստեփանոս Գ Սեանցուն /968-972/: Վասպուրականի ԱրուսաՀյւ-Համագասպ թագավորը, սակայն չէի ճանաչում Ստեփանոս Սեանցու ընտրությունը և իբր վավերական կաթողիկոս է ճանաչում Վահանին: Ստեղծված երկպառակությունը վերացնելու նպատակով Ստեփանոս Սեանցին անձամբ գնում է Վասպուրական հանդիպելու ԱրուսաՀյւ-Համագասպի և Վահանի հետ: Վերջիններս, սակայն, ձեռքադրում են Ստեփանոսին և բանտարկում Կոտայք շրջանում: Երկու տարի անց մահանում են թե Վահանը և թե Ստեփանոսը: Երկու կողմերի համաձայնությամբ կաթողիկոս է ընտրվում Խաչիկ Ա Արշարունին /973-992/, որով և վերանում է պառակտումը:

բ. Կրոնական հալածանքներ Բյուզանդական կայսրության Արևելյան նահանգներում և հայ-բյուզանդական թղթակցությունը

Ռոմանոս Բ կայսեր օրոք սկսված կրոնական հալածանքը շարունակվում է նաև Հովհաննես Չմշկիկ /969-976/ և Վասիլ Բ /976-1026/ կայսրերի օրոք: Այն հատկապես զգալի էր Փոքր Հայքում, ուր Սեբաստիայի և Մելիտինեի հույն միտրոպոլիտները դիմում են նաև բռնի միջոցներին: Այսպես, ժամանակակից պատմիչ Ստեփանոս Տարոնեցին գրում է. «Սեբաստիայի միտրոպոլիտը սկսում էր տանջել Սեբաստիայի Հայ քահանաներին, շղթայակապ անում նրանց և ուղարկում մայրաքաղաք: Բանտում շարժարանք կրելով մահանում է Գաբրիել ավագ քահանան . . . » Սեբաստիայում արգելվում է Հայ եկեղեցու պաշտամունքը: Միտրոպոլիտի ճնշումների տակ քաղկեդոնիկ են դառնում շատերը, այդ թվում նաև Սեբաստիայի Սիոն և Լաոիսայի /Սեբաստիայի մոտ/ Հովհաննես Հայ եպիսկոպոսները:

Ջրավականալով այս հալածանքներով, Սեբաստիայի և Մելիտինեի հույն միտրոպոլիտները նամակներ են գրում Հայոց Խաչիկ կաթողիկոսին, հորդորելով նրան գալ "ուղիղ ճանապարհին": Խաչիկ կաթողիկոսի կարգադրությամբ Հայ վարդապետները պատասխանում են այդ նամակներին՝ պաշտպանելով Հայ եկեղեցու դիրքերը: Այդ նամակներից պահպանվել են երկուսը, մեկը Խաչիկ կաթողիկոսի անունով գրված մի քանի վարդապետների կողմից, մյուսը դարձյալ Խաչիկ կաթողիկոսի անունով, գրված Սամվել Կամբջաձորեցու կողմից:

Միաբնակ հայերի այս հալածանքները շարունակվում են մինչև 998/9 թվականի ձմռանը, երբ Վասիլ կայսրը Մելիտինեում ընդունում է Սեբաստիայի Հայ քահանաներին և արտոնում համարձակ դավանել իրենց Հավատը և կատարել իրենց պաշտամունքը /Ասողիկ 268/:

գ. Հայ եկեղեցու թեմերի ընդարձակումը

Պատմության ընթացքում տեսանք, որ Հայ եկեղեցու սահմանները համընկնում էին Հայաստանի քաղաքական սահմաններին: Այս դրությունը փոխվում է արաբական տիրապետությունից հետո: Վերհռչդյալ ղեպքերից երևում է, որ Հայոց կաթողիկոսության ենթակա թեմեր զոյություն ունեին նաև կայսրության սահմաններում: Բացի այդ, Խաչիկ կաթողիկոսը եպիսկոպոսական աթոռներ է հաստատում նաև Անտիոք, Կիլիկիայի Տարսուս, Իսավրիայի Սուլեյմա /Տրալանուպոլիս/ քաղաքներում /Ասողիկ 258/:

Հայոց կաթողիկոսության սահմանները այլևս ղծվում են ոչ թե քաղաքական, այլ դավանաբանական բաժանումներով և Հայ եկեղեցուն են ենթարկվում ոչ միայն Հայաստանի, այլ բոլոր հակաքաղկեդոնական միաբնակ հայերը, ուր էլ որ նրանք ապրելիս լինեին:

դ. Սյունյաց միտրոպոլիտության վերականգնումը

Սարգիս Ա Սեանցին /992-1019/ Հայրապետական աթոռը տեղափոխում է Բագրատունյաց մայրաքաղաք Անի:

Այդ շրջանում Հայաստանը բաժանված էր ժանր թագավորությունների:
961/2 թվականին Կարս-Վանանդը անջատվելով Անիի Բագրատունյաց
Թագավորությունից դառնում է առանձին թագավորություն՝ Մուշեղ
Բագրատունու գլխավորությամբ:

970 թվականին Սյունյաց Բ իշխանը իրեն հռչակում է թագավոր, հիմք
դնելով Սյունյաց թագավորությանը:

Տարունը 968 թվականին գրավվել էր արդեն կայսրության կողմից:
Իսկ 980 թվականին Գուրգեն Բագրատունին Տաշիր քաղաքում հիմք է

դնում մի այլ թագավորության:
Այսպիսով Հայաստանում միաժամանակ գոյություն են ունենում 6
Թագավորություններ, որոնցից ամենաազդեցիկը, անշուշտ Անիի
Բագրատունյաց թագավորությունն էր:

Ինչպես տեսանք, Անանիա Մոկացին Սյունյաց աթոռը ղրկել էր միտրո-
պոլիտական աստիճանից: Սյունյաց աթոռի վրա Հակոբին հաջորդող Վահանը
/ապա կաթողիկոս/, Աշոտը, Սամվելը, Հակոբը և Գրիգորը պարզ եպիսկոպոսներ
էին: 1006 թվականին, Սյունյաց նոր եպիսկոպոսի ընտրության և
ձեռնադրության ժամանակ, Սյունյաց Վասակ թագավորի և այլ իշխանների
խնդրանքին ընդառաջելով, Սարգիս կաթողիկոսը վերականգնում է Սյունյաց
միտրոպոլիտությունը, վերադարձնում նրա նախկին առանձնաշնորհումները:
Ստ. Օրբելյանը հիշում է, որ Սարգիս կաթողիկոսը Սյունյաց աթոռի համար
ընտրած Հովհաննեսի ձեռնադրության առթիվ նրան է հանձնում Հայոց
կաթողիկոսարանում պահ գրված "Սյունյաց սեպհական խաչը, ոսկերիչ
խաչվառը, թանկարժեք գավազանը և պատվական զահավորակը" /Օրբելյան
ՄԶ/: Սյունյաց միտրոպոլիտական Աթոռը Հաստատված էր Տաթևում, որի
իշխանության տակ էին գտնվում ողջ Սյունյաց աշխարհի /Սյունյաց
Թագավորության/ 12 եպիսկոպոսություններ:

Ե. Աթոռակից կաթողիկոսության նախորինակներ

Սարգիս կաթողիկոսը 27 տարի Հայրապետություն անելուց հետո իր
ձեռքով Հայոց կաթողիկոս է ձեռնադրում Պետրոս Ա Գետազարձին /1019-
1058/ և ինքը բաշխում է Լոռոմոսի վանքը, ուր և վախճանվում է 1022
թվականին:

Ս. Գրիգոր Լուսավորչի՝ Արիստակեսին ձեռնադրելուց հետո այս առաջին
գեպեթն է, երբ մի կաթողիկոս իր ձեռամբ ձեռնադրում է կաթողիկոս և
հանձնում նրան Հայրապետական իշխանությունը: Քեև այս գեռ Աթոռակից
կաթողիկոսի զրույթյունը չէ, սակայն անկասկած զուտ է բացել նման
գաղափարի:

Նույն օրինակին է հետևում նաև նույն ինքն Պետրոս Ա-ը, որը,
բաղաճական ծանր պայմանները նկատի ունենալով, Հայոց կաթողիկոսության
նպագան ապահովելու նպատակով իբրև իր փոխանորդ կաթողիկոս է օժուտ իր
բերը որդուն՝ Խաչիկ Բ Անեցուն /1047/58-1065/:

Սկզբնաղբյուրներ

Տեղան խաչկայ հայոց կաթողիկոսի բան խոստովանութեան, պատասխանի Յունաց
գրոյն՝ զոր արձակեալ էր առ նա Մետրապոլիտն Մելեոսիտոյ /ի լուսանցսն/ Թուղթ
Սամուիէլի կամրջածորեցոյ հայոց փիլիսոփայի, պատասխանի Թղթոյն Թէոդորոսի
Մետրապալտի Մելեոսիտոյ, գրեալ հրամանաւ Խաչկայ հայոց կաթողիկոսի, Գիրք Թղթոց, էջ
302-322:

Պատասխանի Թղթոյն մետրապոլիտին Սեբաստիոյ, գրեալ հրամանաւ Տեղան Խաչկայ հայոց
կաթողիկոսի, Տե՛ս Ստեփանոսի Տարօնեցոյ Ասողկան Պատմութիւն Տիեզերական, Բ
ուպագրութիւն, Ի Ս. Պետերբուրգ, ի սպարանի Ի. Ն. Սկորոխոտովի 1885 /հրատ. Ստ.
Մալխասեանց/, զլ. ԻԱ, էջ 202-243:

Ուսումնասիրություններ

Արշակ Տեր-Միհեկեան, Հայաստանեայց եկեղեցին և Գիւղեպետեան ժողովոց պարագայք,
էջ 145-149:

Արտահամ արք. Արտաշայան, Սյունյաց մետրոպոլիտական աթոռը Օրբելյանների իշխա-
նության ժամանակ, "Էջմիածին" 1987, Ե-2, 35-43, է 49-54, Ը

Դաս ԻԳ. ՀԱՅՈՑ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱՔՈՈՒ ԹԱՓԱՌՈՒՄՆԵՐՆ ՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿԱՎՈՐ ՊԱՌԱՎՍՈՒՄՆԵՐԸ

1021 թվականին սելջուկյան արշավանքների ճնշման տակ, Վասպուրականի Սենեքերիմ-Հովհաննես թագավորը իր թագավորությունը Հանձնում է Բյուզանդական կայսրությանը, փոխարենը ստանալով Սեբաստիան իր շրջակայքով:

1045 թվականին բյուզանդացիներին Հաջողվում է գրավել Անի և վերջ գնել Անիի Բագրատունյաց թագավորությանը: Անիի վերջին թագավոր Գագիկ Բ-ին Բյուզանդիան իրև փոխհասուցում տալիս է Կապադովկիայի և Կիլիկիայի միջև գտնվող Պիզու քաղաքը իր շրջակայքով:

1065 թվականին Կարսի Գագիկ Աբասյան թագավորը սելջուկյան արշավանքների վտանգից ազատվելու համար կայսրությանն է Հանձնում իր թագավորությունը, փոխարենը ստանալով Մամնդավը իր շրջակայքով՝ Լեռնային Կիլիկիայում:

ա. Հայոց հայրապետական Աթոռը 4. Պուլսի պատրիարքությունը ենթարկելու բյուզանդացիների փորձերը

Տիրելով Հայաստանի մեծ մասին Բյուզանդական կայսրությունը փորձում է նաև 4. Պուլսի պատրիարքությունը ենթարկել Հայոց կաթողիկոսությունը: Այդ էր Հետապնդում 1047 թվականին Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսին 4. Պուլսի տանելը: Պետրոս Գետադարձը եթե քաղաքական Հարցերում բյուզանդական կողմնորոշում ուներ և օգնել էր Բյուզանդիային Անիին տիրելու համար, եկեղեցական Հարցերում, սակայն, աջանդապահ էր և Հաստատ իր Բյուզանդական Հարցերում, ջանքերով, որ արդյունքի չեն Հասնի, բյուզանդացիները թույլատրում են նրան վերադառնալ Հայության գիրկը, սակայն ոչ Հայաստան, այլ միայն Սեբաստիա:

Պետրոս Գետադարձի մահից Հետո, երբ 1059 թվականին Բյուզանդիայի գահին է բազմում Կոստանդին Ժ Տուկիծը /Դուկաս, 1059-1067/ Բյուզանդիան կրկին ձեռնարկում է Հայերին քաղկեդոնական դարձնելու գործը: Ցանկանալով խափանել Հայոց կաթողիկոսությունը, կայսրը Հրամայում է 4. Պուլսի բերել Խաչիկ կաթողիկոսին և երջանկահաշիշատակ Պետրոս կաթողիկոսի գանձերը: Խաչիկ կաթողիկոսին պարտադրվում է ընդունել 4. Պուլսի պատրիարքի իշխանությունը: Մերժելով, Հայոց կաթողիկոսը արգելափակվում է երեք տարի: Հայ մեծամեծների խնդրանքով ի վերջո Խաչիկ Անեցին ազատ է արձակվում, սակայն նրան չի թույլատրվում Հայաստան վերադառնալ, այլ թույլատրվում է միայն Հայրապետական Աթոռը Հաստատել Թափուրում, Հույն կուսակալի Հսկողություն տակ, ուր և մահանում է 1065 թվականին:

Կայսրը չի թույլատրում նոր կաթողիկոսի ընտրություն կատարել, ինչպես Մատթեոս Ուռհայեցին է ասում. «Ետրհնցաւ խորհուրդ չար և կամեցաւ բառնալ և խափանել զաթոռ Հայրապետութեան սրբոյն Գրիգորի ի տանէն Հայոց» /Ուռհ. 164/: Նա 4. Պուլսի է Հրավիրում Սեբաստիայի Ատոմ, Պիզուի Գագիկ և

Մամնդավի Գագիկ թագավորներին և պայման դնում նոր կաթողիկոսի ընտրության թույլտվություն ստանալու համար ընդունել Քաղկեդոնի ժողովը և 4. Պուլսի պատրիարքի գերագահությունը: Այս առթիվ Պիզուի Գագիկ թագավորը մի դավանարանական գրություն է Հանձնում կայսր, ուր ջատագովված է Հայ եկեղեցու դավանությունը: Բյուզանդացիները, տեսնելով Հայ թագավորների անդրդիլությունը և զգուշանալով նոր Հուզումներից, ի վերջո թույլատրում են նոր կաթողիկոսի ընտրությունը:

1066 թվականին կաթողիկոս է ձեռնադրվում Գրիգոր Բ Վկայասերը՝ բյուզանդական զուգս Գրիգոր Մագիստրոսի որդին, որ նախքան կրոնավոր լինելը, ինքն էլ կայսրության զուգս ու կուսակալ էր Վահագմ անունով:

Գրիգոր Բ Վկայասերով /1066-1105/ Հայոց կաթողիկոսական գահին է բազմում Պահլավունիների տոհմը, որ շուրջ 140 տարի վարում է այդ իշխանությունը, Հայ եկեղեցուն տալով նշանավոր Հայրապետներ:

բ. Հայոց եկեղեցու տարածումը դեպի Արևմուտք

ԺԱ դարի Հայ ժողովրդի պատմության կարևոր երևույթներից մեկն է գանգվածային արտագաղթը դեպի կայսրության արևելյան նահանգները: Միայն Սենեքերիմ Արծրունու Հետ դեպի Սեբաստիա են արտագաղթում ավելի քան 70.000 Հայեր: Ցասնյակ Հազարավոր Հայեր են արտագաղթում նաև Պիզուի և Մամնդավի նորահաստատ փոքրիկ թագավորությունները: Արտագաղթը, որ սկսվել էր դեռ արաբական տիրապետության շրջանից, մեծ չափերի է Հասնում սելջուկյան և ապա մոնղոլական արշավանքների ժամանակ, 1050-ական թվականներից: Արտագաղթողները դիմում են դեպի Միջագետք, Սև ծովի ափերը, եգիպտոս, բայց Հատկապես Կապադովկիա և Կիլիկիա: Այս նոր երկրներում հիմնվում են մի շարք մեծ ու փոքր Հայկական իշխանություններ:

Մանազկերտի ճակատարկան ճակատամարտից Հետո /1071/, երբ սելջուկները Հաղթեցին բյուզանդական զորքերին և տեր դարձան Հայաստանին, Փիլարտոս Վարամունտին, որ մինչ այդ կայսրության զորավար էր, Մեծ Հայքի և Կիլիկիայի միջև ընկած Հսկայածավալ Հողերի վրա հիմնում է մի իշխանություն, Մարաջ կենտրոնով, որ իր գոյությունը պահպանում է մինչև Փիլարտոսի մահը /1086/:

Փիլարտոսի մահից Հետո նույն տարածության վրա հիմնվում է Գող Վախի իշխանությունը՝ Բեսուն կենտրոնով:

1073 թվականին Արցախի Օշին իշխանը սելջուկների ճնշման տակ թողնում է իր հայրենի երկիրը և արտագաղթելով Կիլիկիա, հիմնում է Լամբրոնի իշխանությունը:

Հայ ժողովրդի և Հայ եկեղեցու կյանքում դեր խաղացած ամենանշանավոր իշխանությունը, սակայն Բուբինյան իշխանությունն էր, որ նախապես Հաստատվելով Լեռնային Կիլիկիայում, 1080 թվականին, Պիզուի Գագիկ թագավորի ազգականներից մեկի՝ Բուբենի /1080-1095/ կողմից, ստեղծանարար Հզորանալով տարածվում է նաև Դաշտային Կիլիկիա և 1098 թվականին վերածվում թագավորության:

Մեծ Հայքը այդ շրջանում գտնվում էր սելջուկյան իշխանության տակ:

ԱՀ աշխատի քաղաքական պայմաններում է անցնում Գրիգոր Բ Վկայասեր կաթողիկոսի Հայրապետությունը:

Մամնդավում մի տարի կաթողիկոսություն անելուց հետո Վկայասերը ձեռնարկում է մի երկարատև ճամփորդություն զեպի Կ. Պոլսի և Եգիպտոս, հավաքելու և թարգմանելու սրբերի վարքերը:

Իրեն փոխարինելու համար կաթողիկոս է ձեռնադրում իր քարտուղար Գևորգ Լոռեցի վարդապետին:

Եգիպտոսում Վկայասերը մեծ ընդունելություն է գտնում Աբդուլղամաթի Մաթնեբի սուլթանի կողմից: Եգիպտոսի Հայ գաղութը այն ժամանակ հասնում էր 3.000-ի: Վկայասերը հիմնում է Եգիպտոսի եպիսկոպոսական Աթոռը՝ իր եղբոր որդուն՝ Գրիգորիսին ձեռնադրելով եպիսկոպոս:

գ. Հայոց կաթողիկոսության պառակտումները

Վերադարձին գտություն է ընկնում Վկայասերի և Գևորգ Լոռեցու միջև: Վկայասերին հաջողվում է հեռացնել Լոռեցուն, որ Հյուսիսկալիկոսություն է գտնում Տարսուսի Ապղարիկ իշխանի կողմից և կաթողիկոսություն անում Ապղարիկի իշխանության սահմաններում /Տարսուսից բացի՝ Մսիս, Ատանա, Պապեռոն և Լամբրոն/:

Կիլիկիա վերադարձին Վկայասերը ձեռնարկում է Սև Լեռան վանքերի բարեկարգմանը՝ Կ. Պոլսի, Եգիպտոսի և Երուսաղեմի վանքերից կրած իր սպավորությունների համաձայն:

Փիլարտոս Վարձառուին, իրեն համարելով Հայության զխավոր իշխան, քանի որ իր իշխանությունը այդ ժամանակ ամենամեծ և հզոր հայկական իշխանությունն էր, ակնկալում էր, որ Հայոց կաթողիկոսությունը գտնվի իր իշխանության մեջ, ելնելով այն սովորությունից, որ կաթողիկոսությունը ընդհանրապես գտնվել է Հայոց քաղաքական իշխանության կենտրոնում: Այդ նպատակով Վկայասերին հրավիրում է իր մոտ: Վկայասերը չի ընդունում Փիլարտոսի հրավերը, սակայն առաջարկում է նրան մի նոր կաթողիկոս ընտրել իր իշխանության համար, իր կողմից էլ առաջարկելով Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսի քրոջ որդուն՝ Սարգսին: Փիլարտոսի հրավերով զուժարկած ժողովը ընտրում է կաթողիկոս է ձեռնադրում Սարգսին, որն իր Հայրապետական Աթոռը հաստատում է Լոնիում, Մարաշի մոտ: Վկայասերը, ի նշան հավանության, Սարգսի կաթողիկոսին է ուղարկում Պետրոս կաթողիկոսի քոջը, զավագանն ու խաչը: Այսպիսով, 1076 թվականին Լոնիում հաստատվում է մի նոր կաթողիկոսություն, որը չի կարող հակաթոռ համարվել, քանի որ տեղի է ունեցել Հայոց կաթողիկոսի համաձայնությամբ և բխել է ժամանակի քաղաքական պահանջներից: Մեկ տարի անց վախճանվում է Սարգսի կաթողիկոսը: Նրան հաջորդում է Լոնիի գրան եպիսկոպոս Թեոդորոսը:

Այդ օրերին Մեծ Հայքը գտնվում էր սելջուկյան հսկայածավալ պետության զեկավար Մելիք Շահի /1072-1092/ իշխանություն տակ, որ նախորդող և հաջորդող տարիներին հետ համեմատած խաղաղ մի շրջան էր: Տեսնելով Վկայասերի ձեռնափոխությունը, որ քաշվել էր Սև լեռան վանքերը և զբաղվում էր գրական և թղթագրության կյանքով, ինչպես նաև Լոնիի կաթողիկոսության հաստատումը, Մեծ Հայքի եկեղեցական շրջանակներում ծնվում է Անիի

կաթողիկոսությունը վերականգնելու զաղափարը, որն իրագործվում է 1081 թվականին, երբ Հաղարատի վանքում Անիի Բարսեղ եպիսկոպոսը, որը Վկայասերի քրոջ որդին էր և որին Վկայասերը վստահել էր Բուն Հայաստանի եկեղեցական գործերի հսկողությունը, Աղվանից Ստեփանոս կաթողիկոսի ձեռամբ օժվում է կաթողիկոս:

1083 թվականին Փիլարտոսը կորցնում է Լոնի քաղաքը: Թեոդորոս կաթողիկոսը չի ցանկանում թողնել Լոնիի Հայրապետանոցը և գնալ Փիլարտոսի մոտ՝ Մարաշ: Փիլարտոսը Մարաշի համար նոր կաթողիկոս է ձեռնադրել տալիս՝ Վարագի Ս. Խաչ վանքի վանահայր Պողոսին:

Այսպիսով պատմական աննախադեպ պայմանների, ինչպես նաև Գրիգոր Վկայասերի թույլ իշխանության հետևանքով 1084 թվականին միաժամանակ գոյություն ունեին մի քանի կաթողիկոսություններ՝ Հայոց, Լոնիի, Անիի, Մարաշի և Տարսուսի: Պետք է հիշել նաև Աղվանից կաթողիկոսությունը, որի իշխանության տակ էր գտնվում Տաշիր-Ցորաղետի թագավորության տարածքի թեմերը:

Շուտով Մելիք Շահը զբաղվում է Անտիոքը, Բերիան, Եգիսիան: Անիի Բարսեղ կաթողիկոսը անձամբ այցելում է Մելիք Շահին, արժանանում մեծ ընդունելության և Հայաստանը ազատում հարկերից: Ստանալով Մելիք Շահի հովանավորությունը նա գնում է Լոնի, 1090 թվականին և զահընկեց անում Թեոդորոսին: Մարաշի Պողոս կաթողիկոսը կամովին հրաժարվում է և քաշվում վանք՝ Ցղեցուն: Գևորգ Լոռեցին արդեն մահացել էր:

Այդ օրերին արձանագրվում է Հայոց և Աղվանից եկեղեցական հարաբերությունների մի նոր փաստ. Աղվանից Ստեփանոս կաթողիկոսի մահից հետո առանց Հայոց կաթողիկոսի գիտության Աղվանից կաթողիկոսական Աթոռին է բազմում հանդուցյալի եղբայրը: Բարսեղ Անեցին զահընկեց է հռչակում նրան, իբրև ոչ օրինական ձեռնադրություն սուսցողի: Հայոց կաթողիկոսի վճիռը հարգվում է:

Սկզբնաղբյուր

Ասաթեա Ուռնայեցի, Ժամանակագրություն, Թրգմն. Հրաբարթիկյանի, Հայաստան հրատ., Երևան 1973, էջ 104-118:

Ուսումնասիրություն

Արշակ Տեր-Մինևեան, Հայաստանայց եկեղեցին և Բյուզանդեան ժողովոց պարագայք, էջ 150-156:

**Դաս ԻԴ. ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ԱՔՈՈՒՆՆՈՐ
ՊԱՆԱԿՏՅԱՒՄՆԵՐ**

1106 Թվականին Գրիգոր Վկայաբեր մահվան անկողնում իր մոտ է հրավիրում Բարսեղ Անեցուն, նրան հանձնում Ամենայն Հայոց Հայրապետական Աթոռը, ինչպես նաև իր քրոջ Թոռ 12-ամյա Գրիգորին, իրեն հաջորդ պատրաստելու խնդրանքով:

Բարսեղ Անեցին թողնում է Անին և Հաստատվում Վկայաբերի Աթոռին՝ Շուգրի Կարմիր վանքում՝ Քեսուհի մոտ: Նա 12-ամյա Գրիգորին և նրա եղբայր 7-ամյա Ներսեսին հանձնում է նույն վանքի ուսուցչապետ Ստեփանոս Մանուկի գաստարակությանը: Այս նշանավոր վարդապետի և նրա աշակերտների անվան հետ է կապված Հայ մշակույթի Արծաթե Դարի ստեղծումը՝ ժԲ դարում:

1113 թվականին մահվան անկողնում Բարսեղ Անեցին իր շուրջը հավաքվածներին է ներկայացնում 20-ամյա Գրիգորին իբրև Հայոց կաթողիկոսի, որին նա հասցրել էր եպիսկոպոս ձեռնադրել: 1113 թվականին Շուգրի Կարմիր վանքում զուամրված ժողովը Գրիգորին ընտրում և ձեռնադրում է Հայոց կաթողիկոս /1113-1165/:

Քեսուհի իշխանության կործանումից հետո /1116/ Գրիգոր Գ Պահլավունին Հայրապետական Աթոռը փոխադրում է իր Հայրական Մովսէս զոյակը: Այս փոքրիկ Հայկական իշխանության տեղը կաթողիկոսի եղբայր Վասիլն էր: 33 տարի Մովսէսը Հայրապետության անելուց հետո Գրիգոր Գ-ը իր Աթոռը փոխադրում է Հոռնկլա, որն այն ժամանակ իր սեփականությունն էր դարձել:

ա. Աղթամարի հակաթոռ կաթողիկոսության հիմնումը

Գրիգոր Գ կաթողիկոսի ընտրության գեմ բողոքում է Աղթամարի Դավիթ եպիսկոպոսը, որ իրեն էր համարում արժանի կաթողիկոսության, պատճառաբանելով նորընտիր կաթողիկոսի երիտասարդությունը և Աթոռի Հայաստանից դուրս լինելը:

Դավիթը հինգ եպիսկոպոսներից բաղկացած մի ժողով է գումարում, որը պատճառաբանելով, թե Վասպուրականի Ձորավանքը ժամանակին եղել է կաթողիկոսանիստ, թե Աղթամարում է գտնվում Ս. Գրիգոր Լուսավորչի պատարագի սեղանը, գավազանը և այլ սրբություններ, օրինավոր է համարում Դավիթի ցանկությունը և նրան ձեռնադրում կաթողիկոս Բուն Հայաստանի Համար:

Դավիթը ցանկանալով ընդունելի համարել իր կաթողիկոսությունը, նամակներով և ընծաներով դիմում է Հայաստանի եպիսկոպոսներին: Անեցիները մերժում են նրան, մինչ Սյունյաց և Մարզպետական եպիսկոպոսները, թեկուզև շատ կարճ ժամանակով, ընդունում են նրան իբրև կաթողիկոս:

1114 թվականին Շուգրի Կարմիր վանքում զուամրվում է մի մեծ ժողով, 2500 ներկաներով՝ եպիսկոպոսներ, վանականներ, իշխաններ, ինչպես Հայության նոր երկրներից, այնպես էլ բուն Հայաստանից: Ժողովը քննելով Դավիթ

Աղթամարցու ընթացքը՝ դատապարտում է նրան, մերժում նրա կաթողիկոսությունն ու օրինավոր կաթողիկոս համարում Գրիգոր Գ Պահլավունուն: Սյունյաց և Մարզպետական եպիսկոպոսները հեռանում են Դավիթ Աղթամարցուց: Այնուամենայնիվ Աղթամարում ստեղծված կաթողիկոսությունը երկար դարեր, մինչև ժԹ դարի վերջը շարունակում է պահպանել իր գոյությունը:

բ. Կաթողիկոսական ընտրության նոր կանոն

Այնուամենայնիվ առկա էր արդեն Բուն Հայաստանի և Հայաստանից դուրս Հաստատված Հայկական իշխանությունների եկեղեցական շրջանակների հակամարտությունը: Շուգրիի նույն ժողովում Հաստատվում է մի օրենք, ըստ որի թեև կաթողիկոսական Աթոռը մնալու է Կիլիկիայում, սակայն ամեն մի նոր կաթողիկոսի ընտրություն պետք է վավերացվի Բուն Հայաստանի շուրս նշանավոր Աթոռների կողմից: Դրանք են Անիի, ապա Բջինի Աթոռը /Իբրև Հաջորդ Արարատյան եպիսկոպոսի/, Հաղբատի Աթոռը /որ հաստատվել էր 1081 թվականին Բարսեղ Անեցու և Աղվանից Ստեփանոս կաթողիկոսի կողմից և հանդիսանում էր Հյուսիսային Հայաստանի նշանավոր եկեղեցական կենտրոնը/, Արտաշի Աթոռը /Թաղեոս Առաքյալի գերեզմանի պահպանը և նշանավոր Մարզպետական տան եպիսկոպոսության հաջորդը/ և Տաթևի Աթոռը /Սյունյաց միտրոպոլիտության կենտրոնը/:

գ. Կիլիկիայի և Բուն Հայաստանի եկեղեցական հակամարտությունը

ԺԲ դարի վերջին, Արևմուտքից քաղաքական օգնություն ստանալու ակնկալությամբ, Հայ քաղաքական և եկեղեցական շրջանակներում առաջանում է Հայ-բյուզանդական և ապա Հայ-լատինական եկեղեցիների միություն գաղափարը:

Հայ եկեղեցու ծնունդ ստեղծվում է երկու հակադիր խմբավորում՝ միութենասեր, որ հիմնականում Կիլիկիայի եկեղեցականներն էին, և միութենամերժ, որ բաղկացած էր Արևելյան վարդապետներից /Բուն Հայաստանի/: Վերջիններս, անշուշտ, զեմ չէին եկեղեցիների միությունը, սակայն զեմ էին հրաժարվելու Հայ եկեղեցու զավանթաբանական և ժխական ավանդություններից:

Երբ 1193 թվականին մահանում է Գրիգոր Դ կաթողիկոսը /1173-1193/ Կիլիկիայի Լևոն իշխանը, որ միութենասեր քաղաքականություն վարելով հանդերձ, մի միացյալ Հայկական պետություն ստեղծելու երազն ուներ, սիրաշահելու համար Արևելյան վարդապետներին առաջարկում է նրանց թեկնածու Գրիգոր եպիսկոպոսի՝ Գրիգոր Դ Տղայի քրոջ որդու, ընտրությունը: Վերջինս մեկ ու կես տարի կաթողիկոսություն անելուց հետո հանկարծամահ է լինում:

Լևոն իշխանի թելադրությամբ և միայն Կիլիկիայի եպիսկոպոսների ընտրությամբ նրան հաջորդում է Անտիոքի արքեպիսկոպոս Գրիգոր Զ Ապիրաթը /1194-1203/:

Գրիգոր Ե-ի խորհրդավոր մահը և Գրիգոր Ապիրատի ընտրությունը, առանց Արևելյան վարդապետների մասնակցության և հաստատման, լուրջ ընդդիմություն է առաջացնում Հայաստանում: Արևելյան վարդապետները միութենաներ կողմնորոշումով, և կաթողիկոսական Աթոռին բազմեցնել Անիի միութենայի արքեպիսկոպոսին: Լեոնը, որ հույս ուներ Արևմուտքի օգնությանը, Բագավորական թագ ստանալ, չէր կարող համաձայնվել այս պահանջի հետ, քանի որ Բարսեղ եպիսկոպոսը Հայտնի էր իր թուևը ավանդապահությանը և բնական է, որ եկեղեցական հարցերում ոչ մի զիջում չէր անի Լատիններին:

Արևելյան վարդապետները Բարսեղ Անեցուն ձեռնադրում են կաթողիկոս Մեծ Հայքի համար:

դ. Այլ հակաթու կաթողիկոսներ

Գրիգոր Զ Ապիրատ կաթողիկոսի մահով Հայոց Հայրապետական Աթոռի վրա վերջանում է Պաշտպանության տոհմի իշխանությունը: Հաջորդում է Լեոն Բագավորի թեկնածու Սսի Հովհաննես արքեպիսկոպոսը /1203-1221/, քանի որ հարմար Պաշտպանի չկար: Այս ընտրությունը մերժվում է Սերաստիայի Անանիա արքեպիսկոպոսի կողմից, որ իրեն համարում էր կաթողիկոսության հիմնական թեկնածուն, քանի որ Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսի և Մոկացիների ազդատոհմից էր և ժողովրդական իրավունքով գտնում էր, որ կաթողիկոսական Աթոռը իրեն է պատկանում: Այս փաստը խոսում է այն մասին, թե զեռ որքան հզոր էր Հայ իրականության մեջ Հայոց կաթողիկոսության ժողովրդական լինելու հին սովորությունը:

Այդ ժամանակ թեև Հռոմկայի Աթոռը համարվում էր Հայոց Բուն կաթողիկոսությունը, սակայն իրականում նրա իշխանության տակ գտնվում էր Հայության միայն մի մասը: Սելջուկներին ենթակա Հայաստանի հարավային մասը գտնվում էր Այթաբադի կաթողիկոսի իշխանության տակ, իսկ Հյուսիսային մասում, որ ազատագրվել էր Վրաց պետության կողմից, կաթողիկոս էր Բարսեղ Անեցին: Հայության մի ստվար մաս գտնվում էր Իկոնիայի սելջուկյան սուլթանության սահմաններում /Իկոնիա, Կեսարիա, Սերաստիա/: Օգտվելով ժամանակի քաղաքական վիճակից և ստանալով Իկոնիայի սուլթանի հովանավորությունը, Անանիան իրեն հռչակում էր կաթողիկոս Իկոնիայի սուլթանության հայության համար:

Որոշ ժամանակ անց գծություն է բնկնում Լեոն Բագավորի և Հովհաննես կաթողիկոսի միջև: Թագավորը չի ճանաչում կաթողիկոսի իշխանությունը և, քանի որ կաթողիկոսական Աթոռը գտնվում էր Կիլիկիայի Հայկական Բագավորության սահմաններից դուրս՝ Հռոմկայում, Լեոնը նոր կաթողիկոս է ընտրում Արքակաղին վանքի առաջնորդ և Մամեստիայի արքեպիսկոպոս Դավթին, 1207 թվականին, նրա Աթոռը հաստատելով Սսում:

Այսպիսով Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությունից բացի, որի իշխանությունը սահմանափակվել էր Հռոմկայի փոքրիկ իշխանության սահմաններում, գոյություն ունեին 4 տեղական կաթողիկոսություններ՝ 4 տարբեր պետությունների մեջ, չհաշված Աղվանից Աթոռը:

Բարբախտաբար այս գրությունը երկար չի տևում: 1211 թվականին

մահանում է Դավթի Արքակաղեցին: Դրանից առաջ մահացել էր նաև Բարսեղ Անեցին և Անիի իշխան Զաքարեն Թույլ չէր տվել նոր կաթողիկոսի ընտրություն կատարել: Նույն օրերին մահանում է նաև Անանիա Սերաստացին: Լեոն Բագավորն էլ հաշտվում է Հովհաննես Զ Սեցու հետ, որով օրինավոր Հայոց կաթողիկոսության իշխանությունը գարձալ տարածվում է ողջ Հայության վրա՝ բացի Այթաբադի կաթողիկոսության սահմաններից:

Ուսումնասիրություն

Վ. Պետրոսյան, Անանիա Բակաթոռ կաթողիկոս, Միոն՝ 1894, էջ 288-289, 360-363:

Դաս ԻԵ. ՀԱՅ-ԱՍՈՐԱԿԱՆ ԵՎ ՀԱՅ-ԼԱՏԻՆ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ա. Հայ-ասորական եկեղեցական հարաբերություններ

Ինչպես տեսանք ժԱ դարի սկզբներից մեծ թվով Հայ զանգվածներ Հաստատվեցին Ասորիքի Հյուսիսային սահմաններում: Երկու քրիստոնյա եկեղեցիներ, որ 726 թվականի Մանազկերտի ժողովով միութուն էին Հաստատել, Հակառակ իրենց ունեցած դավանաբանական և ծիսական որոշ տարբերությունների, մինչ այդ շարունակում էին ապրել խաղաղ դրացիություն: Սակայն երբ այդ եկեղեցիների անդամները սկսեցին ապրել միասնոր, միմյանց ամենօրյա շփմամբ, նորից սեղանի վրա դրվեցին այն ծիսական Հարցերը, որոնց մասին տարբեր կարծիքներ և սովորություններ ունեին երկու եկեղեցիները: Դեռ Գևորգ Լուսեցի կաթողիկոսի ժամանակ Հակոբ Բիկյան եկեղեցու պատրիարք Հեսու Բար Շուշան Հովհաննես Ժ-ը /1058-1073/ մի գրություն է ուղարկում Գևորգ Լուսեցի կաթողիկոսին, ջատագովելով ձեռնով, մի գրություն է ուղարկում Գևորգ Լուսեցի կաթողիկոսին, ջատագովելով ձեռնով, առողջ ու խմորյալ Հացով և ջրախառն գինիով պատարագելու ասորիների սովորությունը և դատապարտում բաղաժ Հացով և անապակ գինիով պատարագելու Հայոց ավանդությունը: Ասորի պատրիարքի այդ գրությանը պատասխանում է Գևորգ կաթողիկոսը մի նամակով, որ մեր եկեղեցական մատենագրության արժեքավոր էջերից է: Այս թղթակցությունները խնդրել էին լուծվում և երկու ազգերի Հարաբերությունները գնալով ավելի թշնամական են դառնում: Ստեղծվում են մեղադրական և Հակաճառական զրվածքներ թե Հայոց և թե ասորիների կողմից: Գրիգոր Գ Պաշլավունի կաթողիկոսը Հրամայում է այրել ասորի Լանես Բար Անդրեաս եպիսկոպոսի գրությունը, ուր ծանակվում էր Հայոց բաղաժ Հացով պատարագելու և այլ սովորություններ /1136 թ./:

ԺԲ դարի վերջին քառորդին ասորիների Միքայել պատրիարքը, ցանկանալով մերձենալ Հայ եկեղեցուն, երկու եպիսկոպոսներ է ուղարկում Հռոմկլու: Երկու եկեղեցիների միջև գոյություն ունեցող դավանաբանական տարբերությունը անապականության Հարցն էր, որ ժամանակին խնդրո առարկա էր եղել և որի շուրջ Համաձայնություն էր գոյացել 726 թվականի Մանազկերտի ժողովում: Միքայել պատրիարքի՝ Ս. Ներսես Շնորհալուսն գրած նամակում ասված էր, թե ո՞՞մանք զրպարտում են Հայերին որպես Հուլիանոս Հալիկառնացու Հետևորդներ: Ս. Ներսես կաթողիկոսը վստահացնում է Ասորիների պատրիարքին, թե Հայոց եկեղեցին նզովում է Հուլիանոսին: Երևում է, որ Ը դարից մինչև ժԲ դարը Հուլիանականության Հետ միասին սկսել է Հայ եկեղեցուն Հերետիկոս Համարվել նաև Հուլիանոսը:

բ. Հայ-լատին եկեղեցական հարաբերությունների սկիզբը

Նույն տարիներին Հայ եկեղեցին իր պատմության մեջ առաջին անգամ Հարաբերության մեջ է մտնում Հռոմեական եկեղեցու Հետ: Խաչակիրների արշավանքների Հետևանքով Արևելքում ստեղծվել էին մի շարք լատին իշխանություններ, Հիմնվել եկեղեցական նվիրապետական

Աթոռներ:

Անտիոքի լատին արքեպիսկոպոս Լուստուլփոսը /Բուզուֆ/ փորձում է անկախություն ձեռք բերել Հռոմի Աթոռից, պատճառաբանելով թե Անտիոքն է Պետրոս Առաքյալի իսկական Աթոռը:

Նույնպիսի ձգտում ուներ նաև երուսաղեմի Փուլքեր եպիսկոպոսը: Այս խնդիրը լուծելու Համար Հռոմի Աթոռը Արևելք է ուղարկում Ալպերիք /Աղբրիկ/ եպիսկոպոսին:

Վերջինս գումարում է Անտիոքի 1141 թվականի և երուսաղեմի 1142 թվականի ժողովները, քննելու Համար վերոհիշյալ երկու եպիսկոպոսների գործերը:

Ժողովներին Հրավիրվում է նաև Հայոց Գրիգոր Գ կաթողիկոսը:

Երուսաղեմի ժողովում խոսվում է նաև Հայ և Լատին եկեղեցիների դավանաբանական և ծիսական տարբերությունների մասին:

Հռոմ վերադառնալով Ալպերիքը Իննովկենտիոս Բ պապի /1130-1143/ առջև մեծապես զովում է Հայոց կաթողիկոսի և նրա եղբայր Ներսես Շնորհալուսն ողջախոհությունը:

Պապը մի նամակ է գրում Հայոց կաթողիկոսին, Հաստատելով Հայ եկեղեցու ուղղափառությունը և երկու եկեղեցիների կատարյալ միության Համար առաջարկում Հայերին Ս. բաժակի մեջ ջուր խառնել և Քրիստոսի ծնունդը տոնել ղեկտեմբերի 25-ին: Իննովկենտիոս պապը Հայոց կաթողիկոսին է ուղարկում նաև Հայրապետական քող և զավազան: Այդ ժամանակներից Հայոց եկեղեցուն մուտք է գործում Լատինական զավազանը՝ կորագլուխ ծայրով, որը աստիճանաբար գործածական է դառնում եպիսկոպոսների Համար, իսկ օձազուխ զավազանը, որ գործածում էին մինչ այդ և որ արևելյան Հուսական-կապողվիական ծագում ուներ, սահմանափակվում է վարդապետների Համար:

Թե ինչ զարգացում են ունեցել այս ղեպքերը, մեզ Հայտնի չէ:

Հիշվում է միայն, որ մի քանի տարի անց, 1145 թվականին Գրիգոր Գ Պաշլավունի մի պատգամավորություն է ուղարկում Եվգենիոս Գ պապի /1145-1153/ մոտ քաղաքական օգնություն խնդրելու: Օգնության փոխարեն պապն առաջարկում է Ս. բաժակի մեջ ջուր խառնել և Քրիստոսի Մենդյան տոնը տոնել ղեկտեմբերի 25-ին:

Մի առ ժամանակ Կիլիկիայի Հայության ուշադրությունը թեքվում է ղեպի Բյուզանդիա: 1165-1180 թվականներին տեղի են ունենում Հայ-բյուզանդական եկեղեցական Հարաբերություններ, որոնց խզումից Հեսու Հայերի ուշադրությունը կրկին թեքվում է ղեպի լատինները: Զաղաքական օգնություն ստանալու ակնկալությամբ Գրիգոր Դ կաթողիկոսը դիմում է Դուկլիոս Գ պապին /1181-1185/: Պապը 1184 թվականին նամակով խոստանում է օգնություն, միաժամանակ առաջարկելով Հայերին կատարել մի շարք փոփոխություններ, Հիմնականում ծիսական բնույթի, ինչպես օրինակ Ս. բաժակի մեջ ջուր խառնել, Քրիստոսի Մենդյան տոնը տոնել ղեկտեմբերի 25-ին, Ս. Մյուսուր օրհնել ամեն տարի Ավագ Հինգշաբթի օրը, եպիսկոպոսական ձեռնադրություն կատարել միայն կիրակի օրերին և այլն: Պապը Գրիգոր կաթողիկոսին իրրև նվիր ուղարկում է նաև պալիում, եմփորոն և զավազան:

Շուտով սկսվում է խայտառակների Գ արշավանքը: 1189 թվականին Լոռի գեղամաս Գ պապը /1187-1191/ Լայոց կաթողիկոսից և Կիլիկիայի Լեոն իշխանից օգնություն է խնդրում: Լայերը, իրապես, մեծ օգնություն են ցույց տալիս խայտառակներին:

գ. Լեոն իշխանի թագադրությունը

Լեոն իշխանը թեև 1196 թվականին Գերմանիայի Լենդերկոս Զ կայսեր կողմից ճանաչվել էր թագավոր և 1196 թվականին թագ ստացել էր լուսաբանական Այեքսիոս Գ Անգեղոսի կողմից, սակայն թագադրությունը դեռևս հետաձգվում էր: Լեոնը ցանկանում էր թագադրվել Արևմուտքի կողմից, որպեսզի վաճառվեր Արևմտյան Հովանավորությունը, իսկ ըստ ժամանակի իշխող օրենքների, Արևմտյան բոլոր քաղաքական տվյալությունները նվիրագործվում էին Պապի հաստատումով և օրհնությամբ: Վերջապես Կիլիկիա է հասնում Պապի նվիրակ Կոնրադոս կարդինալը: Լեոնին թագադրելու համար: Սակայն Պապը չէր կարող թագադրել և օրհնել մեկին, որ իր հետ զավանապես միացած չլիներ: Այդ իսկ պատճառով կարդինալը առաջ է քաշում հայ և լատին եկեղեցիների միութան խնդիրը, առաջարկելով հայերին ընդունել:

ա. Տերունի և սրբոց սուները կատարել հաստատուն ամսաթվերով, մինչև Լայոց մոտ որդեգրված էր շարժված օրերի վրա հիմնված յոթնական սխեմներ:

բ. Ժամերգությունները կատարել եկեղեցում: Լայերը սովորաբար ժամերգությունները կատարում էին զավթում, եկեղեցում կատարելով միայն Ս. Պատարագը:

գ. Մենդյան և Լարություն ճրագույններին օգտագործել միայն ձուկ և ձկնիկ և ոչ թե կաթնեղեն ու հավիկ:

Լեոն իշխանի գումարած ժողովը մերժում է Լոռի առաջարկները: Լայոսի չէ թե ինչ պայմաններով, ի վերջո համաձայնություն է գոյանում Լոռի պատվիրակի և Կիլիկիայի պետության հաջողությունների ջատագով 12 եպիսկոպոսների միջև և ի վերջո 1198 թվականի Հունվարի 6-ին սեղի է ունենում Լեոնի թագադրությունը կարդինալի կողմից, իսկ օծումը՝ Լայոց կաթողիկոսի կողմից, սակայն Լատին եկեղեցու կանոնով, որ այդ նպատակի համար թարգմանել էր Տարսուսի արքեպիսկոպոս Ներսես Լամբրոսյանցի /+1198/:

դ. Անտիոքի Լատին պատրիարքության ոտնձգությունները Լայոց կաթողիկոսության նկատմամբ

Հնում Անտիոքի պատրիարքության իշխանությունը տարածվում էր 12 նահանգների վրա, որոնցից մեկն էլ Կիլիկիան էր:

Անտիոքի նորահաստատ Լատին պատրիարքությունը երազելով վերահաստատել այդ սահմանները, մի քանի անգամ փորձ է արել իր իշխանությունը ենթարկելու նաև Կիլիկիայում հաստատված Լայոց կաթողիկոսությունը: Առաջին նման դեպքը տեղի է ունենում ԺԳ դարի սկզբին: Կիլիկիայի Լեոն Բ թագավորը /1187/1198-1219/ դիմում է Պապին, որ Անտիոքի Լատին պատրիարքը յուսուցի Լայոց եկեղեցու և Լայոց պետության գործերին: 1202 թվականին ինսուկվենտիոս Գ պապը /1198-1216/ հաստատում է Լեոնի

պահանջը:

ԺԳ դարի Ա կեսին սրվում են Անտիոքի Լատին պատրիարքի և Կիլիկիայի Լայոց եկեղեցու հակամարտությունները: Լատին պատրիարքը զժողովում, որ Լայոց կաթողիկոսը իրեն չի ենթարկվում, 1238 թվականին զահագտվում է Գրիգոր Թ պապին: Պապն անիրավ է գտնում իր պատրիարքի պահանջը և հայտարարում, որ Անտիոքի պատրիարքի իշխանությունը չի կարող Լայոց կաթողիկոսության վրա տարածվել:

Լեոն Գ թագավորի /1270-1289/ ժամանակ կրկին անգամ Անտիոքի Լատին պատրիարքը հավակնում է իշխել նաև Կիլիկիայի վրա և այս նպատակով հալածանք է սկսում հայերի նկատմամբ: Լեոն Գ-ը մի նամակ է գրում պատրիարքին, խնդրելով վերջ տալ հալածանքներին: Եվ երբ իր նամակը ազդեցություն չի ունենում, Լեոնը բռնում է պատրիարքին և աքսորում, որով և հալածանքը զադարում է:

Սկզբնաղբյուրներ

Առեփանկոսի Արևեսց կաթողիկոս, Մեծի Իմաստասերի, պատասխանի թղթոյն Անտիոքի եպիսկոպոսի, զոր վասն հաւատոյ գրեալն էր, Գիրք Թղթոց, էջ 323-334:

Տեառն Գեղոցեայ հայոց վերադրեալն և հոգեշնորհ փիլիսոփայի, պատասխանի թղթոյն Անտիոքի եպիսկոպոսի, զոր վասն հաւատոյ գրեալն էր, Գիրք Թղթոց, էջ 335-357:

Թուղթ Ընդհանրական արարեալ երիցս երանեալ սուրբ Հայրապետին մերոյ տեառն Նեոպիսի Ընդհալու, Ի Ս. Էջմիածին 1865, էջ 285-287 - Նորին տեառն Ներսիսի գրեալ պատասխանի թղթոյն պատրիարքին ասորւոց տեառն Միխայէլի, էջ 318-331 - Ներսիսի եպիսկոպոսի եղբոր կաթողիկոսի հայոց Գրիգորիսի պատասխանի թղթոյն Յակոբայ ուրումն վարդապետի ասորւոյ՝ ի մաշաբաղախի Մելիտենոյ հայոց:

Ուսումնասիրություններ

Երուսաղմ վրո Տեր-Մինասեան, Լայոց եկեղեցու յարաբերութիւնները Ասորոց եկեղեցիների հետ, էջ 233-288:

Անաստասյան, Համառոտ պատմութիւն հայ-լատինական յարաբերութեանց սկզբէն մինչև 1382 թ., Բ տպագրութիւն, Անթիլիաս-Լիբանան, 1981, էջ 34-121:

Ռաֆիկ Թադևոսյան, Միարարական բանակցություններ Կիլիկիայի շրջանում (11-14-րդ դարեր), "Էջմիածին" 1987, Ե-2 105-110:

Դաս ԻԶ. ՀԱՅ-ԲՅՈՒԶԱՆԴԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒ-ԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

1165 թվականին ներսես ԵնորՀալին Լայ և Բյուզանդական եկեղեցիների ատրերությունների մասին մի խոսակցություն է ունենում Մամեստիայի բյուզանդական զուգու Ալեքսի Հետ, որ Մանուել կայսեր /1143-1188/ փեսան էր: Դուքար, ներսեսին Հանձնելով մի Հարցարան, խնդրում է զբաղոր արձանագրել իրենց խոսակցությունը և պատասխանել այն Հարցերին, որ իրեն էին Հանձնել Լայն վարդապետները:

Ս. ներսես ԵնորՀալին պատրաստում և Ալեքսիս է Հանձնում "Գիր Հաւատոյ Խոստովանութեան" խորագրով ծանոթ գրությունը, որ բաղկացած է երկու մասից: Ա մասում խոսվում է Ս. Երրորդության և Քրիստոսաբանության մասին, իսկ Բ մասում՝ Լայ եկեղեցու ծիսական առանձնահատկությունների մասին:

Ալեքսր ստանալով գրությունը անձամբ Հանձնում է Մանուել կայսեր: Կայսրը և Կ. Պոլսի Դուկաս պատրիարքը /1166-1169/ քննելով այդ գրությունը պտնում են, որ այն կարող է Հիմք և սկիզբ Հանդիսանալ Լայ և բյուզանդական եկեղեցիների միութան Համար:

Կայսրը գրում է Գրիգոր կաթողիկոսին և խնդրում Կ. Պոլսի ուղարկել ներսես ԵնորՀալուն՝ բանակցությունների Համար:

Մինչ կայսեր պատգամավորի Լոռմկա գալը Գրիգոր Գ-ը արդեն վախճանվել էր և կաթողիկոս էր ընտրվել Ս. ներսես ԵնորՀալին /1166-1173/, որը չէր կարող թողնել կաթողիկոսարանը և Կ. Պոլսի գնալ: Ս. ներսես ԵնորՀալին իր փոխարեն կայսերն է ուղարկում մի երկրորդ գրություն, բաղկացած երեք մասից:

ա. Միութան խնդրի շուրջ:

բ. Սահմանք Հաւատոյ Լայաստանեայց եկեղեցւոյ:

գ. Յաղագս աւանդութեանց եկեղեցւոյ:

Գրության առաջին բաժնում Ս. ներսես ԵնորՀալին առջ է քաշում այն սկզբունքները, որոնց զործագրումով միայն կարելի է Հասնել ըզձալի միութան: Այդ սկզբունքներն են. «Միութիւն է կարեորս, ազատութիւն յերկայափասն և սբ յամենայնիս: Միութեանք չպետք է լինի տիրոջ և ծառայի սրինակով, այլ Հավասար Հավասարի Հետ, Հիմք ընդունելով Ս. Գրքը և Սրբազան Ավանդութեանը: Ուր որ Կատարեն զավանաբանական և ծիսական սխալներ, իննե զրանք Հայերի թէ բյուզանդացիների մոտ, պետք է մերժվեն: Ս. ներսես ԵնորՀալու այս գրությանը կայսրը և Միքայել Գ պատրիարքը /1169-1177/ պատասխանում են 1172 թվականին, միութան Համար Հայերին առջարկելով ընդունել Հետևյալ 9 կետերը:

ա. Նզովել մի բնություն խոստովանողներին՝ եվտիքեսին, Դիոսկորոսին, Աեքրիանոսին և Տիմոթեոսին:

բ. Դավանել Քրիստոսի մեթ մի անձ երկու բնություն, երկու կամք և երկու ներգործություն:

գ. Քրիստոսի Մենդյան, Անվանակոչության, Ս. Աստվածածնի Ավետման և Հարակից մյուս տոները տոնել բյուզանդացիների Հետ միասին:

դ. «Ս. Աստուած»-ը երգել առանց «Որ խաչեցար»-ի:

ե. Ս. Մեռոնը պատրաստել ձիթալուղից:

զ. Ս. Պատարազը մատուցել խմորուն Հացով ու Զրախառն գինիով:
է. Ս. Պատարագի արարողության ողջ ընթացքում ժողովուրդը մնա եկեղեցում, բացի ապաշխարողներից:

ը. Ընդունել Դ, Ե, Զ, է Տիգրեական ժողովները:

թ. Հայոց կաթողիկոսի ընտրությունը պետք է վավերացվի կայսեր կողմից:

Ս. ներսեսը, որ ջերմ պաշտպան էր եկեղեցիների միութան, Հուստակցություն արելով, պատասխանում է կայսեր և պատրիարքի զեպսան թեորիանոսին, որ ինքը միայնակ չի կարող նման լուրջ Հարցեր վճռել, որի միակ իրավասուն Լայոց ազգային-եկեղեցական ժողովն է և որ ինքը կպատասխանի այդ խնդրի Համար ժողով գումարելուց Հետո: Խոստացված ժողովը, սակայն, չի գումարվում և վրա է Հասնում Ս. ներսես ԵնորՀալու մահը:

Կայսրը իր առաջարկները կրկնում է Գրիգոր Դ կաթողիկոսին /1173-1193/, որը պատասխանում է կայսեր, թե ինքը նույնպես, ինչպես իր նախորդները, փափագում է եկեղեցիների միությունը, սակայն բյուզանդացիների առաջարկած 9 կետերը ընդունել չի կարող: Մի նոր նամակով բյուզանդացիները կրճատում են 3-9-րդ առաջարկները թողնելով միայն 1-2-ը:

Հակառակ Բուն Լայաստանի եկեղեցական ղեկավարների՝ եկեղեցիների միութան նկատմամբ ունեցած վերապահությունների, Գրիգոր Դ կաթողիկոսը 1179 թվականին Հրավիրում է Լոռմկայի ժողովը՝ պատասխանելու բյուզանդացիների առաջարկներին: Արևելյան վարդապետներին ուղարկած իր նամակում Գրիգոր կաթողիկոսը գրում է, որ չպետք է քարոզել թե Հույները աղանդավորներ են, քանի որ նրանց մեջ եղել են եկեղեցու նշանավոր Հայերը: Զպետք է նրանց ատել, այլ սիրո և մտերմական Հարաբերություն ունենալ նրանց Հետ և, եթե մոլորված են, Հանդիմանել ու զարձի բերել և կամ գոնե ցույց տալ նրանց, որ մենք առողջ ենք, որով մեծ լավություն արած կլինենք այն Հայերին, որ կրոնական պատճառով Հալածվում են Հույների կողմից:

Քրիստոնեական սիրո նման ոգով առաջնորդվելով Հանգրձա, Լայ եկեղեցու ղեկավարությունը չէր կարող Հրաժարվել իր ավանդական սրբություններից: Լոռմկայի ժողովը, որին մասնակցում էին թե Բուն Լայաստանի, թե Կիլիկիայի և շրջակայքի եպիսկոպոսները, ինչպես նաև Ազգանից կաթողիկոսը և Լակոբիկ Ասորիների պատրիարքի ներկայացուցիչը, մի կողմից նզովում է ծայրահեղ միաբնակությունը, որ միշտ նզովել էր Լայոց եկեղեցին, մյուս կողմից մերժում երկու բնություն, երկու կամք, երկու ներգործություն վարդապետությունը, Զատագովելով Մի բնության վերաբերյալ Լայ եկեղեցու մեկնությունը:

Մինչ ժողովական որոշման Կ. Պոլսի Հասնելը վախճանվում է Մանուել կայսրը /1180 թ./ և նրա Հաջորդները որևէ Հետաքրքրություն ցույց չեն տալի Լայ եկեղեցու Հետ միութան վերաբերյալ:

Սկզբնաղբյուր

Թուրք Ընդհանրական... ներսես ԵնորՀալու էջ 113-280 - Գիրք երկրորդ:

Ուսումնասիրություններ

Արշակ Տեր-Մինչևան, Հայաստանայց եկեղեցին և Բիզանդոս ժողովոց պարագայք, էջ 161-166:

Հուսե Բարձրևան, Փիլիպոսյանի հայկական վանքի վանահայր Հովհաննես Ասամանի դերը Հայ-բյուզանդական եկեղեցական բանակցություններում և նորսես ծնորհալի կաթողիկոսի օրոք /1168-1173/, Եջմիածին* 1965, է 25-32:

Ուսման Բարձրևան, Միաբարակ բանակցություններ կիլիկյան շրջանում (11-14-րդ դարեր), Եջմիածին* 1967, է 43-50:

Դաս ԻԷ. ՀԱՅ-ՎՐԱՑ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Սելջուկյան լայնածավալ պետության տրոհումից հետո Անդրկովկասում ստեղծված սելջուկ-թուրքական ամիրայությունների և օրբսասորե հզորացող Վրացական թագավորության միջև ժԲ դարի սկզբներից սկսվում է համառ պայթար, որն ընդմիջումներով շարունակվում է ավելի քան մեկ հարյուրամյակ: Հայ իշխանական տները շատ ներկայացուցիչներ, որոնք այս կամ այն չափով պահպանել էին իրենց գոյությունը հատկապես Հյուսիսային Հայաստանում, դիմում են վրաց թագավորության հովանավորության: Վրացական բանակում սկսում են կազմավորվել հայկական զինվորական միավորումներ: ԺԲ դարի 90-ական թվականներին մեծ թափով սկսվում է Հայաստանի ազատագրման գործը, վրաց արքունիքում հզոր դիրք գրաված Սարգիս Զաքարյանի և նրա երկու որդիների՝ Զաքարեի և Իվանեի ձեռամբ: Զաքարեի 1192 թվականին նշանակվել էր վրացական բանակի ամիրայասալար: Նա միաժամանակ վարում էր նաև արքունի առաջին վեզիրի պաշտոնը, իսկ Իվանեն՝ արքունի վեզիրի: 1196 թվականին Զաքարեի և Իվանեի մեկը մյուսի էտևից գրավում են Ամրեղդը, Շամքորը, Գանձակը, Արցախը, Գարդմանը, Պարտավը, Սյունիքը, Երրակը, Կարսը և այլ շրջաններ: Հայկական ազատագրված հողերի վրա հիմնվում է Զաքարյան իշխանությունը՝ վասալ վրացական թագավորության:

Ավելի քան մեկ դար Հայ-վրացական բազարական և զինվորական համագործակցության ընթացքում բնական էր, որ ստեղծվեին նաև եկեղեցական շփումներ և տարածայնություններ գանազան ծխապիտ և դավանաբանական տարբերությունները շուրջ: Եվ իրական, այդպիսի բազմաթիվ հարցերի շուրջ վիճարանություններ ու հակամարտություններ էին ծավալվել հայերի ու վրացիների միջև: Իրական հիմք ունեցող տարբերությունների վրա գումարվել են բազմաթիվ մեղադրանքներ, որոնք ավելի թյուրիմացության արդյունք են եղել և այսպիսով բուրբոքվել է կրոնական անհանդուրժողություն: Ահա թե ինչպես է բացատրում այս երևույթը ժամանակի նշանավոր վարդապետ Մխիթար Գոշր Առ Վերս թղթում. «Եւ այս ախտ ամբարտաւանութեան է, զի յոյնեզինքն կարծէ Տամարիտ և հոռոմն զինքն, նմանապէս և ազգ ամենայն, առ որս ասելի է. Արդ եզիցի Աստուած ճշմարիտ և ամենայն մարդ սուա: Թէ այնպիսի ունէաք կամք, որ զբարին յամենայն ազգաց ժողովէաք և զխոտանն ի բաց ընկուաք՝ Աստուած գործակից լինէր և ուզղէր կարգ եկեղեցոյ, զի չիք ազգ որ բարի կարդ ոչ ունի և խոտան» /Աբարատ 1900, 503-4: Վրաց եկեղեցականները բացարձակ քաջալերում էին հայերի դավանափոխությունը և նրանց վրաց եկեղեցու գիրկն ընդունելու անհրաժեշտ համարում կրկնամիտությունը: Հայկականներով արբեցած վրացիները սկսում են կործանել հայկական եկեղեցիների ավագ խորանների խաչերը, քանի որ իրենց մոտ խաչի փոխարեն սրբապատկերներ էր դրվում ս. Սեղանի վրա, ավերում եկեղեցիները:

Ստեղծված այս վիճակը բարվոքելու նպատակով Մխիթար Գոշր առանձին նամակներով դիմում է ինչպես Վրաց եկեղեցու ղեկավարությանը, այնպես էլ Զաքարեի և Իվանեի իշխաններին: Մխիթար Գոշր իր թղթում քննարկում է բոլոր տարածայնությունները, բացահայտում բազմաթիվ մեղադրանքների անհիմն

Դաս ԻԸ. ՄԻԱՐԱՐԱԿԱՆ ՆՈՐԱՆՈՐ ՓՈՐՁԵՐ

ա. Հայ-լատին եկեղեցական հարաբերությունների շարունակությունը

1244 թվականին Հռոմի Իննովկենտիոս Դ պապը /1243-1254/ Հայոց Կոստանդին Ա Բարձրաբերդի կաթողիկոսին /1221-1267/ մի նամակով առաջարկում է Հիվանդների օժուժը կատարել յուրով՝ Լատին եկեղեցու սովորության համաձայն:

1243 թվականին Կիլիկիայի Հոգևորականների մասնակցությամբ գումարվել է Սսի Բ ժողովը, որ 24 բարեկարգական կանոններ է հաստատել, հիմնականում Հավատացյալների վարք ու բարքի վերաբերյալ: Այդ կանոնները ժամանակի քաղաքական անբարենպաստ պայմանների պատճառով զեռ չէին ուղարկվել քաղաքական անբարենպաստ պայմանների պատճառով զեռ չէին ուղարկվել Արևելյան վարդապետներին ի հաստատումն: Ի վերջո 1246 թվականին մի շրջաբերականով կաթողիկոսը Վարդան վարդապետ Արևելցու ձեռքով դրանք ուղարկում է Հայաստան, որոնց վրա ավելացվում է նաև, իբրև իր ցանկությունը, կատարել Հիվանդների օժման կարգը:

Իննովկենտիոս Դ պապը, սակայն, այդքանով չգոհացավ: Նա 1248 թվականին Կիլիկիա ուղարկեց Տիմանը եպիսկոպոսին, բացահայտելու Համար այն քաղաքական շահերը, որ կարող էին ստանալ Հայերը երկու եկեղեցիների միությունից:

Հեթում թագավորը պապի նամակը ուղարկում է Հռոմկա, Կոստանդին կաթողիկոսին, խնդրելով պատասխանել: Հայոց կաթողիկոսը, որքան էլ որ նախկինում հարգանք էր տածել Հռոմի Աթոռի նկատմամբ, չէր կարող ընդունել այն պայմանները, որ առաջարկում էր պապը: Ուստի նա 15 հատվածից բաղկացած մի գրություն ուղարկեց Հեթում թագավորին՝ հերքելով Հռոմեակաթոլիկ եկեղեցու վարդապետությունը և հորդորելով թագավորին յևարվել նրանց խոսքերին:

Հռոմի Աթոռը ստանալով նման սխառասխան, սահմանափակում է առաջարկները և 1250 թվականին գրած նամակում առաջարկում է միայն ընդունել Ֆիլիսթորեի վարդապետությունը, բայց ուրի Ա. Հոդին լինել է ոչ միայն Հայր Աստուծոց, այլ նաև Որդի Աստուծոց: Ինչպես հայտնի է ճիշտ այս Հարցի պատճառով էր տեղի ունեցել Հույն և Լատին եկեղեցիների բաժանումը /1054/:

Պատասխանելու համար այս առաջարկին Կոստանդին կաթողիկոսը 1251 թվականին գումարում է Սսի Գ ժողովը: Զկարողանալով վերջնական եզրակացություն գալ, ժողովը դիմում է Արևելյան վարդապետների կարծիքին: Խնդիրը նոր էր Հայ եկեղեցու համար և բնական է, որ սկզբնական շրջանում զանազան կարծիքներ լինեին: Հենց Կոստանդին կաթողիկոսը պետում էր, որ այդպես բնորոշելուց «յկայ վնաս և ի վրոց է բանն. և իբրև եմք ասացեալ, գի իմաստնոց միտքն ուղ մնայ ի լսելն: Բայց տիմարացն ցաւէ, լաւ չասելն է, զի մի է պատճառն Հայր, միոյն ծննդեամբ և միոյն ելողութեամբ. և պատեհ է, որ մի լինի պատճառ յատուկ, յստակ, մեկին և պարզ: Եւ Հոգի Որդոյ ասի, զի Որդով բաշխեցաւ պարզ և ի Հոգւոյն, որպէս հայրենի բարիքն» /ԳՔ 604/:

Նման մի պատասխան է պատրաստել հավանաբար Սսի ժողովը, որը սակայն անհետևանք մնաց Հռոմի Աթոռի երբեք զիջման կամ պատճառով:

1262 թվականին Արևելք է գալիս և Աբայիայում /Պողոսյան /Հաստատվում Ուրբանոս Դ պապի /1261-1264/ նվիրակ Գուլիելմոս եպիսկոպոսը: Նվիրակին պատվելու համար Հեթում թագավորը ուղարկում է իր Օշին եղբորը, իսկ Կոստանդին կաթողիկոսը՝ Մխիթար Սկևռացի վարդապետին: Այս առթիվ մի վիճաբանություն է տեղի ունենում Հռոմի նվիրակի և Մխիթար Սկևռացու միջև, հիմնականում Պապի՝ եկեղեցու զուլս լինելու հարցի շուրջ: Մխիթար Սկևռացին աստվածաշնչական փաստերով ցույց է տալիս, որ եկեղեցու Գլուխը ոչ թե Հռոմի պապն է, այլ Քրիստոս:

Սիս վերադառնալով այս բոլորը Մխիթարը պատմում է Հեթում թագավորին և որի հանձնարարությամբ զրի առևում վերահիշյալ խոսակցությունը, որով և ստեղծվում է «Յաղագս Համապատուութեան երկոտասան առաքելոց» եզակի երկը:

բ. Գրիգոր Է Անավարզեցի կաթողիկոսի գործունեությունը

1292 թվականին Հայոց կաթողիկոսական Աթոռին է բազմում Անարզաբայի եպիսկոպոս Գրիգոր Է-ը /1293-1306/, ընդհանուր քրիստոնեական եկեղեցիների միության գաղափարով տարված մի անձնավորություն, որ այդ նպատակի համար պատրաստ էր գոհել Հայ եկեղեցու որոշ ավանդություններ:

Գրիգոր Անավարզեցու առաջին գործն է լինում նույն տարին եզրպետական գործերի կողմից ավերված Հռոմկայից Տայրապետական Աթոռը փոխադրել Սիս: Նույն ժամանակ թագավորում էր Գարձայ միարար մի թագավոր՝ Հեթում Բ-ը /1289-1301/, որ այնքան էր տարվել այդ գաղափարներով, որ 1293 թվականին ընդունել էր Ֆրանչիսկյան կրոնավորի կարգը:

Գրիգոր Անավարզեցու առաջին գործն է լինում Հայոց Հայսմավուրքը կարգավորել Հույների և լատինների Հայսմավուրքի նմանությունները և Հեթում թագավորի խնդրանքով, լատիններին նման, նոյեմբերի 1-ին հաստատել Ամենայն սրբոց տոն: Նա փորձեց փոփոխություններ մտցնել նաև մի շարք ծիսական Հարցերում, Հարցեր, որոնք միշտ պատճառ էին Գարձայ Հուսնայ և լատինների Հետ եկեղեցական միության ձախողման: Այսպես նա պատվիրեց քրոսոսյանցիների պահքը չլուծել, հիվանդների համար ձեռք օրհնել, Ս. Բաժակի մեջ ջուր խառնել և այլն: Միաժամանակ նա Հույներից պահանջում էր, որ իբրև փոխհատուցում Անտիոքի պատրիարքական Աթոռը ենթարկվի Հայոց կաթողիկոսությանը:

Անավարզեցու այս փոփոխությունները լուրջ ընդդիմություն առաջացրեցին Արևելյան Հայաստանում, ուր Սյունյաց միսրոպոլիտի նախագահությամբ մի ժողով գումարվեց և մի նամակով զրուցալուծեց կաթողիկոսը, որ Հայ եկեղեցու ավանդությունների մեջ փոփոխություններ չմտցնի:

1274 թվականին Լիոնում տեղի էր ունեցել Բյուզանդական եկեղեցու միությունը Հռոմի Աթոռի հետ, մի բան որ առաջ էր բերել բյուզանդացիների դժգոհությունը: Մի քայլով Պալեոլոգ կայսեր /1259-1282/ Հաջորդող Անդրոնիկոս Բ-ը /1282-1328/ իր ժողովրդի սիրտը շահելու համար խզում է այդ միությունը և ամեն կերպ քաջալերում Բյուզանդական եկեղեցու

զավանութունը, միաժամանակ Հալածանք սկսելով բոլոր այն անձանց դեմ, ովքեր կողմնակից էին Հոռոմի Աթոռի հետ միության: Այդ Հալածանքը ստարածվում է նաև Հայերի վրա: 1296/96 թվականներին Հունաց արքայադուրս կին Հայազգի Մարիամին և նրա քրոջը Հույն եկեղեցու պահանջով կրկին դրոշմում են, իբրև հերետիկոսությունից զարձուցներ:

Ինչպես այս երևույթները, այնպես էլ Արևելյան վարդապետների ժողովական գրությունը զգաստացնում են Գրիգոր Անավարզեցուն և նա, որ մինչ այդ ավելի Հունական, քան լատինական կողմնորոշում ուներ, փոխում է իր ընթացքը և իր Հայացքը սեեռում զեպի Արևմուտք, Կիլիկիայի թագավորության համար քաղաքական օգնություն ստանալու ակնկալությամբ: Նա պատրաստվում էր նոր փոփոխություններ մտցնել Հայ եկեղեցու ծիսակարգում և այդ նպատակի համար առանձին շարականներ գրեց Բրիտանոսի ծննդյան և Մկրտությունից տոների համար, ծրագրելով այդ տոները միմյանցից բաժանել:

Անդրադառնալով, սակայն, որ լատիններից էլ էական օգնություն չի կարելի ստանալ, նա ավելորդ է համարում այլևս եկեղեցիների միության խնդրով զբաղվել և այդպիսով իր եկեղեցու ծոցում ներքին խռովություններ ստեղծել: Եստուհանում է միայն, չեթում թագավորաձոր և Լևոն Դ թագավորի /1301-1307/ խնդրանքը կատարելու համար, իր մատուցած պատարագներին /1301-1307/ խնդրանքը կատարելու համար, իր մատուցած պատարագներին հանդիսանալով նաև ուրիշների համար:

Նեթումն ու Լևոնը, սակայն, Արևմուտքից օգնություն ստանալու հույսով կաթողիկոսից պահանջում են կատարյալ միություն անել երկու եկեղեցիների միջև: Կաթողիկոսը մերժում է, որի պատճառով էլ գահընկեց արվում և աքսորվում, ուր և մահանում է 1306 թվականին, մահվան անկողնում Հայտարարելով. «Հայ եմ և Հայ մեռանիմ»:

գ. Սսի 1307 թ. և Աղանայի 1316 թ. միարարական ժողովները

Անավարզեցու մահից հետո Լևոն թագավորը մի ժողով է գումարում Սսում 1307 թվականին, որ ծանոթ է Սսի 2 ժողով անունով, որին մասնակցում են Կիլիկիայի 43 եպիսկոպոսներ և իշխաններ: Լևոնը ժողովին է ներկայացնում մի նամակ, իբրև թե գրված Գրիգոր Անավարզեցու կողմից, որ բովանդակում էր հետևյալ զավանարանական և ծիսական փոփոխությունները.

- ա. Ս. բաժակի մեջ ջուր խառնել:
 - բ. Ընդունել 7 Տիեզերական ժողովները:
 - գ. Բրիտանոսի մեջ խոստովանել երկու բնություն, երկու կամք և երկու ներգործություն:
 - դ. Տերունական տոները տոնել Հույների և լատինների նման, Մնունդը՝ ղեկտմերերի 25-ին, Ավետումը՝ մարտի 25-ին, Տեսառնդառաժը՝ փետրվարի 2-ին և այլն:
 - ե. Մննդյան և Հարության ճրագալույցները լուծել միայն ձեթով ու ձկով:
 - զ. Ս. Աստվածը երգել Բրիտանոս բառի հավելումով. «Բրիտանոս որ խաչեցար»:
- Ժողովականները, բացի 5 եպիսկոպոսներից ընդունեցին այս

փոփոխությունները: Նույն ժողովում կաթողիկոս ընտրվեց միության ջատագովներից Կոստանդին Գ Կեսարացին /1307-1322/:

Սսի ժողովի որոշումները լուրջ ընդդիմություն են առաջ բերում ինչպես Արևելյան Հայաստանում, այնպես էլ Կիլիկիայում: Լևոն թագավորին հաջորդած Օշինը /1307-1320/ ամեն ջանք գործադրեց այդ որոշումները ի գործ դնելու համար, կանգ չառնելով նույնիսկ բանտարկութան և աքսորի վրա:

Ստեղծված խռովություններին վերջ տալու համար Օշինը 1316 թվականին գումարում է Աղանայի ժողովը, 13 եպիսկոպոսների, 7 վարդապետներին և 10 իշխանների մասնակցությամբ: Այս ժողովում քննարկվում են Սսի ժողովի որոշումները զեմ եղած առարկությունները, մերժվում այդ առարկությունները իբրև թե ճշմարտության հակառակ և կրկին անգամ հաստատվում Սսի ժողովի որոշումները: Նման ժողովները սակայն, չէին կարող Հայ եկեղեցու ավանդությունները խաթարել և բնական է, ժամանակավորեպ նշանակություն ունեցան:

Օշին թագավորը, Աղանայի ժողովից հետո, 1316 թվականին դիմում է Հովհաննես ԻԲ պապին /1316-1334/ և Ֆրանսիայի Փիլիպպոս թագավորին, խնդրելով եկեղեցիների միությունից հետո խոստացված օգնությունը: Պապը, սակայն, որոշ դրամական օգնություն միայն ուղարկելով, առաջարկում է այս անգամ, որ Հայ եկեղեցու էլ հիվանդները օժան յուզը եպիսկոպոսը օրհնի և որ Դրոշմի խորհուրդը միայն եպիսկոպոսը կատարի:

Խոստացված օգնության սպասումով 1320 թվականին Օշին թագավորը կնքում է իր մահկանացուն, թագավորությունը թողնելով իր մանկահասակ որդուն՝ Լևոն Ե-ին /1320-1342/: Վերջինս, շարունակելով իր նախորդների լատինախեր քաղաքականությունը, շահում է միայն մահմեդական, հատկապես նգրիպոսի մամուլյուկների թշնամությունը, որոնց հաճախակի հարձակումները սկիզբ գրեցին Կիլիկիայի Հայկական թագավորության կործանմանը /1375 թ./:

Արևմուտքը, հայ ժողովրդի և Կիլիկիայի թագավորության այս ճանաժամային պահին, փոխանակ կատարելու իր խոստումները, նորից կրոնական հարցեր էր մեջ բերում և զանազան նոր առաջարկներ անում: Չայրացած արևմուտքիների այս ընթացքից, Մեսրոպ Ա Արտազեցի կաթողիկոսը /1359-1372/, 1361 թվականին գումարում է Սսի Ը ժողովը և հրամայում Հայ եկեղեցու ծիսակարգից վերացնել ամեն մի նորամուծություն, որ արդյունք է եղել Կիլիկյան թագավորների լատինաժող քաղաքականության:

Սկզբնաղբյուրներ

Թուրք Կոստանդեայ կաթողիկոսի Հայաց. գոր գրեաց առ Հեթում թագաւորն . . . պատասխանի թղթին որ ի Պապէն Հռոմայ բերաւ առ թագաւորն Հայոց Հեթում, ի ձեռն Լիկաթին . . . ի թուխ հայոց ի ՈՂԵ, ի ձեռն արդիւնական վարդապետին վարդանայ . . . Գիրք Թղթոց, էջ 503-509:
Պատասխանիք Միքիթարայ Լաճանայի Ալեկազարու Յաղագս համապատուութեան երկոտասան առաքելոց, յերուսաղէմ, ի տպարանի Սրբոց Յակովբեանց 1865:

Ուսումնասիրություն

Անպատասխան, Համառոտ պատմություն հայ-լատինական յարաբերութեան . . . էջ 124-213:

Դաս ԻԹ. ԱՂԱՆԴԱՎՈՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐ Թ-ԺԲ ԴԱՐԵՐՈՒԻ

ա. Թոնդրակեցիներ

Թ-ԺԱ դարերում Հայաստանում երևան են եկել աղանդավորական շարժումներ, որոնց հետևորդները ծանոթ են "Թոնդրակեցիներ" ընդհանուր անվամբ: Այդ անունը նրանց տրվել է շարժման բնօրրան Թոնդրակ բնակավայրի անունից, որ գտնվում էր Հարթ և Ապահունիք գավառների սահմանագլխին:

Թոնդրակեցիների շարժման հիմնադիրը և առաջին առաջնորդը համարվում է Սմբատ Ջարեհավանցին, որ Հովհաննես Դ Ովայնցի կաթողիկոսի օրոք /833-855/ Մաղկոտն գավառի Ջարեհավան գյուղից տեղափոխվելով Թոնդրակ սկսում է իր քարոզչությունը:

Սմբատ Ջարեհավանցու և նրա հետևորդների ղեմ հալածանք են սկսել ոչ միայն Հայ եկեղեցական և աշխարհիկ ղեկավարները, այլ նաև Մանազկերտի արքա Էմիր Աբու-Բարդը: Այս խոստում է այն մասին, որ Թոնդրակեցիների շարժումը կրոնական լինելուց բացի, ուներ նաև սոցիալական բնույթ:

Այդ հալածանքների պատճառով, հավանաբար, Թոնդրակեցիները սկսում են գաղտնի պահել իրենց ուսմունքը ու ամփոփվել փակ համայնքներում: Միաժամանակ չլատարվելու համար նրանք թյուրիմացության մեջ էին գցում իրենց հարցաքննողներին, թաքցնելով իրենց հակակեղեցական դիրքորոշումները: Թոնդրակեցիների գաղափարախոսությունը հիմնականում եկեղեցու քահանայության և եկեղեցական կարգերի մերժումն էր: Այնուամենայնիվ, ժողովրդին մոլորեցնելու նպատակով Սմբատ Ջարեհավանցին և իր հաջորդները եկեղեցուց արտաքսված եպիսկոպոսների ձեռամբ հոգևոր պաշտոնյաներ էին ձեռնադրել տալիս և այլ եկեղեցական կարգեր կատարում:

Այս պատճառով շատերը չէին կարողանում բժրունել Թոնդրակեցիներին աղանդավորությունը: Այդպիսիներից էին, օրինակ, Մուշեղ վարդապետը և Կճավա վանքի վանապարտեզի ղեկավարը, որոնց Թոնդրակեցիների սխալները բացահայտելու համար Ս. Գրիգոր Նարեկացին գրում է իր՝ Թոնդրակյան աղանդի գաղափարախոսության ուսումնասիրության համար եզակի նշանակություն ունեցող, թուղթը:

Անանիա Մոկացի կաթողիկոսը /946-963/, տեսնելով Թոնդրակեցիներին տարածումը և Հայ եկեղեցու համար ստեղծված վտանգը, պատվիրում է Անանիա Նարեկացուն լրել մի հակաճառություն, բացահայտելու համար Թոնդրակեցիներին ուսմունքը և հերքելու այն: Դժբախտաբար Անանիա Նարեկացու այդ աշխատությունը մեզ չի հասել: Այդ երկում քննարկված խնդիրները հիշված են Ս. Գրիգոր Նարեկացու վերահիշյալ թղթում, ըստ որի Թոնդրակեցիները մերժում էին.

1. Ձեռնադրությունը:
2. Ս. Հաղորդության խորհուրդը: Ըստ Սմբատ Ջարեհավանցու ուսմունքի Հաղորդությունը պարզ "հասարակաց կերակուր" է:
3. Մկրտության խորհուրդը:

4. Մերազրույթունը:

5. Ս. Խաչի նշանը:

6. Ամուսնության պսակը: Ըստ Թոնդրակեցիների Աստված սեր է և սիրով միավորվել է ցանկանում և ոչ թե եկեղեցական պսակը: Հավանաբար այս մտածումն է պատճառ դարձել, որ Թոնդրակեցիները մեղադրվեն մոլորության, այսինքն սեռական անբարոյականության մեջ:

7. Մատաղը:

8. Տերունական օրը, այսինքն կիրակի օրը համարում էին մյուս օրերին համարժեք:

Այս ամենին պետք է ավելացնել նաև, որ Թոնդրակեցիները իրենց առաջնորդին՝ Քրիստոս էին անվանում և պաշտում, ընկնելով, ինչպես Ս. Գրիգոր Նարեկացին է ասում "Մարգարաշուքության մեջ, որ ավելի զարշնչի է և անհիշյալ, քան կուպաշուքությունը": Մերժելով հանդերձ ձեռնադրության խորհուրդը և եկեղեցու նվիրապետությունը, քարոզում էին ընդհանուր քահանայություն, այսինքն թե ձեռնադրված քահանան ոչնչով ավելի չէ մյուսներից և թե ամեն ոք իր մեջ ունի քահանայական շնորհք:

Թոնդրակեցիների գաղափարախոսության մասին արժեքավոր տեղեկություններ են պարունակում նաև Գրիգոր Մազիստրոսի մի քանի նամակները: Այսպես, Ատորիների կաթողիկոսին գրած նամակում գրում է, թե Սմբատ Ջարեհավանցին քարոզում էր վերացնել ամեն տեսակի քահանայական արարողությունները: Ասում էին թե՛ մենք չենք ընդունում իսպառ ու եկեղեցին, քահանայական զգեստն ու պատարագի զոհը: Մերժում ու ծաղրում էին Ս. Մեռնը, Հաղորդության խորհուրդը, Ս. Աստվածածինին, պահքը, մատաղը: Ըստ նրանց՝ Վերջին ընթրիքի ժամանակ Քրիստոսի խոսքերը վերաբերվում են ոչ թե Ս. Հաղորդության խորհրդին, այլ ամեն մի սեղանի: Ասում են, թե իրենք կարիք չունեն Մկրտության, քանի որ ճշմարիտ մկրտությունը Մահն է: Սիրում են Պողոս առաքյալին և անհիժում Պետրոսին: Ըստ նրանց Մովսեսը տեսել է ոչ թե Աստծուն, այլ սատանային: Մարդկության և ողջ ստեղծագործության արարչին համարում են սատանային: Մերժում են նաև սրբապատկերները:

Գրիգոր Մազիստրոսը Թոնդրակեցիներին ղեմ պաշարել է ոչ միայն նամակներով, այլ նաև կտրուկ միջոցներով: Բյուզանդական կայսրության կողմից նշանակվելով Վասպուրականի և Տարոնի գուբա, անձամբ գնում է Թոնդրակ, 1061-1064 թթ., հալածում նրանց և շատերին դարձի ենթելով, մկրտել տալիս եկեղեցու ավազանում: Գրիգոր Մազիստրոսը իր նամակներում պարծենում է, որ Հայաստանը մաքրել է Թոնդրակեցիներից: Նրա գործունեության շնորհիվ Հայաստանում մարում է Թոնդրակեցիների շարժումը:

Պետք է նշել, որ Թոնդրակեցիները այնպիսի լուրջ անհանգստություն էին պատճառել Հայ եկեղեցուն, որ մի կողմից եկեղեցու մի շարք ներկայացուցիչներ, այդ թվում նաև եպիսկոպոսներ, հաճախ անտեղի, մեղադրվել են Թոնդրակյան շարժմանը հարելու մեջ, մյուս կողմից էլ եկեղեցու բարացած ավանդություններից ամենափոքր շեղումն անգամ, ինչպես նաև ամեն մի այլ շարժում, նույնացվել են Թոնդրակյան շարժման հետ: Դրա վառ ապացույցն է Հարթի Հակոբ եպիսկոպոսի պատմությունը, որին Արիստակես Լաստիվերտցին ինչպես նաև այսօրվա շատ գիտնականներ, թյուրիմացաբար, համարել են Թոնդրակյան շարժման հետևորդ:

Սկզբնաղբյուրներ

- Արխիպիս Լաստիվոսցի Պատմություն, գլ. ԻԲ, ԻԳ:
- Զրիգոր Նարեկացի, Թուղթ . . . ի հոյակապ և յակնաւոր ուխտն Կճաւայ . . . ԳԹ, էջ 498-502:
- Զրիգոր Մագիստրոսի Թղթերը, հր. Կ. Կոստանեանց, Ալեքսանդրապոլ, 1910:
- Ներսես Ընտրեալի, Թուղթ ի Սամոստիա Բաղաբ յաղագս Արևորդեացն դարձի, էջ 223-229:

Ուսումնասիրություններ

- Կարապետ Արկ Տեր-Ակրոսեան, Պաղիկեան Բիզանդական կայսրութեան մէջ և մերձաւոր հերձուածային երևոյթներ Հայաստանի մէջ, Երուսաղմ 1938:
- Նույնի, Պաղիկեանց և Թոնդրակեցոց աղանդները արդի ֆենդատութեամբ, Արարատ 1900, էջ 328-333:
- Աշոտ Հովհաննիսյան, Սմբատ Չարեհավանցի, նրա ժամանակն ու ժամանակակիցները, Բանքեր Մատենադարանի նո. 3, Երևան 1956, էջ 7-30:
- Ե. Գ. Տեր-Մինասյան, Միջնադարյան աղանդների ծագման ու զարգացման պատմությունից, Երևան 1968, էջ 149-189:

Դաս Լ. ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Երուսաղեմի եկեղեցու առաջին Հայրապետը եղել է Հակոբոս Տեառնեղարարը: 381 թվականին Կ. Պոլսի Բ Տիեզերական ժողովում Երուսաղեմի եպիսկոպոսությունը բարձրացվում է պատրիարքության:

Դ զարից սկսած բազմաթիվ Հայ ուխտավորներ գնում են Երուսաղեմ: Հայաստանի նախարարական տները և եպիսկոպոսական աթոռները իրենց թեմի ուխտավորներին օթևաններ ապահովելու համար Երուսաղեմում կառուցում են բազմաթիվ վանքեր, որոնց թիվը 2 դարում արդեն հասնում էր 70-ի: Հետաքրքրական է, որ այդ Հայկական վանքերից շատերը կոչվում էին այն նախարարական տան և թեմի անունով, ում կողմից որ կառուցվել և պահպանվում էին, ինչպես օրինակ. Մամիկոնեից վանք, Գուգարաց վանք, Մրենեաց վանք, Ռշտունեաց վանք, Խորխոռունեաց վանք, Անձևացեաց վանք, Արշակունեաց վանք, Կամար սկանաց վանք, Ամատունեաց վանք, Սահառունեաց վանք, Պալունեաց վանք, Արծրունեաց վանք, Կոտայեցվոց վանք, Վարժնունեաց վանք, Վանանդացեաց վանք, Տալարաց վանք, Մոկաց վանք, Քաջբերունեաց վանք, Արցախի վանք, Ամարասի վանք և այլն: Որոշ նախարարական տներ և թեմեր ունեին մեկից ավելի վանքեր, ինչպես օրինակ Մամիկոնյանները, Արշակունիները, Սյունեցիները, Սահառունիները և այլն: Այս վանքերը կառուցվել և պահպանվում էին Հայ նախարարական տները և եպիսկոպոսական աթոռների ծախսերով:

Հայկական այդ վանքերը իրենց առաջնորդներով, վանականներով և ժողովուրդով մինչև 2 դարի կեսը գտնվում էին Երուսաղեմի պատրիարքի իշխանություն տակ, ինչպես ընդունված էր այն ժամանակ Ընդհանուր եկեղեցական նվիրապետական կարգով:

Երբ Երուսաղեմի պատրիարքությունը կայսերական ճշման տակ 2 դարի կեսերին վերջնականապես որդեգրեց քաղկեդոնական դավանանքը, Երուսաղեմի Հայ եկեղեցին բաժանվեց, որով և ձևավորվեց Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքությունը:

Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքի նվիրապետական աստիճանը արքեպիսկոպոսությունն է, իսկ պատրիարք կոչումը ավելի վարչական անվանում է, որ տրվել է Երուսաղեմի Հայոց արքեպիսկոպոսներին քաղաքական իշխանությունների կողմից, հաստատելու համար նրանց ինքնավարությունը և անկախությունը այլ եկեղեցական Աթոռից, Երուսաղեմի Հայ վանքերի և եկեղեցիների գործերը տնօրինելու մեջ: Այդ է պատճառը, որ հաճախ Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքները կոչվել են պարզապես Արքեպիսկոպոս Երուսաղեմի:

Երուսաղեմի Հայոց առաջին պատրիարքների անունները մեզ չեն հասել: Հայտնի է միայն, որ Բյուզանդական տիրապետության շրջանում, մինչև արաբների կողմից Երուսաղեմի զբաղումը /636 թ./, Երուսաղեմի Հայոց եկեղեցին Հայաժանքների էր ենթարկված քաղկեդոնականների կողմից: Աստիճանաբար դատարկվում էին Հայոց վանքերը և դառնում բյուզանդացիների սեփականությունը:

Մեզ հայտնի Երուսաղեմի Հայոց առաջին պատրիարքը Աբրահամն է, որը,

Համաձայն Ձեքի ալ զին արարագիր պատմիչի, տեսնելով Մուհամմեդի աճող գորւթլոյնը, 626 թվականին անձամբ գնում է նրա մոտ և մի Հավատարմագիր ձեռք բերում նրանից, Երուսաղեմի Հայոց Եկեղեցու անձեռնմխելիութան ձեռք բերում նրանից, Երուսաղեմի Համար մեջ ենք բերում այդ Հրովարտակի պատճեն. մասին: Հետաքրքրութան Համար մեջ ենք բերում այդ Հրովարտակի պատճեն. «ես Մուհամմեդ, որդի Արդուլահի, մարգարե և առաքյալ Աստուծո, Աբրահամ և Երուսաղեմ ու Դամասկոս ու Արարիո մյուս սահմանները պատրիարքին և Երուսաղեմ ու Դամասկոս ու Արարիո մյուս սահմանները գտնվող Հայոց եպիսկոպոսներին ու վարդապետներին և իրենց Հպատակ ժողովուրդներին, այսինքն՝ Երուսաղեմում բնակվող Եթովպիացիներին, Պարսիկներին ու Ասորիներին շնորհեցի ընդ իրենց վանքերը, եկեղեցիներն ու Ղպտիներին ու Ասորիներին շնորհեցի ընդ իրենց վանքերը, եկեղեցիները՝ Ա. վկայութեամբ, խոստացա և տվի Երուսաղեմ գտնվող եկեղեցիները՝ Ա. Հարութեան տաճարը և Ա. Հակոբ կոչված Մեծ Եկեղեցին, որ Ա. Բարաքի Հարութեան տաճարը և Ա. Սիոնի վանքի մաս, տվի նաև Ձիթնի վանքը և Հարավակողմի դիմացն է և Սիոնի վանքի մաս, տվի նաև Ձիթնի վանքը և Քրիստոսի Բանտի վանքը, Բեթղեհեմի եկեղեցին և Ա. Հովհաննեսի ու Սամարիայի մատուռները և Ա. Հարութեան տաճարի ետևի աղօթարաններն ու ամրոցը Գողգոթան, վերահարկով ու ներքնահարկով և Քրիստոսի Գերեզմանը, ուր լույսն են վառում. ու կրոնավորական բոլոր ուխտատեղիները, լեռներն ու ձորերը, կալվածներն ու ստացվածքները նրանց տվի՝ Աստուծո և լեռներն ու ձորերը, կալվածներն ու ստացվածքները նրանց տվի՝ Աստուծո: Այս Աստուծո առաքյալի ու բոլոր մուսուլման Հավատացյալների վկայութեամբ»: Այս Հավատարմագիրը Հիշատակում է նաև Սալահեդդինը 1187 թվականին Երուսաղեմի Հայոց Եկեղեցուն տված իր Հավատարմագրի մեջ:

Թեև դժվար է Հաստատու պես պնդել վերոհիշյալ Հրովարտակի վավերականության վրա, հստակ է, այնուամենայնիվ, որ այն արտավավերականության է արարական առաջին խալիֆաների քաղաքականությանը: Երբ Հայտնությունն է արարական առաջին խալիֆաների քաղաքականությանը, նման մի Օմար խալիֆան /634-644/, 636 թվականին գրավում է Երուսաղեմը, նման մի Հավատարմագիր է տալիս Երուսաղեմի Հայոց պատրիարք «եզեկիեի որդի Գրիգոր Ուրֆայեցուն»:

1099 թվականին խաչակիրները գրավում են Երուսաղեմը և ստեղծում Երուսաղեմի Թագավորությունը, միաժամանակ հիմք դնելով նաև Երուսաղեմի Լատին պատրիարքությանը:

Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքներից Սահակ մասնակցել է Լոռվի լայի 1179 թվականի ժողովին, որի արձանագրության տակ ստորագրել է Գրիգորիս Հայոց կաթողիկոսի, Ստեփանոս Աղվանից կաթողիկոսի, Անիի Բասիլիոս արքեպիսկոպոսի և Անտիոքի Գրիգորիս արքեպիսկոպոսի ստորագրություններից հետո՝ Սահակ արքեպիսկոպոսն աստուածակոսի քաղաքին Երուսաղեմի, ստորագրությանը: Ելնելով Սահակ Պատրիարքի ստորագրության տեղից կարելի է եզրակացնել, որ այն ժամանակ Հայ Եկեղեցու նվիրապետական կարգում Երուսաղեմի եկեղեցու արքեպիսկոպոսությունն անկասկածաբար էր կողմից Երուսաղեմի եկեղեցու արքեպիսկոպոսությանը կողմ ունենալը, մյուս կողմից Ընդհանուր Եկեղեցու նվիրապետական կառուցվածքում Երուսաղեմի պատրիարքությանը՝ Անտիոքի պատրիարքությունից հետո գրվելը, որով և Անտիոքի Հայ Եկեղեցու

արքեպիսկոպոսը նախորդում է Երուսաղեմի Հայոց արքեպիսկոպոսին:

1187 թվականին եպիսկոպոսի սուլթան Սալահեդդինը գրավում է Երուսաղեմը և վերջ տալիս խաչակիրների իշխանությանը Ս. Քաղաքում: Հայոց պատրիարք Աբրահամ Սալահեդդինին ներկայացնելով Մուհամմեդի, Օմարի և Ալիի /656-661/ Երուսաղեմի Հայ Եկեղեցուն տված Հավատարմագրերը, ստանում է նրանից մի նոր Հավատարմագիր:

Ռուբինյան Թագավորության շրջանին Երուսաղեմի Հայոց Առաքելական Աթոռը գտնվում էր Կիլիկիայի Թագավորների քաղաքական պաշտպանության և Սիկաթոսի Կաթողիկոսների հոգևոր իրավասության ներքո:

Երբ Օշին Թագավորը /1307-1320/ և Կոստանդին Գ Կեսարացի կաթողիկոսը /1307-1322/ պարտադրում են Հայ Եկեղեցու թեմակալ առաջնորդներին ընդունել Սահ 1307 թվականի ժողովի որոշումները, Երուսաղեմի Սարգիս պատրիարքը, անաղարտ պահելու համար Երուսաղեմի Հայ Եկեղեցու վարդապետությունը, եպիսկոպոսի սուլթանից հրովարտակ ձեռք բերելով անջատում է իր Աթոռը Կիլիկիայի հոգևոր իշխանությունից և սկսում անկախորեն վարել իր գործերը 1311 թվականից սկսած: Այս ղեկավար առիթ է տվել ոմանց կարծելու, թե Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքությունը հիմնադրվել է 1311 թվականին: Տեսանք արդեն, որ այն առաջացել է Զ Կարում անջատվելով Ա. Հակոբոս Տեսանեղբոր հիմնադրած պատրիարքությունից՝ քաղկեդոնականների հետ ունեցած ղափանարանական հակամարտությունների հետևանքով:

Ուսումնասիրություններ

- Բաղնիսարս վրո Գանձակեցի, Մաջորդութիւն պատրիարքաց Երուսաղեմի ի Յակովբայ տաճարի Տեսանեղբոր մինչև ցմերս ժամանակ. Կ. Պոլիս, տպագրութիւն Յովսեփայ Գավաֆեան, 1872:
- Տիգրան Ը Սալալանիս, Պատմութիւն Երուսաղեմի, գրութիւն թրգմ. Մխարպ եպս Նշանեան, Ա հոռ, Երուսաղեմ, Տպարան Սրբոց Յակովբեանց 1931:
- Աստուածատուր եպս Տ. Յովհաննէսեան, Ժամանակագրական Պատմութիւն Ա. Երուսաղեմի, հռ. Ա. ի տպարանի տաճարական Աթոռայ Սրբոց Յակովբեանց, Երուսաղեմ 1890:
- Մկրտիչ եպս Արամեան, Միարան և այցելութ Հայ Երուսաղեմի, տպարան Սրբոց Յակովբեանց, Երուսաղեմ 1929:
- Մկրտիչ եպս Արամեան, Հայկական հին վանքեր և եկեղեցիներ տուր Երկրին մէջ, տպարան սրբոց Յակովբեանց, Երուսաղեմ 1931:

Վ Ե Ր Զ Ա Բ Ա Ն

1376 թվականին կործանվում է Կիրիկյան Հայոց թագավորությունը: Երկիրն ավերվում է, սկսվում է զանգվածային արտագաղթը: Հայրապետական Աթոռը դառնում է խաղալիք օտար իշխանությունների ձեռքում: Նման քաղաքական պայմաններում Բուն Հայաստանում ծնվում է Հայրապետական Աթոռը Ս. Էջմիածին փոխադրելու գաղափարը:

1441 թվականին Ամենայն Հայոց կաթողիկոսական Աթոռը վերստին հաստատվում է Ս. Էջմիածնում:

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹՅԱՆ ԱԹՈՌԱՆԻՍՏԵՐԸ

Ս. Էջմիածին	301-484/6
Դվին	484/6-927
Աղթամար	927-947*
Արգինա	947*-1001
Անի	1001-1051
Սեբաստիա	1051-1062
Թավրուզ	1062-1065
Մամնդավ	1066-1090*
Ջեսուների Կարմիր վանք	1090*-1116
Մովք	1116-1149
Հոռմկլա	1149-1292
Սիս	1293-1441
Ս. Էջմիածին	1441-ից

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԵՎ ԻՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱԹՈՈՆԵՐԻ
ԳԱՎԱԶԱՆԱԳՐՔԵՐԸ

Ա. ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹՅՈՒՆ
(ըստ Մաղաքիա արք. Օրմանյանի)

Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ	302-325
Ս. Արիստակես Ա Պարթև	325-333
Ս. Վրթանես Ա Պարթև	333-341
Ս. Հուսիկ Ա Պարթև	341-347
Ս. Փառեն Աշտիշատցի	348-352
Ս. Ներսես Ա Պարթև	353-373
Շահակ Ա Մանազկերտցի	373-377
Ջավեն Ա Մանազկերտցի	377-381
Ասպուրակես Ա Մանազկերտցի	381-386
Ս. Սահակ Ա Պարթև	387-437
Ս. Հովսեփ Ա Լողոցմեցի	444-452
Մելիտե Ա Մանազկերտցի	452-456
Մովսես Ա Մանազկերտցի	456-461
Ս. Գյուտ Ա Արահեղացի	461-478
Ս. Հովհաննես Ա Մանգակունի	478-490
Բարզեն Ա Ոթմսեցի	490-516
Սամուել Ա Արծկեցի	516-526
Մուշե Ա Այլարբեցի	526-534
Սահակ Բ Ուղկեցի	534-539
Քրիստոփոր Ա Տիրառիշցի	539-545
Ղևոնդ Ա Եռաստեցի	545-548
Ներսես Բ Բազրեանդացի	548-557
Հովհաննես Բ Գարեղյան	557-574
Մովսես Բ Եղիվարդեցի	574-604
Աբրահամ Ա Աղբաթանեցի	607-615
Կոմիտաս Ա Աղցեցի	615-628
Քրիստոփոր Բ Ապահունի	628-630
Եզր Ա Փառածնակերտցի	630-641
Ներսես Գ Տայեցի (Իշխանեցի)	641-661
Անաստաս Ա Ակոռեցի	661-667
Իսախան Ա Ոթմսեցի	667-677
Սահակ Գ Ջորափորեցի	677-703
Եղիա Ա Արճիշեցի	703-717
Ս. Հովհաննես Գ Օձնեցի	717-718
Դավիթ Ա Արամոնեցի	728-741
Տրդատ Ա Ոթմսեցի	741-764
Տրդատ Բ Դասնավորեցի	764-767
Սիոն Ա Բավոնեցի	767-775

Եսայի Ա Եղիպատրուշեցի	776-788
Ստեփաննոս Ա Դվնեցի	788-790
Հովար Ա Դվնեցի	790-791
Սողոմոն Ա Գառնեցի	791-792
Գևորգ Ա Բյուրականցի	792-795
Հովսեփ Ա Փարպեցի	795-806
Դավիթ Բ Կակաղեցի	806-833
Հովհաննես Դ Ովայեցի	833-856
Ջաքարիա Ա Ջազեցի	856-876
Գևորգ Բ Գառնեցի	877-897
Մաշտոց Ա Եղիվարդեցի	897-898
Հովհաննես Ե Դրասխանակերտցի	898-929
Ստեփաննոս Բ Ռշտունի	929-930
Թեոդորոս Ա Ռշտունի	930-941
Եղիշե Ա Ռշտունի	941-946
Անանիա Ա Մոկացի	946-968
Վահան Ա Սյունեցի	968-969
Ստեփաննոս Գ Սևանցի	969-972
Խաչիկ Ա Արշարունի	972-992
Սարգիս Ա Սևանցի	992-1019
Պետրոս Ա Գետադարձ	1019-1058
Խաչիկ Բ Անեցի	1058-1065
Գրիգոր Բ Վկայասեր	1066-1106
Բարսեղ Ա Անեցի	1106-1113
Գրիգոր Գ Պահլավունի	1113-1166
Ներսես Դ Կլայեցի	1166-1173
Գրիգոր Դ Տղա	1173-1193
Գրիգոր Ե Քարավեժ	1193-1194
Գրիգոր Ջ Ապիրատ	1194-1203
Հովհաննես Ջ Սսեցի	1203-1221
Կոստանդին Ա Բարձրաբերդցի	1221-1267
Հակոբ Ա Կլայեցի	1268-1286
Կոստանդին Բ Կատուկեցի	1286-1289
Ստեփաննոս Դ Հոռմվիլայեցի	1290-1293
Գրիգոր Է Անավարդեցի	1293-1307
Կոստանդին Գ Կեսարացի	1307-1322
Կոստանդին Դ Լամբրոնացի	1323-1326
Հակոբ Բ Անավարդեցի կամ Կլայեցի դարձյալ կաթողիկոս	1327-1341
Մխիթար Ա Գունբրցի	1355-1359
Մեսրոպ Ա Արտազեցի	1341-1355
Կոստանդին Ե Սսեցի	1359-1372
Պողոս Ա Սսեցի	1372-1374
Թեոդորոս Բ Կիլիկեցի	1374-1382
Կարապետ Ա Կեղեցի	1382-1392
	1393-1404

Հակոբ Գ Սսեցի	1404-1411
Գրիգոր Ը Խանձողաս	1411-1418
Պողոս Բ Գառնեցի	1418-1430
Կոստանդին Զ Վահկացի	1430-1439
Գրիգոր Թ Մուսաբեկյանց	1439-1441

Բ. ԱՂՎԱՆԻՑ ՄԱՐԶՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Ա. (ըստ ծեր ուսումնասիրությունների, մոտավոր թվականներով)

Եղիազար	560-570
Աբաս	570-500
Վիրո, Զաքարիա տեղապահ	500-535
Հոհան	535-550
Ուստանես	550-558
Եղիազար	558-582

Բ. (ըստ Ալեքսան Հակոբյանի)

Ներսես Բակուր	686-704 մայիս
Սիմեոն Ա	704-705 Հոկտեմբեր
Միքայել	705-742
Անաստաս	742-746
Հովսեփ Ա	746-763
Դավիթ Ա	763-767
Դավիթ Բ	767-776
Մատթեոս Ա	776-777
Մովսես Ա	777-779
Ահարոն	779-781
Սողոմոն Ա	781-781
Թեոդորոս	781-785
Սողոմոն Բ	785-796
Հովհաննես Բ	796-821
Մովսես Բ	821-821
Դավիթ Գ	821-849
Հովսեփ Բ	849-876
Սամուել	876-893
Հունան Ա	893-902
Սիմեոն Բ	902-923
Դավիթ Դ	923-930
Սահակ Ա	930-948
Գագիկ	948-958
Հունան Բ*	-958

*Մանթուրյուն. Ա. Հակոբյանը չունի:

Դավիթ Ե	958-964
Պետրոս Ա	964-982
Մովսես Գ	982-988

Գ. (ըստ Վրթանես արղ. Աբրահամյանի)

Մարկոս Ա	996-*
Հովսեփ Գ	~1040*
Մարկոս Բ	1040*-1077
Ստեփաննոս Ա	1077-1103
Հովհաննես Գ	1103-1130
Ստեփաննոս Բ	1130-1131
Գրիգորիս Ա	1139-1140
Բեժգեն	1140-
Ներսես Բ	1149-1155
Ստեփաննոս Գ	1155-1195
Հովհաննես Դ	1195-1235
Ներսես Գ	1235-1263
Ստեփաննոս Դ	1263-1323
Աթանաս	1279
Սուբիաս և Պետրոս Բ	1323-1331
Կարապետ Ա	1402-1423
Մատթեոս Բ	1423-1436
Հովհաննես Ե	1428
Մատթեոս Գ	1454

Գ. ԱՂԹԱՄԱՐԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹՅՈՒՆ
(Ըստ Հ. Ն. Ակինյանի)

Դավիթ Ա Թոռնիկյան	1113-1165*
Ստեփաննոս Ա	1165*-1185/90*
Ստեփաննոս Բ	~1272
Ստեփաննոս Գ Սեֆեդիկյան	1272-1296*
Զաքարիա Ա Սեֆեդիկյան	1296-1336
Ստեփաննոս Դ	1336*-1346
Դավիթ Բ	1346-1368*
Զաքարիա Բ Նահատակ	1369-1393
Դավիթ Գ	1393-1433
Զաքարիա Գ	1434-1454

Գ. ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐԺՈՒԹՅՈՒՆ

(Ըստ Մկրտիչ եպս. Աղավնունու)

Արրահամ	638-669
Գրիգոր Եղեռացի	669-696
Փևորգ	696-708
Մկրտիչ	708-730
Հովհաննես	730-758
Ստեփաննոս	758-774
Եղիա	774-797
Արրահամ	885-909
Գրիգոր	981-1006
Աբսեն	1006-1038
Մեսրոպ	1008
Սիմեոն	1090-1109
Մովսես	1109-1133
Եսայի	1133-1152
Սահակ	1152-1180
Արրահամ Երուսաղեմցի	1180-1191
Մինաս	1191-1206
Արրահամ	1206-1218
Առաքել	1218-1230
Հովհաննես Կարնեցի	1230-1238
Կարապետ Երուսաղեմցի	1238-1254
Հակոբ	1254-1281
Սարգիս	1281-1313
Աստվածատուր	1313-1316
Դավիթ	1316-1321
Պողոս	1321-1323
Վարդան Արևելցի	1323-1332
Հովհաննես Ճոսիկ	1332-1341
Բարսեղ	1341-1356
Գրիգոր	1356-1363
Մկրտիչ	1363-1378
Հովհաննես Լեհացի	1378-1386
Գրիգոր Եզրիպտացի	1386-1391
Եսայի	1391-1394
Մարտիրոս	1399
Մեսրոպ	1402
Սարգիս	1394-1415
Պողոս Գառնեցի	1415-1419
Մարտիրոս Եզրիպտացի	1419-1430
Մինաս	1426
Եսայի	1430-1431
Հովհաննես	1431-1441
Արրահամ Եզրիպտացի	1441-1454

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Թ Թ Թ Ի Ն

Երկու խոսք	3
Դաս Ա. ԲՐԻՍՏՈՆԵՆԻԹՅԱՆ ԲԱՐՈՋՉՈՒԹՅՈՒՆԸ	
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ	
ա. Ս. Թաղեռս առաքյալի Հայաստանում քարոզելու և նահատակվելու ավանդությունը	6
բ. Ս. Բարդուղիմեոս առաքյալի Հայաստանում քարոզելու և նահատակվելու ավանդությունը	7
գ. Սանատրուկ թագավորը պատմական անձ է	8
դ. Ոսկյանք և Սուբիասյանք	8
ե. Հայաստանում քրիստոնեության տարածմանը նպաստող նախադրյալները	9
Դաս Բ. ԲՐԻՍՏՈՍԻ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ	
Ա-Գ ԴԱՐԵՐՈՒՄ	
ա. Գողթնի եպիսկոպոսական աթոռը	11
բ. Արտազի կամ Աշտիշատի եպիսկոպոսական աթոռը	11
գ. Հալածանքներ քրիստոնեության դեմ	12
դ. Հայոց Մերութան եպիսկոպոսի մասին	13
ե. Քրիստոնեությունը Փոքր Հայքում	13
Դաս Գ. ԲՐԻՍՏՈՆԵՆԻԹՅՈՒՆԸ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿՐՈՆ	
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ	
ա. Հայոց արքունիքի զարձը	16
բ. Հեթանոսական տաճարների կործանումը	17
գ. Ս. Գրիգոր Լուսավորչի ձեռնադրությունն ու զահակալությունը	17
դ. Աշտիշատի, Բագավանի և Ս. Էջմիածնի եկեղեցիների կառուցումը	18
ե. Պատերազմ Հանուն քրիստոնեության	18
Դաս Դ. ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒՄԸ	
Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՎՈՐՉԻ ՁԵՌՔՈՎ	
ա. Ս. Գրիգորի գործակիցները, հոգևորականների պատրաստումը	20
բ. Հայաստանի եկեղեցու նվիրապետության կազմավորումը	20
Դաս Ե. ՆԻԿԻԱՑԻ Ա ԵՎ Կ. ՊՈԼՍԻ Բ ՏԻԵԶԵՐԱԿԱՆ	
ԺՈՂՈՎՆԵՐԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵԿԵՂԵՑԻՆ	
ա. Արիոսի ուսմունքը	24
բ. Արիոսականության դատապարտումը Ա Տիեզերական ժողովում	24
գ. Հայաստանի եկեղեցին և արիոսականությունը	25
դ. Կ. Պոլսի Բ Տիեզերական ժողովը	25

Դաս Զ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵԿԵՂԵՑԻՆ Ս. ԳՐԻԳՈՐ
ՀՈՒՍԱՎՈՐՁԻ ՀԱԶՈՐԴՆԵՐԻ ՕՐՈՔ

ա. Բարգաձայնի և եկեղեցական իշխանության ներքին
Հակամարտությունը 27

բ. Բրիտանացիների և արքայազնի հակամարտությունը 28

գ. Կաթողիկոսական ընտրության խնդիրը

Դաս Է. Ս. ՆԵՐՍԵՍ ՄԵՍԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹՅՈՒՆԸ 30

ա. Աշտիշատի ժողովը 31

բ. Կաթողիկոսի և արքայազնի հակամարտությունը

Դաս Ը. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԿԵՍԱՐԻԱՅԻ ՄԻՏՐՈՊՈԼԻՏՈՒԹՅԱՆ ՀԵՑ

ա. Հայաստանի եկեղեցու Կեսարիայի միտրոպոլիտոսության
ենթակա լինելու վարկածը 33

բ. Հայաստանի եկեղեցու Կեսարիայի միտրոպոլիտոսության
ենթակա լինելու վարկածի հերքումը 33

Դաս Թ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՀԱՅԱՑՈՒՄԸ 36

ա. Գրքերի գյուտը և Հայերեն գրությունների հիմնումը

բ. Թարգմանական և ինքնուրույն գրականության
ստեղծումը 37

Դաս Ժ. ԵՓԵՍՈՍԻ Գ ՏԻԵԶԵՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԸ 38

ԵՎ ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Դաս ԺԱ. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ԸՆՏՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ
ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐԸ Ե ԴԱՐՈՒՄ

ա. Կաթողիկոսական իշխանության երկփեղկումը 41

բ. Շահապիվանի ժողովը 42

Դաս ԺԲ. ԶԻՆՎԱՄ ՊԱՅՔԱՐ ՀԱՆՈՒՆ ՀԻՍՈՒՍԻ ԵՎ
ՀԱՆՈՒՆ ՀԱՅՐԵՆՅԱՑ

ա. Վարդանանց շարժումը 43

բ. Ս. Ղևոնդյանց նահատակությունը 44

գ. Պարսից արքունիքի նոր քաղաքականությունը 45

դ. Հայրապետական աթոռի տեղափոխությունը Դվին
և Բրիտանացիության վերջնական հաղթանակը 46

Հայաստանում

Դաս ԺԳ. ԲԱՂԿԵԴՆԻ ԺՈՂՈՎԸ ԵՎ ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑՈՒ
ԴԻՐՔՈՐՈՇՈՒՄԸ ԱՅԴ ԺՈՂՈՎԻ ԴԱՎԱՆԱ-
ԲԱՆԱԿԱՆ ԲԱՆԱԶՎԻ ՆԿԱՏՄԱՄԲ 47

ա. Եվտիմեոսի հերետիկոսությունը 47

բ. Եփեսոսի 449 թվականի ժողովը 48

գ. Բաղկեղունի ժողովը 49

դ. Հայ եկեղեցու դիրքորոշումը

Դաս ԺԴ. ՀԱՅ-ԱՍՈՐԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ
ՊԱՅՔԱՐ ՆԵՍՏՈՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴԵՄ

ա. Սևերիոս Անտիոքացու և Լուիանոս Հալիկառնացու
փոխարկությունը Բրիտանացի մարմնի անապականու-

Թյան վերաբերյալ և Հայ եկեղեցու դիրքորոշումը այդ
խնդրի նկատմամբ 51

բ. Դվինի Բ ժողովը և Հայ եկեղեցու պայքարը
Նեստորականության դեմ 52

Դաս ԺԵ. ՀԱՅՈՑ ԵՎ ԱՆԴԿՈՎԱԿԱՍԻ ՄՅՈՒՍ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԻ
ՎԱՐՁԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱՄԸ Զ ԴԱՐՈՒՄ

ա. Աղվանից եկեղեցու կազմավորումը 54

բ. Սյունյաց և Վրաց եկեղեցիները 55

Դաս ԺԶ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԲԱՂԿԵԴՆԻԱԿԱՆ ԴԱՐՁՆԵԼՈՒ
ՄՈՐԻԿ ԿԱՍՏՆԵՐ ԶԱՆԲԵՐԸ ԵՎ ՀԱՅՈՑ ՈՒ
ՎՐԱՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԻ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ

ա. Հայաստանում քաղկեդոնությունը Հաստատելու
Մորիկ կայսեր ջանքերը 57

բ. Հայ-Վրաց եկեղեցիների բաժանումը 57

գ. Բաղկեդոնական դարձած եպիսկոպոսների զղջումը 58

Դաս ԺԷ. ՀԱՅ-ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ
ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ Է ԴԱՐԻ ԿԵՍԵՐԻՆ

ա. Հայաստանի և Բյուզանդիայի եկեղեցիների միության փորձ
Միակամության վարդապետության հիման վրա 60

բ. Հայաստանը և Հայոց եկեղեցին արարա-բյուզանդական
Հակամարտությունների սկզբնական շրջանում 61

Դաս ԺԸ. ՀԱՅԵՐԻ ԲԻՐՄԱՍՆԵԱԿԱՆ ԲԱՐՈՋՁՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՀՈՆԱՑ ԱՇԽԱՐՀՈՒՄ 64

Դաս ԺԹ. ԱՂԱՆԴԱՎՈՐԱԿԱՆ ԵՎ ՊԱՏԿԵՐԱՄԱՐՏԱԿԱՆ
ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

ա. Մարկիոնականությունը, Մանիքեությունը 66

բ. Բորբորիտներ, Մծղեությունը, Հայոց աղանդը 66

գ. Պատկերամարտական շարժումներ 66

դ. Պատկերամարտ Պավլիկյանները 67

Դաս Ի. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԱՐԱԲԱԿԱՆ
ՏԻՐԱ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

ա. Աղվանից քաղկեդոնիկ կաթողիկոս Ներսես-Բակուրի
գահը նկեցությունը Հայոց եղիա կաթողիկոսի ձեռքով 69

բ. Երևութական հերետիկոսությունը և Հայ եկեղեցու
դիրքորոշումը Սեվերոս Անտիոքացու և Լուիանական-
նությունների դեմ, Մանազկերտի ժողովը 70

գ. Հայոց եկեղեցին արարական տիրապետության
ժամանակ, ամլության շրջան 72

Դաս ԻԱ. ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆՑԱՑ ԹԱ-ԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԵՐՁԱՆՈՒՄ

ա. Կ. Պոլսի Փոստ պատրիարքը և Հայոց եկեղեցին 74

բ. Հայրապետական Աթոռի տեղափոխությունը Դվիտից Աղթամար 75

գ. Աղվանից կաթողիկոսության ոտնձգությունները և այլ կենտրոնախույզ ձգտումներ 75

դ. Հայերի դեմ Հալաթանքներ Բյուզանդական կայսրության արևելյան նահանգներում 76

Դաս ԻԲ. ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆՑԱՑ ԹԱ-ԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ԵՐՁԱՆՈՒՄ

ա. Հայոց Վահան կաթողիկոսի գահընկեցության հարցը 78

բ. Կրոնական Հալաթանքներ Բյուզանդական կայսրության Արևելյան նահանգներում և Հայ-բյուզանդական թղթակցությունը 79

գ. Հայ եկեղեցու թեմերի ընդարձակումը 79

դ. Սյունյաց միտրոպոլիտության վերականգնումը 79

ե. Աթոռակից կաթողիկոսության նախօրինակներ 80

Դաս ԻԳ. ՀԱՅՈՑ ՀԱՅՐԱԿԱՆ ԱԹՈՐԻ ԹԱՓԱՌՈՒՄՆԵՐԸ ՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿԱՎՈՐ ՊԱՌԱԿՏՈՒՄՆԵՐԸ

ա. Հայոց Հայրապետական Աթոռը Կ. Պոլսի պատրիարքությանը ենթարկելու բյուզանդացիների փորձերը 82

բ. Հայոց եկեղեցու տարածումը դեպի Արևմուտք 83

գ. Հայոց կաթողիկոսության պառակտումները 84

Դաս ԻԴ. ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ԱԹՈՐԻ ՆՈՐ ՊԱՌԱԿՏՈՒՄՆԵՐԸ

ա. Աղթամարի հակաթոռ կաթողիկոսության հիմնումը 86

բ. Կաթողիկոսական ընտրության նոր կանոն 87

գ. Կիլիկիայի և Բուն Հայաստանի եկեղեցական հակամարտությունը 87

դ. Այլ հակաթոռ կաթողիկոսներ 88

Դաս ԻԵ. ՀԱՅ-ԱՍՈՐԱԿԱՆ ԵՎ ՀԱՅ-ԼԱՏԻՆ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ա. Հայ-ասորական եկեղեցական հարաբերություններ 90

բ. Հայ-լատին եկեղեցական հարաբերություններ սկիզբը 90

գ. Լեոն իշխանի թագադրությունը 92

դ. Անտիոքի Լատին պատրիարքության ոտնձգությունները Հայոց կաթողիկոսության նկատմամբ 92

Դաս ԻԶ. ՀԱՅ-ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 94

Դաս ԻԷ. ՀԱՅ-ՎՐԱՑ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 97

Դաս ԻԸ. ՄԻՈՒԹԵՆԱԿԱՆ ՆՈՐԱՆՈՐ ՓՈՐՁԵՐ

ա. Հայ-լատին եկեղեցական հարաբերություններ շարունակությունը 100

բ. Գրիգոր Է Անավարզեցի կաթողիկոսի գործունեությունը 101

գ. Սսի 1307 թ. և Աղանայի 1316 թ. միաբարական ժողովները 102

Դաս ԻԹ. ԱՂԱՆԴԱՎՈՐԱԿԱՆ ԵԱՐԺՈՒՄՆԵՐ Թ-ԺԲ ԴԱՐԵՐՈՒՄ

ա. Թոնդրակեցիներ 104

բ. Հարթի Հակոբոս եպիսկոպոսի մասին 106

գ. Հակաեկեղեցական շարժում Մանանաղի գավառում 107

դ. Արևոդիների դարձը 107

Դաս Լ. ԵՐՈՒՍԱԿՆԵՐԻ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐԿՈՒԹՅՈՒՆԸ 109

ՎԵՐՁԱԲԱՆ 112

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹՅԱՆ ԱԹՈՐԱՆԻՍՏԵՐԸ 113

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՆՎԻՐԱ ՊԵՏԱԿԱՆ ԱԹՈՐՆԵՐԻ ԳԱՎԱՋԱՆԱԳՐԵՐԸ (մինչև 1441 թ.)

Ա. Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությունը 114

Բ. Աղվանից մարզպանության կաթողիկոսությունը 116

Գ. Աղթամարի կաթողիկոսությունը 117

Դ. Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքությունը 118

Բովանդակություն 119

Հանձնված է արտադրության 27.08.1990թ.: Ատրազրված է տպագրության
27.08.1990թ.: Ձևագրական 7.75մամուլ, թուղթ 60x84¹/₁₆, պատվեր 1051
տպարանակ 10000

Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի տպարան, 1990թ.